Laure Marchand
Guillaume Perrier

TURCIA ŞI FANTOMA ARMEANĂ
PE URMELE GENOCIDULUI

Traducere din limba franceză de Nicolae Drăguşin
Prefaţă de Sorin Antohi
Cuvânt-înainte de Taner Akçam

Corint ISTORIE
Editura Corint
Bucureşti, 2015

Colecţie coordonată de
LAVINIA BETEA

ISBN 978–606–8723–46–4

Design copertă: Dan Mihalache
Ilustraţie copertă: Femeie în timpul deportării armenilor, alături de copiii ei. Ilustraţiile din carte au fost obţinute prin bunăvoinţa lui Bedros Horasangian.

LAURE MARCHAND, GUILLAUME PERRIER
La Turquie et le fantome armenien
Copyright © Editions Actes Sud, 2013

Laure Marchand şi Guillaume Perrier sunt corespondenţi

în Turcia, cea dintâi pentru *Le Figaro,* cel de al doilea pentru *Le Monde.* De la deschiderea negocierilor de aderare la UE, în 2004, până în momentul de faţă, ei au urmărit pas cu pas transformările pe care le cunoaşte Turcia, mai ales în privinţa „chestiunii armeneşti”, una dintre cele mai sensibile.

Prefaţă

Genocidul armean: istorie, amintire, memorie culturală

După exact un secol de la sângeroasele evenimente, masacrul armenilor din 1915 nu mai ridică probleme istoriografice: majoritatea documentelor şi mărturiilor relevante au fost publicate; actorii, antecedentele, cauzele, contextele, semnificaţiile şi consecinţele au fost lămurite. În orice caz, faptele istoriei mari au fost stabilite fără putinţă raţională de tăgadă, iar detaliile istoriei mici sunt tot mai minuţios cercetate – până la nivelul comunităţilor mici, chiar al familiilor şi indivizilor. Astfel, primul genocid al secolului trecut, paradigmatic din toate punctele de vedere, nu mai poate fi tratat în alt registru (de pildă, ca rezultat – contingent, nu premeditat şi planificat – al situaţiei de anarhie, anomie, lovituri de stat, război civil şi război de la sfârşitul Imperiului Otoman) decât de cei care, în moduri diferite (ca grad, nu ca natură), relativizează ori pur şi simplu neagă evidenţele. Ştim şi de ce Turcia nu-şi asumă acest genocid: este crima fondatoare a unui stat şi a unei societăţi. (V. Articolul meu „De ce nu-şi asumă Turcia genocidul armean?” din *Observator cultural,* nr. 769, 24 aprilie 2015; *cf.* Întregul dosar tematic al numărului, iniţiat şi îngrijit de Bedros Horasangian.) în toate cazurile comparabile (dincolo de diferenţele lor ireductibile), negaţionismul însuşi este un corolar durabil al genocidului, o intolerabilă continuare simbolică a crimei propriu-zise. Acest ultim punct, formulat exemplar de

Pierre Vidal-Naquet *(Les Assasins de la memoire1,* 1987), este esenţial pentru analiza holocaustului – mai veche, mai vastă şi cu siguranţă mai cunoscută mediului academic şi opiniei publice –, aplicându-se oricărei experienţe genocidare. Pentru a opri cu adevărat genocidul, pentru a-l izola în trecut şi pentru a putea merge înainte, statele, societăţile şi indivizii trebuie să divulge, să deconstruiască şi să contracareze negaţionismul.

În cazul particular al Turciei (scriam şi în articolul amintit), negaţionismul este însă mai radical decât putea fi în cazul Germaniei. Dar nu a fost, din cauze extrem de complexe, şi nu fiindcă germanii ar fi trecut brusc de la genocid la etica weberiană a convingerii şi responsabilităţii. Aşa cum Taner Akçam, unul dintre puţinii intelectuali turci care gândesc limpede pe această temă tragică, arată în cuvântul-înainte al acestui volum (un mişcător text confesiv şi autoreflexiv, inspirat de Habermas şi Elias Siberski, deci de o mai veche reflecţie asupra holocaustului, memoriei comunicative şi uitării sociale), discuţia despre genocid în Turcia echivalează cu o alegere imposibilă, deşi dalectică, între fiinţă şi neant. Fiinţa Turciei actuale depinde, pur şi simplu, de neantul în care i-a aruncat pe armenii săi. Nu sunt vorbe mari, nici speculaţii metafizice. De la imposibilitatea de a-şi defini identitatea colectivă şi personală până la teama de obligaţia despăgubirilor materiale, Turcia şi turcii sunt bântuiţi de fantoma armenilor. (Evident, au existat multe alte victime ale masacrelor, în special dintre creştini – care reprezentau cam 30% din populaţie în 1915. Din motive de concizie, vorbesc aici doar de cel mai numeros grup etnic-religios distrus de un stat şi de o majoritate, ale căror nou consens şi recunoaştere reciprocă s-au făurit printr-un program biopolitic bazat deopotrivă pe eugenismul exterminaţionist şi pe violenţa mimetică nestăvilită.)

Dar dacă istoria genocidului din 1915 şi-a atins forma canonică, amintirea şi memoria sa culturală sunt încă fluide.

1 Pierre Vidal-Naquet, *Les Assassins de la memoire,* Maspero, 1981; reeditare, La Decouverte, 1987 şi 2005; *Asasinii memoriei* (traducere în limba română de Mariana Arnold), EST-Samuel Tastet Editeur, 2003.

Tocmai de aceea salut demersul jurnaliştilor francezi Laure Marchand şi Guillaume Perrier, corespondenţii în Turcia ai celor două mari cotidiene rivale, *Le Monde,* respectiv *Le Figaro.* Cartea lor, densă şi captivantă, se citeşte ca un roman poliţist şi e utilă ca un tratat.

Amintirea genocidului mai dăinuie, dar mai ales în spaţiul privat şi în cele comunitare, sub asediul insidios al uitării. Ca întotdeauna, dezastrele naturale şi umane sunt comunicate cu greu de supravieţuitori, indiferent de care parte a baricadei s-au găsit – actori (călăi, victime; uneori, şi una, şi alta) sau martori (de toate tipurile) –, indiferent cum se văd ori ar vrea să fie văzuţi astăzi. Cartea pe care o ţineţi în mână are marele merit de a explora acest vast şi în mare parte secret teritoriu al amintirii. În maniera directă şi lipsită de pretenţii a jurnalismului de calitate, fără veleităţile pseudo-savante ale unor domenii academice aflate în căutarea propriului statut epistemologic şi instituţional (istorie orală, antropologie culturală, istorie recentă etc.), Laure Marchand şi Guillaume Perrier au bătut Turcia în lung şi-n lat, de la Instanbul şi Ankara până în locurile cele mai izolate ale Turciei profunde, vorbind cu oamenii. Căutându-i şi găsindu-i pe martorii secundari ai genocidului (după aproape un secol, supravieţuitorii sunt improbabili), cei doi autori le-au câştigat încrederea, i-au făcut să vorbească despre subiecte pe care uneori le ţineau ascunse şi de ei înşişi, i-au ascultat empatic.

Astfel, vocile multiple şi eterogene pe care ni le restituie autorii acoperă aproape întregul spectru de posibilităţi: copii şi nepoţi ai supravieţuitorilor; femei şi bărbaţi; armeni (din diaspora ori din Turcia, unde adesea trăiesc în tăcere, vorbind sau nu limba maternă, convertiţi la islam, rămaşi creştini ori reveniţi la creştinism, laici etc.), turci, kurzi, sirieni, din familii mixte şi cu identităţi personale schimbătoare etc.; persoane încrezătoare, gata de confesiune şi capabile să-şi articuleze amintirile, reticente ori de-a dreptul ostile. De departe, cazurile cele mai interesante sunt cele ale armenilor care şi-au pierdut identitatea ca urmare a genocidului şi nu şi-au putut-o redescoperi ori reinventa, integral

ori parţial, în privat, în sfera publică ori în ambele. Vocile acestor cripto-armeni, precum şi încercarea de a le conferi credibilitate şi demnitate, indiferent de poziţia lor (trecută, prezentă, prefigurată) pe linia continuă dintre turc şi armean, dintre musulman şi creştin, reprezintă contribuţiile cele mai importante ale volumului.

Pentru a putea asculta asemenea voci şi a înţelege asemenea vieţi, un recurs la conceptul de memorie culturală este obligatoriu. Din motivele de concizie deja invocate, mă limitez la enunţarea chestiunii şi la sugestii de lărgire a sferei conceptului amintit pe baza experienţei cripto-armenilor.

Construind o nouă teorie cu punct de plecare în teoria memoriei colective a lui Maurice Halbwachs (elaborată în perioada interbelică de acest strălucit discipol alsacian al lui Bergson şi Durkheim, asasinat la Buchenwald), soţii Jan şi Aleida Assmann au dezvoltat în anii 1980 o nouă paradigmă pentru studiul memoriei. Germania anilor 1980–2000 a fost dominată de epocale discuţii despre istorie şi memorie, legate de nazism, de războaiele mondiale, de holocaust şi

de nevoia de a reconstrui societatea germană printr-o terapie etico-morală de şoc. Toate pretinsele secrete ale nazismului, în realitate adevăruri cunoscute de cei mai mulţi dintre supravieţuitorii adulţi ai perioadei interbelice, au fost repuse în discuţie într-o manieră mult mai deschisă decât se întâmplase din anii 1940 şi până în anii 1970 (cu toate procesele publice, relativ modestele epurări şi elaborarea de către Hannah Arendt şi alţii a unui discurs savant, juridic şi public despre nazism şi holocaust). Pe acest fundal, într-un moment în care memoria vie începea să dispară (de regulă fără urme), soţii Assmann, atât în lucrări individuale ori comune, cât şi în proiecte colective, au pledat pentru studierea memoriei culturale, adică a unei memorii sociale (în sensul lui Aby Warburg; cei doi Assmann au renunţat la conceptul de colectiv al lui Halbwachs mai restrictiv şi cumva înşelător) de lungă durată. Pe scurt, deşi ştim bine că societăţile nu gândesc (numai indivizii o fac), ele determină ce, cum, când, de ce şi cât gândeşte (de pildă, îşi aminteşte) fiecare individ. Cadrele sociale ale memoriei (cum spunea deja Halbwachs; sau,

cu terminologia ulterioară a lui Erving Goffman, cadrele, *frames,* tipare esenţiale pentru organizarea şi comunicarea experienţei) asigură aşadar construcţia culturală a memoriei. În aceste spaţii memoriale, sociale şi, cel mai adesea, imateriale, inclusiv în cele numite de Pierre Nora *lieux de memoire,* se configurează cultural şi comunică social tot ce ne amintim ca indivizi şi comunităţi.

Aşa putem înţelege spusele şi tăcerile martorilor secundari. (Geoffrey Hartman şi Aleida Assmann au elaborat şi ilustrat o indispensabilă teorie a mărturiei secundare; recomand cartea lor, *Viitorul amintirii şi holocaustul,* precum şi pe cea a lui Jan Assmann, *Memoria*

culturală, ambele, traduse recent în româneşte la Editura Universităţii Al.I. Cuza din Iaşi.) Cum, ce şi când îţi aminteşti ceva despre genocid dacă te-ai născut armean (că), ai fost convertit (ă) forţat la islam, ai aflat (sau nu) adevărul, vrei (sau nu) să redevii ce-ai fost (într-un efort de a şterge şi, deci, de a învinge astfel istoria)? Ce faci şi cum vorbeşti dacă descinzi dintr-o victimă sau dintr-un călău? Dar din cineva care a fost şi una, şi alta? Ori nici una, nici alta, dar a profitat de vidul socioeconomic apărut prin aneantizarea clasei mjlocii otomane, aproape exclusiv creştină şi evreiască? Cum să spui povestea ta de descendent cripto-armean turcilor (care te detestă când ştiu că nu eşti ca ei, ba chiar te ameninţă credibil şi azi, după un secol de la genocid)? Cum s-o spui armenilor din Armenia ori (poate mai ales!) celor din diaspora?

Subzistenţa morală, economică şi socială a acestor identităţi fluide, ambivalenţe, eterogene şi paradoxale ori chiar ireductibil conflictuale (legate de istoriile a sute de mii de asemenea *conversos* [convertiţi] şi *desaparecidos* [dispăruţi]) constituie un test pentru toate construcţiile memoriale: a statului turc, a societăţii turce contemporane, a diasporei, a fiecărei comunităţi, a fiecărui individ etc. Şi, pe un plan abstract, pentru orice teorie a memoriei culturale.

Aducând la lumină aceste vieţi şi întrebări, într-un mod empatic şi profesionist, Laure Marchand şi Guillaume Perrier au deschis o conversaţie publică fundamentală şi, cel puţin potenţial,

vindecătoare. Ea trebuie purtată peste tot, în Turcia şi Armenia, în diaspora armeană, precum şi în toate celelalte cazuri de genocid şi traumă istorică, pentru a duce, prin adevăr, la justiţie (chiar numai retrospectivă) şi reconciliere. Într-un cuvânt, la viitor. În acest sens, m-am

bucurat să aflu de traducerea cărţii în turcă şi engleză, iar acum în română; aşa cum m-am bucurat să răsfoiesc recenta carte de benzi desenate scrisă de cei doi autori (povestea a doi soţi de origine armeană din Marsilia care merg să-şi caute rădăcinile în Turcia) şi ilustrată splendid de Thomas Azuelos *(Le Fantome armenien,* Futuropolis, 2015); şi să văd documentarul *Le Printemps des Armeniens* (realizat în 2014 de Gilles Cayatte şi de autorii cărţii noastre). Cum se vede, lucrarea pe care o citiţi se înscrie într-un fenomen mai complex de renaştere memorială a unei lumi pierdute. În, faţa ororii Istoriei, ne rămân numai asemenea modeste consolări. Discuţia trebuie însă dusă până la capăt, în sensul cărţii şi al paginilor mele.

Sorin Antohi

Note explicative cu privire la pronunţia în limba turcă

Numele proprii turceşti au fost transcrise în alfabet turco-latin, aşa cum este el utilizat în Turcia. Literele a, b, d, f, i, k, 1, m, n, o, p, r, t, v, y, z se pronunţă ca în limba română. Literele q, w, x nu există, c: se pronunţă „dj”

ç: se pronunţă „ci”

g: se pronunţă întotdeauna ca în „gară”

ğ: g estompat, aproape mut, prelungind vocala precedentă

ı: se pronunţă între „eu” şi „i”

ö: se pronunţă „eu”

s: se pronunţă întotdeauna „s”, ca în „asasin”

ş: se pronunţă „ch”

u: se pronunţă „ou”

ü: se pronunţă „u”

Cuvânt-înainte

Laure Marchand şi Guillaume Perrier s-au înhămat la o sarcină dificilă. Aceea de a ne pune în faţă nouă, turcilor, o oglindă. Oglindă destul de neobişnuită. Ei doresc ca noi,

privindu-ne chipul, să vedem ceea ce nu vedem şi să aflăm ceea ce nu ştim. „Ascultă şi vezi, este istoria ta” – ne spun ei, relatându-ne povestea celor ce nu sunt „noi”. Scopul lor? Acela ca noi să vedem, în reflectarea noastră, ceea ce, pentru a fi noi înşine, am condamnat la dispariţie şi nimicire. Şi, astfel, să ajungem la înţelegerea de noi înşine.

Prima întrebare pe care o pune această carte este următoarea: „De ce noi, turcii, încă negăm genocidul?” Din 1990, deci de mai bine de douăzeci de ani, lucrez la problema genocidului. De-a lungul acestor ani, aceasta a fost şi este încă întrebarea care mi s-a impus cu cea mai mare stăruinţă. Chiar dacă este simplă, răspunsul pe care i l-am dat de-a lungul anilor nu a încetat să se schimbe. La început, am încercat să explic negarea prin conceptul de „continuitate”. Republica a fost creată de partidul *Ittihat ve Terakki (Unitate şi progres*), care a fost şi artizanul principal al genocidului din 1915. Fondatorii tânărului stat turc erau, esenţialmente, membri ai acestui partid.

Ceea ce vrea să spună că o mare parte dintre fondatorii Turciei moderne fie au participat direct la genocidul armean, fie s-au îmbogăţit în decursul acelei perioade, prădând bunurile armenilor. Pe de altă parte, noi consideram aceste persoane eroi naţionali şi părinţi fondatori. Dacă am fi recunoscut genocidul, am fi fost constrânşi

să acceptăm că unele dintre marile noastre personalităţi naţionale au fost nişte ucigaşi şi nişte hoţi, chiar dacă ne-au scos din neant întemeind statul. Într-un cuvânt, ne regăseam în ei şi tot prin ei ne defineam. La fel, cea mai mare mişcare de stânga pe care a cunoscut-o Turcia s-a modelat în jurul protestelor studenţeşti din 1968. Această mare mişcare de stânga şi organizaţiile cărora le-a dat naştere s-au definit, în egală măsură, prin trimiterea la

personalităţile fondatoare ale Republicii. Nici în mediile naţionaliste sau islamiste, în sfera de influenţă a dreptei în general, referinţele nu erau altele.

Astfel că a recunoaşte genocidul echivala cu renegarea propriei identităţi naţionale în sensul în care o înţelegem noi astăzi. Ce naţiune este capabilă să facă un asemenea gest? A nega genocidul nu ne-ar fi fost oare mai la îndemână decât confruntarea cu o criză şi o dislocare identitare? Prin urmare, răspunsul pe care l-am dat întrebării „De ce neagă turcii genocidul?" s-a schimbat puţin. Reliefarea motivaţiilor mai materialiste a luat-o înaintea explicaţiilor pe care le dădusem bazându-mă pe valorile morale, identitare şi, în sens larg, nemateriale. Am început, atunci, să vorbesc cam aşa: dacă Turcia recunoaşte genocidul, se va vedea obligată să plătească despăgubiri. Problema este mai profundă decât de a şti dacă „1915" a fost sau nu un genocid. Să ne imaginăm că evenimentele din 1915 nu au fost genocid, să ne închipuim că partidul *Ittihat ve Terakki* i-ar fi transferat pe armeni dintr-o regiune rece şi muntoasă într-una caldă şi însorită... Să spunem că i-a trimis, de pildă, în Florida. Nu ar fi fost mai puţin adevărat că toate bunurile şi averile materiale ale acestor oameni au fost confiscate şi că nu li s-a plătit nici măcar o para. În acest caz, chiar dacă nu consideraţi evenimentele din 1915 un genocid, veţi fi obligaţi să recunoaşteţi că Turcia de astăzi se bazează, în fundamentele ei, pe avuţiile jefuite de la armeni. Pe cale de consecinţă, dacă Turcia recunoaşte că s-a întâmplat ceva în 1915, ştie că va fi obligată să plătească despăgubiri. Pentru a nu plăti, preferă să nege.

Astăzi, ideile iarăşi mi s-au schimbat puţin. Nu înţeleg să afirm prin asta, totuşi, că încercările mele idealo-materialiste de a da explicaţii au

fost cu totul greşite. Fără îndoială, cele două aspecte pe care le-am evidenţiat mai sus joacă un rol important în actul negării. Totuşi, mi se pare că problematica face apel la ceva mai profund, mai existenţial. Ca şi cum răspunsul la întrebare s-ar întemeia pe dialectica fiinţei şi a neantului... Existenţa noastră (a Turciei şi a unei semnificative părţi dintre locuitorii acesteia) semnifică absenţa unei alte entităţi, aceea a creştinilor. A accepta „1915” înseamnă a accepta că nişte creştini au trăit pe aceste meleaguri, ceea ce revine aproape la a ne proclama inexistenţa. Asta pentru că existenţa noastră s-a întemeiat pe absenţa sau pe dispariţia lor.

Pentru a mă face cât mai limpede înţeles, aş vrea să-l invoc aici pe Jiirgen Habermas. Marele gânditor german ne atrage atenţia că există o violenţă latentă, ascunsă, care impregnează toate straturile societăţii şi instituţiilor ei. El avansează ideea că violenţa ascunsă dă naştere unui mod de comunicare adoptat de întreaga societate. Graţie acestui „mod de comunicare colectiv”, reuşim să distragem atenţia societăţii de la anumite fapte şi să instituţionalizăm anumite linii invizibile de clivaj1. Aici, ceea ce trebuie să ne reţină atenţia este faptul că o astfel de urzeală a organizării sociale, o astfel de structurare a ţesăturii sale nu trebuie să fie impusă de sus, de conducători. Dimpotrivă, ea se impune şi se intemalizează chiar fără ca guvernanţii şi guvernaţii să fie conştienţi de ea. Odată cu trecerea timpului, se naşte un soi de consens tacit care se organizează în jurul „modului de comunicare” dominant din societate. Datorită acestui „mod de comunicare”, pe care Habermas îl numeşte „violenţă ascunsă”, nu ne mulţumim doar cu a trimite în trecut faptele de care vrem să protejăm societatea, dar, în egală măsură, construim un consens în legătură cu ceea ce ar fi bine să fi uitat de-a lungul timpului.

De asemenea, voi încerca să explic situaţia cu ajutorul

unui alt concept, acela de „realitate comunicativă”, pe care îl preiau de la Elias Siberski, care, la rândul său, îl utilizează pentru a explica o

1 Jiirgen Habermas, *Die Utopie desguten Herrschers,* în Jiirgen Habermas, *Kultur und Kritik,* Verstreute Aufsätze, 1973, pp. 386–387.

caracteristică importantă a organizaţiilor secrete1. Potrivit lui Siberski, datorită modului de comunicare pe care îl au cu propriii membri şi cu exteriorul, organizaţiile secrete creează o realitate virtuală, diferită de realitatea obişnuită, împărtăşită. Situaţia care prevalează actualmente în Turcia evocă pe deplin acest lucru. Ca societate completă, semănăm cu o organizaţie secretă. Instituţiile pe care le avem rezultă dintr-o „realitate comunicaţională” pe care am creat-o, iar această „realitate comunicaţională” defineşte modalitatea în care existăm şi gândim ca „stat şi popor”. Sistemele de gândire care ne definesc sentimentele formează întreaga reţea a relaţiilor noastre socio-culturale, ceea ce, cu alte cuvinte, se numeşte identitatea noastră. Important de sesizat este fractura care există între această „realitate comunicaţională” şi ceea ce numim realitatea reală, comună. O simplă observare a tuturor conceptelor, sistemelor de valoare şi de gândire pe care le utilizăm pentru a ne defini este suficientă pentru a ne face să înţelegem în ce fel „realitatea noastră comunicaţională” se situează în afara a ceea ce numim realitate reală.

„Realitatea comunicaţională” creează, în ultimă instanţă, lumi despre care vorbim şi lumi scufundate în celulele subterane ale tăcerii. Ea a dat naştere unui secret colectiv care încorsetează societatea întreagă şi sapă o uriaşă „gaură neagră” în sânul realului. Îmi voi îngădui să dau un exemplu extrem de simplu: acela al lui Idris Kiiţukomer

(1925–1987), un universitar care a influenţat profund viaţa intelectuală turcă. Lucrarea lui, *Alienarea modelului social,* reprezintă una dintre pietrele unghiulare ale vieţii noastre intelectuale, în această carte, Kuţiikomer propune un model macroscopic de o importanţă capitală pentru a explica Turcia de astăzi şi de mâine. Resortul principal al modelului este dialectica dintre stat şi societate. Kiiţukomer studiază motivele absenţei societăţii civile în Turcia (sau ale faptului că ea nu s-a dezvoltat plenar) şi, analizând forţele „dreptei" şi „stângii" care sunt prezente în spaţiul turc, precum şi concepţiile lor

1 Elias Siberski, *Untergrund und offene Gesellschaft, Zur Frage der strukturellen Deutung des sozialen Phaenomens,* E Enke, 1967, p. 51.

politice, atribuie noi semnificaţii conceptelor de „dreapta" şi „stânga". El afirmă că obstacolul principal în democratizare este, de fapt, statul birocratic şi despotic, că tendinţele conservatoare turce asimilate dreptei reprezintă în fapt societatea civilă care se opune statului şi că, prin urmare, aceste forţe conservatoare au, în mod potenţial, puterea de a aduna mai multă democratizare şi de a crea o societate civilă.

Trebuie să ne aplecăm asupra *Alienării modelului social* deoarece, în această lucrare care a influenţat profund Turcia şi care suscită dezbateri şi polemici fără sfârşit între dreapta şi stânga, în analiza societăţii otomane efectuată aici, nu se aminteşte nicăieri de acei creştini care constituiau, totuşi, aproape 30% din populaţie la acea dată. Da, aţi citit bine: Kuşiikomer ne vorbeşte despre o societate otomană din care creştinii lipsesc. În aceste condiţii, nu ţin să atrag atenţia asupra pertinenţei, sau nu, a unei analize economice, sociale şi politice care trece cu vederea 30% din populaţie. Mai degrabă, doresc să vorbesc despre

existenţa unei „coaliţii a tăcerii”, a unui „secret colectiv” creat de întreaga societate. Şi iată că atât la dreapta, cât şi la stânga, suntem artizanii următoarei situaţii: am creat, toţi laolaltă, o gaură neagră. Discutăm totul „ignorând” această gaură neagră sau, pentru a fi mai corecţi, această gaură, această absenţă constituie chiar existenţa noastră.

Din punctul meu de vedere, aici zace misterul negării genocidului armean şi al tăcerii care îl înconjoară. „1915” reprezintă secretul comun al societăţii turce, iar genocidul este expediat în „gaura neagră” a memoriei noastre colective. De la crearea Republicii Turcia, noi toţi împreună, dreapta, stânga, musulmani, aleviţi, kurzi şi turci, am plămădit o „alianţă a tăcerii” şi atunci nu ne place prea tare să ni se reamintească acest secret care ne înveleşte ca o cuvertură căldicică. Reamintirea comportă un aspect enervant, iritant, căci ne vedem confruntaţi cu o situaţie în care nu ştim nici ce să spunem, nici ce să facem.

18

Într-adevăr, dacă suntem constrânşi să ne confruntăm cu propria noastră istorie, vom fi obligaţi să repunem totul în discuţie: instituţiile noastre sociale, modurile de gândire, credinţele noastre, cultura şi chiar limba pe care o vorbim. Societatea se va întreba în profunzime asupra modului în care se percepe pe ea însăşi. Iată de ce nu ne plac asemenea „rememorări”. De fapt resimţim „reamintirea” ca pe o intervenţie exterioară de constângere faţă de care reacţionăm cu multă iritare. La dreapta, ca şi la stânga, găsim tot felul de pretexte, însă ne unim glasurile ca să spunem: „De vreme ce doar noi eram aici, să ne ocupăm singuri de problemele noastre, de ce ne deranjaţi?” Ca naţiune, părem să proclamăm: „Vă înşelaţi dacă credeţi că vom aboli dintr-o mişcare realitatea socio-culturală pe care o construim cu grijă de mai bine de 95 de ani.”

Din toate aceste motive, cred că se cuvine ca în prezent

să abordăm genocidul într-un context mai larg, acela al realităţii creştinilor care au trăit odată pe aceste pământuri şi care au fost nimiciţi. Este o problematică legată direct de Republică şi de însăşi existenţa noastră. Republica se întemeiază, de fapt, pe dispariţia populaţiei creştine trăitoare în Turcia, cu alte cuvinte, pe spulberarea unei entităţi existente. De vreme ce ne-am întemeiat existenţa pe dispariţia unei alte entităţi, orice discuţie asupra acestei entităţi ne provoacă frică şi spaimă. În ţara noastră, dificultatea de a aborda problema armeană se explică prin această dialectică a fiinţei şi a neantului.

În cartea pe care o aveţi în mână, Laure Marchand şi Guillaume Perrier pornesc în căutarea unei existenţe reduse la inexistenţă. Punându-ne în faţă o oglindă, ei ne arată urmele a ceea ce nu mai există şi ne reamintesc faptul că, atâta timp cât nu ne eliberăm de realitatea comunicaţională, de acest chioşc feeric în care suntem prizonieri ai propriilor halucinaţii şi vise, nu vom avea puterea de a ne găsi pacea şi calmul.

Taner Akçam

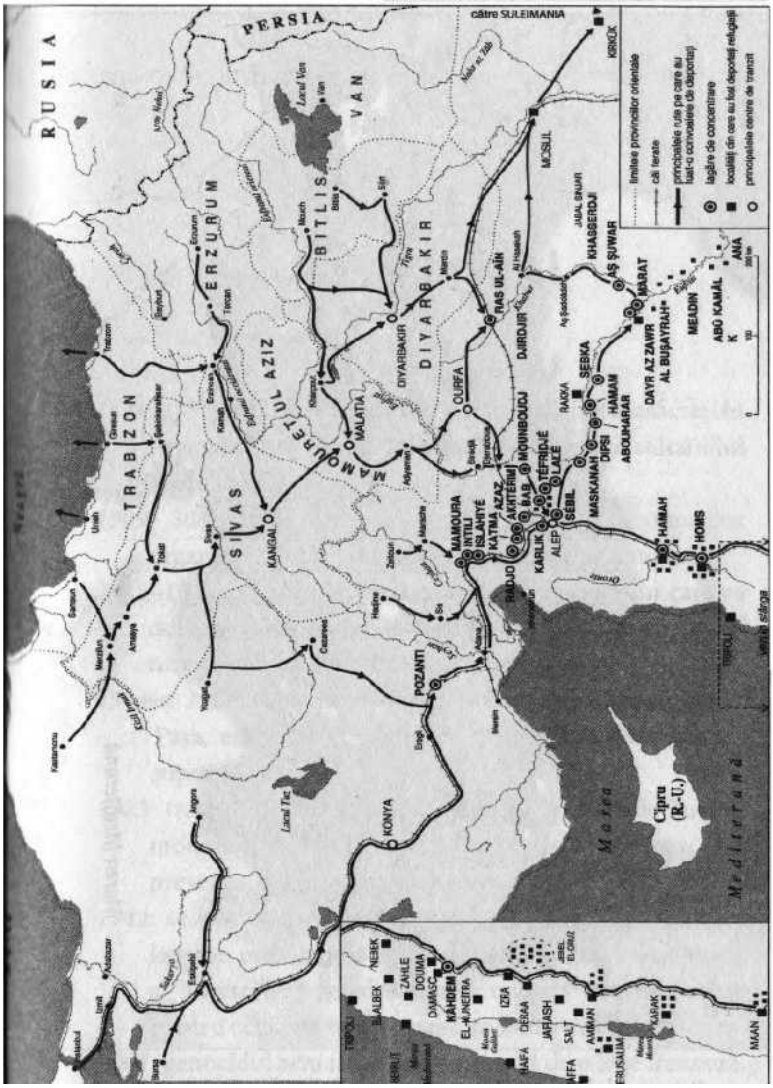

Prin bunăvoinţa lui Raymond Kevorkian.

Harta genocidului armean din 1915 din Imperiul Otoman

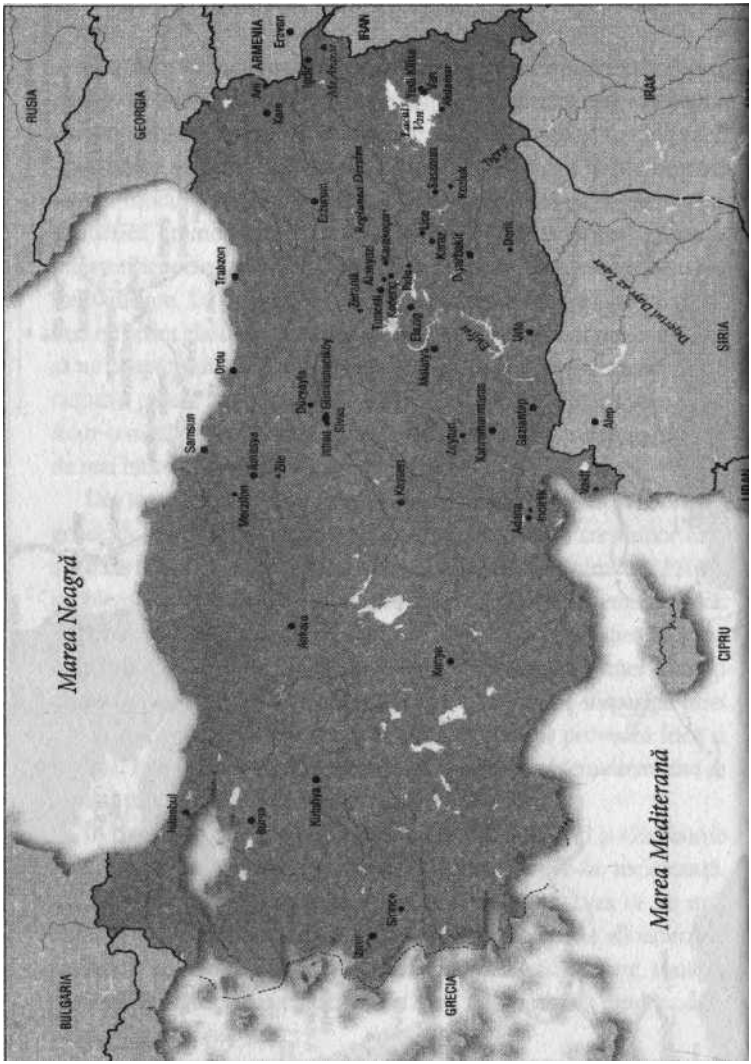

Principalele locuri memoriale vizitate de către autori

Repere istorice

1894–1896: mai mult de 200.000 de armeni sunt masacraţi în Anatolia şi la Constantinopol, sub domnia sultanului Abdiilhamid II.

1909: 30.000 de armeni pier în timpul pogromurilor organizate în provincia Adana, în sudul Anatoliei.

1915–1916: faza principală a genocidului armenilor care va dura până la sfârşitul războiului şi în timpul căreia pier între 1 şi 1,5 milioane de persoane.

15 mai 1921: principalul organizator al genocidului, Talaat Paşa, este ucis la Berlin de Soghomon Tehlirian, un supravieţuitor.

1923: tratatul de la Lausanne defineşte frontierele Turciei moderne şi înlocuieşte tratatul de la Sevres care prevedea o Armenie independentă.

1942: se instituie un impozit pe avere, *varlik vergisi,* care loveşte prin amploare în locuitorii non-musulmani ai Turciei şi prevede în plus măsura muncii forţate pentru aceia care nu reuşesc să-l achite.

2001: genocidul armean este recunoscut de o lege franceză.

19 ianuarie 2007: jurnalistul Hrant Dink este asasinat la Istanbul.

22

2009: Turcia şi Armenia semnează protocoale care prevăd normalizarea relaţiilor diplomatice şi deschiderea frontierei, însă acestea nu vor fi ratificate.

2012: Consiliul Constituţional Francez cenzurează legea care penalizează negarea genocidului, votată de parlamentari în ianuarie.

Introducere

Genocidul armean şi legea

„Umanitatea nu mai poate trăi, în propriile beciuri, cu cadavrul unui popor asasinat.” Formula lui Jean Jaures a rămas celebră. Încă din anul 1897, „chestiunea armeană”, aşa cum se numea pe atunci, agita băncile Adunării Naţionale. La vremea aceea, deputatul socialist înţelegea

să atragă atenţia colegilor săi asupra masacrării armenilor, perpetuată în Imperiul Otoman de sultanul Abdiilhamid II, numit „cel roşu”, premisă a genocidului din 1915.

În 2011, cadavrul armean a ieşit din beciuri cu ajutorul unei legi care a suscitat, la un secol după genocid, o vie dezbatere în Franţa, iar în relaţia cu Turcia, a nu ştiu câta criză diplomatică, încurajată de preşedintele de atunci al Franţei, Nicolas Sarkozy, deputata (UMP) Valérie Boyer a depus, în mai 2011, un proiect de lege având ca obiect sancţionarea penală a negării „excesive” a „genocidelor recunoscute prin lege”. Dincolo de această formulare generală, legea viza limpede negarea genocidului armean comis de guvernul naţionalist al Junilor Turci. Textul fusese pregătit cu grijă de avocatul marsiliez de origine armeană, Philippe Krikorian. Înainte să fie denaturat în Comisia legislativă a Adunării Naţionale, documentul se sprijinea pe o directivă europeană cu privire la reprimarea rasismului, a xenofobiei şi a negaţionismului, venind să umple, în opinia autorului, un gol de natură juridică. Parlamentul francez a

recunoscut, în fapt, două genocide: Shoah şi genocidul armean din 1915. Primul este protejat de ofensa negaţionistă încă din 1990, prin legea Gayssot. Al doilea, însă, nu are vreo protecţie juridică.

Memoria genocidului armean reprezintă un subiect de studiu care de o jumătate de secol revine permanent în atenţia parlamentarilor francezi. Şi încă mai accentuat din 1998, dată la care grupul socialist din Adunarea Naţională, prin vocea lui Didier Migaud, a angajat dezbaterea legislativă pentru a face Franţa să recunoască genocidul din 1915. În cele din urmă, chestiunea s-a tranşat în 2001, în ciuda unor dezbateri furtunoase. Această recunoaştere a fost vehement apărată de deputaţi şi senatori provenind din toate partidele politice, dar reprezentând regiuni bine

identificate: Marsilia, valea Ronului, Lyonul cu hinterlandul lui şi sudul coroanei mici pariziene. Aleşii circumscripţiilor în care prezenţa armenilor descendenţi din cei care au reuşit să scape din genocid era suficient de importantă pentru a reprezenta o miză electorală. De la bun început, acolo se afla punctul dificil. Votând pentru recunoaştere, mai degrabă din raţiuni de calcul politic, pe termen scurt, decât din respect pentru o etică istorică, Franţa s-a pus într-o situaţie ambiguă.

Legea din 2001 nu prevedea nicio condamnare. Articolul unic – „Franţa recunoaşte public genocidul armean din 1915” – nu indica niciun vinovat, textul evitând, în acest fel, procesul istoric. Şi, deodată, pentru mulţi francezi de origine armeană, legea se dovedea incompletă: recunoaşterea de către Franţa nu împiedica negarea suferinţelor lor de către diverşi indivizi sau, mai rău, de către state, preocupate să rescrie istoria în scopuri ideologice. Francezii scăpaţi din lagărele naziste pot chema în judecată pe oricine contestă existenţa camerelor de gazare. Francezii scăpaţi din genocidul armean nu pot recurge jurisdicţional contra negării deportărilor şi exterminărilor

din 1915. Această „judecată cu două măsuri” e percepută ca o nedreptate. Ca să remedieze situaţia, Christophe Masse, deputat socialist de Marsilia, a depus în anul 2006 o lege pentru „penalizarea negării genocidului armean”. Adoptată de Adunare, legea a întâmpinat o opoziţie mai netă în Senat care, fără a o respinge, a făcut-o uitată pentru a nu jigni Turcia. Legea s-a alăturat cadavrului armean din beciuri. Pentru a ţâşni mai puternic de acolo. În 2007, Nicolas Sarkozy a făgăduit că va dezgropa proiectul şi va face să fie votat de cele două camere. Dar imediat după alegerea sa în funcţia de preşedinte al Republicii, şi-a

trimis consilierul diplomatic, Jean-David Levitte, la Ankara pentru a da asigurări Turciei că nu va fi cazul. De-a lungul celor cinci ani de mandat, Sarkozy a înţeles să nu mai vorbească despre această idee. Până când se va profila la orizont un nou mandat prezidenţial. În cele din urmă, s-a ajuns la legea propusă de Valérie Boyer. A fost votată la repezeală de Adunarea Naţională şi de Senat, dar cenzurată de Consiliul Constituţional, pe data de 28 februarie 2012, după o discuţie inflamată.

Decizia Consiliului este, totuşi, departe de a pune capăt dezbaterii. În primul rând, deoarece, din punct de vedere juridic, decizia, justificată de libertatea de expresie, este contestabilă. Apoi pentru că, politic vorbind, chestiunea nu este încheiată. În plină campanie prezidenţială, cei doi candidaţi principali la fâlysee, François Hollande şi Nicolas Sarkozy, şi-au exprimat intenţia de a propune un nou text de lege contra negaţionismului. Amândoi au mers pe data de 24 aprilie 2012, cu ocazia comemorării arestării mai multor sute de intelectuali armeni din Istanbul, în 1915, pentru a se reculege la poalele statuii compozitorului şi muzicologului Komitas, monument parizian închinat genocidului. O premieră. Apropiat de „lobby-ul armean” şi sensibilizat de cauza acestuia încă de la

sfârşitul anilor ’90 – pe atunci, era prim-secretar al Partidului Socialist François Hollande, odată ales, şi-a reafirmat în mod clar dorinţa de a legifera. Pentru a treia oară, deputaţii şi senatorii ar putea, aşadar, să se pronunţe asupra unui subiect ce nu încetează să trezească pasiuni polemice. Touşi, în ciuda acestei constante reveniri în dezbaterea publică, chestiunea memoriei genocidului armean rămâne prost cunoscută şi prost delimitată faţă de argumentele avansate.

Trebuie să legiferăm contra negaţionismului sau să-l

combatem pe terenul ideilor, aşa cum propunea, de curând, marele istoric Pierre Vidal-Naquet? Invitaţia cărţii de faţă nu este de a lua o atitudine în această problemă, aproape de natură filosofică. Cele două opţiuni sunt perfect justificabile. Atunci când se afla în fruntea asociaţiei „Libertate pentru Istorie", Pierre Vidal-Naquet se pronunţa împotriva oricărei legi memoriale, respingând totodată cu hotărâre minciuna istorică. „Este evident că în cazul masacrării armenilor, Statul turc este negaţionist", spunea el1. Aici se află singura obiecţie validă din punct de vedere intelectual vizavi de susţinătorii unei intervenţii din partea legiuitorului.

Explorând realitatea foarte vie a genocidului şi a consecinţelor lui asupra societăţii turce şi armene, îmbolnăvite deopotrivă de negare vreme de un secol, apucând pe cărările întortocheate ale memoriei „marii crime" mereu negate de responsabilii ei, această culegere de reportaje şi anchete înseamnă o contrazicere a celor care se acomodează cu negaţionismul sau care iau în uşor această „veche poveste".

Dar nu este vorba nici de o carte de istorie. Anul 1915 a fost deja pe larg studiat de istorici. Aceştia nu au nevoie ca un

1 „Forums avec Pierre Vidal-Naquet", *Le Nouvel Observateur,* 24 ianuarie 2005.

stat sau altul să stabilească o comisie, aşa cum propun Turcia şi lobbiştii ei, pentru a se pronunţa asupra unui fapt care nu mai este subiect de dezbatere în mediile ştiinţifice. Sursele documentare şi arhivele, fie că aparţin Imperiului Otoman, tot mai accesibile, fie Germaniei, în mod special, sunt suficiente pentru a demonstra intenţia genocidară a Comitetului Uniune şi Progres (CUP), inima puterii naţionaliste turce în timpul Primului Război Mondial. În orice

caz, această carte nu-şi propune nici să demonstreze, nici să contrazică existenţa genocidului. Pentru autori, realitatea acestuia este un fapt, consolidat de numeroasele întâlniri şi relatări pe care le-au cules străbătând ţara vreme de aproape un deceniu. Dispariţia unui milion şi jumătate de armeni din Turcia actuală a lăsat în urmă un cadavru cu plăgi deschise pe care, asemenea unui legist, se cuvine să-l studiem. Pentru a încerca să redăm vizibilitatea a ceea ce a fost şters.

În afara Istanbulului, prezenţa armeană este astăzi infimă, în aparenţă. Prin oraşele şi satele Anatoliei profunde, autorii au cules mărturii şi poveşti care sunt cel mai bun antidot la otrava negării. Ei au găsit supravieţuitori, convertiţi cu forţa, cripto-armeni, „drepţi", biserici şi cimitire, unelte, mori, case, cântece şi tradiţii care au supravieţuit asimilării şi recompun, în mod implacabil, istoria unui secol de existenţă, de frică, de supravieţuire. Nu s-a pus problema ca autorii să devină arheologi, ci să se intereseze de persoanele aflate în viaţă şi de manifestările contemporane ale acestei memorii.

Munca de cercetare a luat deseori întorsătura unei anchete poliţiste, a unui puzzle ale cărui piese au început, treptat, să se îmbine. Martorii direcţi au dispărut aproape cu totul. Dar istoria genocidului s-a transmis mai departe, prin cuvinte şi prin viscere, din tată în fiu şi, încă mai mult, de la mamă la fiică. Amintirea lui răsună în fiecare cămin, de la Istanbul la

Van, de la Samsun la Adana... Inscripţiile în limba armeană sunt acoperite de muşchi sau de praf, dar se ivesc dacă râcâi puţin. Cadavrele ascunse îşi fac apariţia, la fiecare cotitură a memoriei. Indiciile sunt atât de numeroase încât negarea faptelor revelează, într-o manieră incontestabilă, nevroza colectivă. Această colecţie de

mărturii şi de călătorii pe urmele încă proaspete ale genocidului din 1915 înţelege să arate măsura în care Turcia este continuu bântuită de fantoma unui popor asasinat.

„Umanitatea nu poate trăi, ţinând în beciurile ei, cadavrul unui popor asasinat.” Chiar dacă îi incumbă în cea mai mare parte, nu doar Turcia trebuie să înfrunte, de una singură, istoria. Prin definiţie, un genocid, adică asasinarea unui popor întreg, exterminarea planificată şi organizată a unei comunităţi ţine de universal, de umanitatea întreagă. Argumentul potrivit căruia Parlamentul francez se amestecă într-o chestiune care nu îl priveşte este, pe cale de consecinţă, oarecum fals. Cu atât mai mult cu cât genocidul armean presupune, prin geneza lui, şi o istorie franceză: data constituirii Comitetului Uniune şi Progres, 14 iulie 1889, de către un grup de ofiţeri ai Şcolii de medicină militară din Istanbul, nu reprezintă ea afirmarea unui model? Primul Congres al *Junilor Turci,* în limba franceză, în text, Jeunes-Tures, are loc la Paris, în 1902, iar trimiterile ideologice la Iluminism şi la Revoluţia Franceză sunt omniprezente. „Pozitivismul” lui Auguste Comte, şcoala sociologică franceză influenţează considerabil această mişcare. Unionişti adoptă modelul iacobin şi statul-naţiune centralizat şi unitar. Şi chiar adoptase deviza „Libertate, egalitate, fraternitate”, după revoluţia din 1908 contra sultanului. Totuşi, după cum subliniază Hamit Bozarslan1, această filiaţie reprezintă

1 „Revoluţion française et Jeunes-Tures”, *Revue du monde musulman et de la Mediterranee,* 1989.

un obiect de studiu complex, în care se intercalează şi ideile naţionaliste de la acea vreme, precum şi influenţa germană.

Pentru anumiţi responsabili politici, ar trebui ca Turcia şi

Armenia să fie lăsate să-şi dezbată singure istoria. Ceea ce înseamnă însă a uita că Armenia contemporană reprezintă o creaţie politică recentă, născută în 1991, ca succesoare a Republicii Sovietice Armenia, în timp ce genocidul din 1915 i-a privit pe armenii din Imperiul Otoman, cetăţeni ai unui teritoriu care astăzi se numeşte Turcia. Supravieţuitorii genocidului armean şi descendenţii lor sunt copiii acelor armeni.

Un alt argument curent folosit pentru a se opune unei legi a recunoaşterii ar fi că genocidul din 1915 reprezintă „o poveste veche", pe care ar fi inoportun s-o răscolim. La asta, Jean Jaures a răspuns deja. Astfel de crime sunt imprescriptibile, întrebarea care se poate pune, în continuare, este următoarea: „În acest caz, de ce să nu legiferăm şi în problema exterminării amerindienilor sau în cea a Sfântului Bartolomeu?" Pentru că genocidul armean are neobişnuita caracteristică de a rămâne vehement negat de Turcia, moştenitoarea guvernului Junilor Turci şi a Imperiului Otoman. Asta face din el un caz unic. Nici Germania, nici Rwanda, nici măcar Serbia nu investesc atâta energie în a-şi travesti istoria. Cancelarii Konrad Adenauer şi Willy Brandt au făcut act de penitenţă în numele Germaniei pentru crimele naziştilor. Franţa şi-a recunoscut, de bine de rău, responsabilitatea în „Razia de la velodromul de iarnă". Kmerii roşii, miliţienii hutu şi generalul sârbo-croat Ratko Mlădie, călăul de la Srebenica, au fost ori sunt pe punctul de a fi judecaţi. Fiecare dintre aceste genocide este de aici înainte recunoscut şi comemorat de statele vizate. Nimic din toate acestea nu se întâmplă în Turcia, unde negaţionismul dăinuie până în zilele noastre, sub forma unei ideologii de stat, „o industrie" potrivit istoricului Taner Akçam. Făcând să plutească ameninţarea contra celor câţiva supravieţuitori, „rămăşiţe

ale spadei”, potrivit unei expresii populare încă folosite. De curând, jurnalistul Hrant Dink, fondator al cotidianului *Agos,* asasinat la Istanbul în 2007, şi soldatul Sevag Balikci l-au plătit cu propria lor viaţă. Căci impunitatea este întotdeauna o invitaţie la recidivă.

Aşa se face că, atâta timp cât va fi negat de Ankara, genocidul din 1915 va rămâne o poveste foarte actuală. Putem construi pacea pe o plagă deschisă? Putem să ne împăcăm memoria călcând peste cadavre? Răspunsul este, de bună seamă, negativ. Aşa cum a demonstrat Pierre Vidal-Naquet, negaţionismul reprezintă continuarea genocidului însuşi, chiar în faza sa ultimă, cea mai sofisticată. În *Les Assassitis de la memoire,* carte publicată în 1987, istoricul definea negarea Shoahului ca pe „o încercare de a extermina pe hârtie care înlocuieşte exterminarea reală”. Acelaşi mecanism funcţionează şi în cazul genocidului armean. Statul turc, republica fondată în 1923 de Kemal Atatiirk, prelungire a guvernului care a orchestrat genocidul din 1915, rămâne contrafortul negării crimei. Nici responsabil, nici culpabil. Împiedicând, astfel, plaga să se închidă. Victimele şi urmaşii lor cer mereu dreptate şi reparaţii. La un secol după săvârşirea faptelor, nevoia de recunoaştere, chiar de răzbunare, se învecinează uneori cu obsesia. „Au condamnat supravieţuitorii la nebunie” a spus filosoful Marc Nichanian, într-o conferinţă ţinută într-o seară la Institutul Francez din Istanbul. De cealaltă parte a spadei, descendenţii ucigaşilor nu pot, nici ei, să se elibereze de această moştenire tragică. Aşa cum va explica regretatul Hrant Dink, negarea lui 1915 alimentează o dublă nevroză, „otrăveşte” şi sângele turc, şi sângele armean.

Capitolul 1
Marsilia, mica Armenie

Căsuţele de pe dealul Verduron, din Marsilia, se

înghesuie unele în altele pe versantul însorit, cu o vedere splendidă asupra mării. În vale, dincolo de turnurile cartierului Castellane al Marsiliei, se întind cheiurile portului autonom, unde, din când în când, amarează un cargou panamez sau un bac din Corsa sau din Algeria. Cu 90 de ani înainte, în 1922, în acelaşi loc, adică la promontoriul Janet, a acostat *Hiirriyet Pacha,* un vapor turcesc venind din Constantinopol cu câteva sute de refugiaţi armeni la bord. De pe această navă „au debarcat bunicii mei, împreună cu tânărul lor fiu", spune pe scurt Patrick Cheguerian, care de sus, de la fereastra bucătăriei, contemplă teatrul propriului său trecut. „La început, familia mea locuia într-o clădire mică aproape de cheiuri. Şi atunci când le-a ajuns la urechi vestea că se vând parcele de teren nelocuit prin zona asta, au venit să-şi construiască viaţa aici. Pe vreme aceea, nu exista nimic aici. Locul se numea «Campagne-Fraises», a surâs el. Bunicii mei veneau la fiecare sfârşit de săptămână ca să-şi ridice casa." În scurt timp, tot dâmbul s-a acoperit de căscioare, după tipicul anatolian. Locuinţe joase, cu două sau trei camere, orânduite în trepte, cu câte o mică grădină de zarzavaturi. Văzut de jos, Verduron seamănă cu unul dintre acele sate cocoţate pe înălţimi, aşa cum se pot vedea în Turcia rurală, în bucătăria lui Patrick, vechea pardoselă patinată, cu motive

geometrice, le aminteşte pe cele aflate la intrarea locuinţelor din Istanbul. „În grădină, erau un nuc, un cais, pomii pe care îi aveam în ţară, şi vie pentru a face *dolma,* foi de viţă-de-vie umplute (sarmale), povesteşte bărbatul. Bunicii mei au făcut escală la Marsilia cu gândul să plece în Argentina, dar, în cele din urmă, aici au rămas. Bunicul Calouste era cizmar; învăţase meserie la Istanbul. Bunică-mea a trăit în credinţa ei, dedicată trup şi suflet bisericii. Broda cu fir de aur veşmintele preotului. Fără îndoială,

acesta era ultimul ei refugiu după trauma produsă de genocid.”

Toată colina era o colonie mică armeană, cu biserica, magazinele şi viaţa ei comunitară. Cea mai mare parte a locuitorilor era formată din familii provenind din regiunea Sivas, o provincie aflată în centrul Turciei de astăzi, acolo unde raziile nu au lăsat aproape niciun supravieţuitor. La două mii şase sute de kilometri departe de baştina lor, refugiaţii s-au strâns unul lângă altul. „Se dădeau smochine la schimb pe iarbă pentru iepuri, dar astăzi toate astea s-au sfârşit”, regretă Patrick. Brutăria, cafenelele, frizerul Manouk „care se ocupa de băcănie” s-au închis unele după altele. În anii ’60 încă mai funcţionau 25 de magazine armeneşti. Dar valoarea terenului a început să crească, barăcile armenilor valorează astăzi între 300 şi 400.000 euro, iar amalgamul din oraş s-a extins până aici, aducând marsiliezi de toate originile. În vârful dealului, doar biserica Sfântul Garabed, unde nu mai vine aproape nimeni să se roage la Dumnezeu, mai aminteşte de povestea armenească. La fel ca şi locuinţa lui Patrick, ultimul custode al memoriei cartierului.

Linia de transporturi maritime care încă din 1830 lega porturile Istanbul şi Marsilia s-a transformat într-un drum al exilului. În câţiva ani, mii de armeni au debarcat astfel în Franţa. În noiembrie 1922, primul vapor, *Tourville,* descarcă patru sute de refugiaţi. Un an mai târziu, Marsilia număra

deja 11.000. Primele tabere de refugiaţi încep să se organizeze imediat: tabăra militară Oddo, menită la început să-i primească pe ruşii albi, îşi deschide porţile în faţa armenilor care fugeau din Turcia kemalistă începând cu 27 noiembrie 1922, urmată de tabăra Victor, din apropierea gării Saint-Charles. Rapid, armenii încep să investească în zonele nelocuite, aflate la periferia oraşului. Până la

sfârşitul anilor ’20, ritmul nou-veniţilor rămâne susţinut şi foarte rapid, ceea ce stârneşte ostilitate, în octombrie 1923, primarul socialist al Marsiliei, dr. Simeon Flaissieres, publică, în *Le Petit Provenţal,* o scrisoare alarmantă care ilustrează bine atmosfera ce domnea, la acea vreme, în vechiul port: „De ceva timp, prin Marsilia, se formează spre Franţa un redutabil curent de imigraţie a popoarelor din Orient, cu precădere armeni. Aceşti nefericiţi ne asigură că au motive să se teamă de turci. Datorită acestei afirmaţii, bărbaţi, femei, copii în număr de peste 3.000 s-au prăvălit pe cheiurile marelui nostru port. După *Albano* şi *Caucaz*, vor mai veni şi alte vapoare, se aude că 40.000 dintre aceşti oaspeţi sunt în drum spre noi, ceea ce înseamnă că variola, tifosul şi pesta se îndreaptă spre noi, dacă nu se află deja în germenii foşgăind încă de la sosirea primilor imigranţi, lipsiţi de toate, refractari la obiceiurile occidentale, ostili la orice măsură de igienă, neclintiţi în indolenţa lor resemnată, pasivă, ancestrală [...]. Se impun măsuri excepţionale, iar acestea nu depind de forţele locale. Populaţia din Marsilia cere guvernului să interzică cu fermitate intrarea în porturile franceze a acestor imigranţi şi să repatrieze de îndată aceste jalnice turme umane, un mare pericol public pentru întreaga ţară.”

Aclimatizarea a fost aspră. Cea mai mare parte a celor veniţi a trebuit să o ia de la capăt. Armenii dezrădăcinaţi descopereau Franţa şi, odată cu ea, un rasism care îi lua pe nepregătite. „Ne-a fost transmisă ideea că nu trebuie să deranjăm, că trebuie să faci pe eterna victimă; este un comportament înscris

în genele noastre, subliniază Patrick. Părinţii noştri erau naivi şi vehiculau iluzia că francezii erau în chip necesar buni, deoarece ne primiseră.” La şcoală, micii armeni erau din oficiu separaţi de „bunii francezi”. Copiilor autohtoni li

se spunea: „Nu staţi lângă ei, au păduchi.” Strigăte de „Armeni murdari!” se puteau auzi pe Canebiere, strada principală. Tradiţiile lor străine erau stigmatizate. „Bunicii făceau *basturma”,* dă un exemplu Françoise, verişoara lui Patrick. Carne de vită uscată şi afumată, învelită apoi într-o crustă de aluat cu chimen, usturoi şi boia de ardei, *tehemen-ul.* „Acest aluat foarte mirositor era pregătit de bunică-mea într-o căldare mare pe care o lăsa la fereastră, adăugă ea. Ne spunea că francezii răspândeau zvonul că armenii îşi mâncau propriile excremente.”

Sora ei îşi aminteşte de bunica lor, care avea 9 ani în 1915, momentul genocidului, şi care a debarcat după şapte ani împreună cu frăţiorul ei pe cheiul din Marsilia. În cele din urmă, se va instala într-o colibă vecină micii biserici Saint-Jacques (Sourp Agop), construită pe bulevardul Arthur-Michaud. Locuinţa era austeră, spartană, însă cele două cămăruţe, sub oblăduirea unui preot, erau de ajuns pentru fericirea ei. Va rămâne aici mulţi ani. Nicole Matta îşi aminteşte de jocurile de-a v-aţi ascunselea prin biserică, de orele de joacă din curticică, unde astăzi se află un monument închinat victimelor lui 1915. „Când eram mici, veneam cu soră-mea şi stăteam ore întregi ca să aranjăm părul lung al bunicii şi, în timpul ăsta, ea ne istorisea tot felul de întâmplări, ne vorbea despre satul ei, Khorkhon, din apropiere de Sivas. Toate sfârşeau mereu cu lacrimi”, îşi aminteşte emoţionată Nicole. „Înainte de a fi azvârlită pe drumul deportării, mama ei nu avusese altă alegere decât să-şi dea cei doi copii unui ţăran turc ca să le salveze viaţa. Dar plecând, îi spusese fiicei ei: «Adu-ţi aminte cine eşti. Să nu-ţi uiţi limba!» Seara, în hambarul unde dormeau, bunică-mea îl învăţa limba armeană pe frăţiorul ei şi îl punea

să spună pe de rost tabla înmulţirii. Ziua munceau ca vitele de povară în fermă. Anii au trecut. În cele din urmă,

în 1918, atunci când Crucea Roşie care recupera orfanii armeni de după război a trecut prin sat, bunica mea s-a dus să-i caute şi le-a vorbit în armeneşte, în ciuda protestelor familiei turce. «Este aici şi frăţiorul meu mai mic care munceşte la câmp», a adăugat ea. Şi a fost şi el eliberat." Astfel de existenţe frânte, violate, traumatizate, care au debarcat în Marsilia fără a avea o para chioară în buzunar, există cu miile.

Albert Londres, în *Marsilia, port al Sudului,* descrie hoardele de imigranţi, „epavele umane", „cele pe care le aduce marea" pe cheiurile oraşului provensal. Printre aceste epave eşuează armenii:

Armeanul este, nici mai mult, nici mai puţin decât un locuitor al Marsiliei. Iar tabăra Oddo reprezintă colţişorul lui în regatul epavelor. Această tabără înseamnă dopuri vechi, felii de lămâie, portocale mâncate pe jumătate şi smocuri de păr plutind mereu vesele de-a lungul cheiului. N-ai vrea să ajungi aici nici pentru o împărăţie. Trebuie, totuşi, să vă duc acolo. Supravieţuitori din Smyrna, din Constantinopol, din Batoum, din Adana, armeni, mereu armeni, armeni iar şi iar, au debarcat şi au tot debarcat la Marsilia. S-au adunat, la început, în rânduri strânse şi au pornit la cucerirea vechilor cartiere. După aceea au luat cu asalt suburbiile. Doar că au stat să chibzuiască. S-au întors în oraş. Armeanul este o plantă care nu încolţeşte decât printre pietrele de pavaj ale oraşului. Spaţiul deschis nu-l atrage. Îi provoacă doar răceală. Atunci, armenii au pus mâna pe scuaruri, alei, pieţe publice şi laturile scărilor. Când toate acestea au fost ocupate, alţi 2.700 de armeni au debarcat. Au răscolit oraşul. Nimic nu mai era liber – nicio bancă, nicio bordură de trotuar, nici măcar un bazin din care este atât de uşor să faci o locuinţă când apa a

fost scursă. Cei 2.700 de armeni au început să se supere.

Din fericire, municipalitatea a înţeles că venise vremea pentru ea să înceapă negocierile. S-a prezentat.

„Străinilor, le spune ea, vă salut! Am aici, aproape, un teren mare:

„Să mergem să-l vedem!” răspunseră armenii.

Regimentul s-a pus în mişcare. Au ajuns la tabăra Oddo. Vreo duzină de barăci vechi, foste militare, se arătară privirilor fiilor Asiei.

„Merge! spuseră ei. Acum, lăsaţi-ne.”

4

De atunci au trecut trei ani. Au fost lăsaţi acolo! Acum sunt câte două sute în fiecare baracă. Acolo dorm toţi, cu capul la vecinul din dreapta şi picioarele la cel din stânga. Se culcă cu fiica vecinului, crezând că se culcă cu propria nevastă.

Oh! Marsilia, te previn, i-ai uitat, dar ei vor fi de două ori mai mulţi în curând dacă îi laşi s-o facă – şi nu pun la socoteală gemenii!... Este adevărat că holera nu poate fi prea departe!

Odată sosiţi, armenii erau triaţi pe insulele din Frioul şi, cum puneau piciorul pe uscat, se duceau direct la biserica Patriarhatului, de pe strada Stanislas-Torrents, care făcea oficiul de consulat. Veneau să obţină un certificat de botez sau de căsătorie, nu importa tipul documentului de vreme ce purta ştampila „Republica franceză”. Armenii soseau ca „apatrizi”. Pe paşaportul turcesc, la menţiunea „motivul călătoriei”, se adăuga, în mod sistematic, la Constantinopol, precizarea „Nu se poate întoarce” sau „întoarcerea imposibilă”. Asta figurează, bunăoară, pe actul pe care îl avem în mână, acela al lui Achod Malakian, alias Henri Verneuil, născut la Rodosto, actualmente Tekirdag, în Tracia, pe 7 decembrie 1920, debarcat la Marsilia la sfârşitul anului 1924 şi ajuns în tabăra Oddo în 1926. Mii de alte acte de identitate, păstrate în arhivele ACAM

(Asociaţia pentru Cercetarea şi Arhivarea Memoriei), sunt inventariate astfel. „Registrele actelor de naştere erau ţinute de biserică. Exista o autentică voinţă de a le consemna, de a marca o identitate ce se încercase a fi ştearsă”, subliniază Jacques Ouloussian, preşedintele acestui centru de documentare unic în Franţa, situat în cartierul Saint-Jerome, nu departe de o biserică armenească. ARAM este, pentru armenii din Franţa, o adevărată Arcă a lui Noe: concomitent bibliotecă şi centru de arhive... O memorie reconstituită, alcătuită din mii de destine individuale. O comoară de documente, registre, hărţi, ziare, fotografii, scrisori... Tot atâtea mărturii ale exodului, într-un colţ, o cutie din care dau pe dinafară portrete vechi ale unor familii îmbrăcate de sărbătoare, pe care stă lipită o bucată de hârtie cu menţiunea: de triat. Săptămânal, noi cutii de documente sunt depozitate aici. Daruri, testamente, felii de viaţă în alb şi negru.

La originea acestui atelier al memoriei, fondat în 1997, se află „voinţa părintelui nostru de a conserva amintirea a tot ceea ce a fost primit pe cale orală, de a reînsufleţi memoria armeană”, povesteşte Varou Christian Artin, care a reaprins flacăra împreună cu sora lui, Astrid, de profesie istoric. Tatăl lor, Garbis, decedat în 2012, ascultase toată viaţa povestea lungii călătorii a familiei. Bunicul Sahag, deportat, învăţase limba armeană în deşerturile din Siria şi Irak, desenând litere pe nisip. Odată ajuns la Marsilia, s-a apucat să strângă „o mulţime de fotografii şi amintiri. Nimic nu trebuia aruncat dacă era scris în armeneşte.” La 20 de ani, Garbis îşi deschisese mica fabrică de încălţăminte, confecţionând sute de perechi de pantofi trainici. O datorie morală, negreşit, faţă de picioarele desculţe ale deportaţilor, dar care îi va asigura o pensie onestă. Ceea ce la început a fost un atelier, în cele din urmă, s-a transformat în centru de documentare.

38

Varou Christian Artin scoate două voluminoase registre legate şi le deschide pe masă. Ele conţin numele a cinci mii de armeni care au trecut prin tabăra Oddo. Cu un scris citeţ şi rotund, aplicat pe hârtia fină, secretarul din acea vreme a consemnat un număr incredibil de detalii cu privire la noii debarcaţi. Vârsta, oraşul de origine, data sosirii, legături de familie, profesie... Totul este metodic repertoriat. Marsiliezii de origine armeană pot veni să găsească aici un concentrat al istoriei şi instalării strămoşilor lor. Primul loc de aşezare, tabăra Oddo, este şi un punct de plecare: acela al construirii unei comunităţi armeneşti în Franţa, solidarizată de genocid şi de exil. Foarte iute, tabăra se structurează, se înzestrează cu o biserică, apoi cu o şcoală şi o organizaţie de sport şi de cercetăşie, UGA Artziv. Până în zilele noastre, echipa de fotbal a rămas o piatră unghiulară a comunităţii.

În jurul taberei, uzinele angajează armeni în această perioadă de penurie a mâinii de lucru. Oţelăriile, fabricile de săpun, fabricile de biscuiţi, uzina de zahăr Saint-Louis, cea de paste Rivoire şi Carre... Femeile lucrează în fabrica de covoare France-Orient care realizează comenzi pentru transatlanticul *Normandie* sau pentru palatele pariziene... Unii preferă să meargă în susul Ronului şi să se instaleze în regiunea lyoneză pentru a lucra în fabricile de mătase, aşa cum făceau încă din Turcia. Prin alte părţi, frizeri, cizmari, băcani armeni îşi găsesc locul în mozaicul marsiliez. Aproape de tabăra Victor, la doi paşi de gara Saint-Charles şi de poarta Aix, se afla, bunăoară, „Terras”, un bloc de locuinţe care, pe cinci etaje, adăpostea o mulţime de prăvălioare lipsite de fereastră. Aici se refăcuse pe dată ambianţa unui bazar anatolian, unde meşteşugarii armeni vindeau piele tăbăcită şi piei. „Tatăl meu venea să cumpere încălţăminte de aici. Ca fetiţă, eram uluită de vacarm, de mirosuri şi de activitatea care domnea în acest imobil”, îşi

aminteşte Nicole. După taberele de refugiaţi, armenii încearcă

să facă rost de un petic de pământ: aşa după cum relatează Albert Londres, în 1927, cartierele Verduron, Beaumont, Saint-Jerome, Valbarelle au fost repede parcelate. „În fiecare cartier răsar câte o şcoală şi o biserică. Cele mai multe au fost construite încă de la începutul anilor ’30, sub îndrumarea monseniorului Grigoris Balakian”, notează Varou C. Artin. Episcopul a jucat un rol cheie în structurarea nebuloasei armeneşti şi a sfinţit şapte biserici apostolice, active şi astăzi.

De la primit paşi pe pământ francez, armenii se regrupează după origine. Căci mai mult decât armenitatea, ceea ce modelează identitatea acestor imigranţi ai genocidului este regiunea, oraşul, satul... Pământul furat. Odată cu amintirile din Turcia s-au transmis tradiţiile, limba – armeana occidentală –, reţetele de beurek sau de chiftele de linte... Primele structuri comunitare sunt, fireşte, asociaţiile de compatrioţi ale căror statute sunt depuse la episcopie. „Sunt armeni din Adana, din Angora (Ankara), din Cezareea (Kayseri)... Ruralii din Sivas merg spre ruralitate şi nu se amestecă cu orăşenii. Intelectualii se strâng laolaltă şi încep să scrie istoria regiunii lor. Este colportat aici şi cultul eroilor, al rezistenţilor. Identitatea este transmisă mulţumită acestor organizaţii. Este o consecinţă a genocidului”, povesteşte Varou C. Artin scoţând documente îngălbenite dintr-un voluminos clasor: actele de naştere ale acestor asociaţii.

Desigur, existau deja câţiva armeni ancoraţi în acest port cosmopolit şi colcăitor care semăna atât de mult cu Constantinopolul: negustori, editori autorizaţi să tipărească încă de la decretul lui Colbert, militanţi revoluţionari... O vatră identitară se constituise aici de la mijlocul secolului al

XIX-lea. La Marsilia au fost expulzaţi din Imperiu autorii luării de ostatici de la Banca otomană, care, în 1896, a fost cea dintâi faptă de răsunet a Federaţiei Revoluţionare Armeneşti. În fiecare

perioadă de masacre, un nou val de refugiaţi sosea la Marsilia, în 1909 a fost organizată o subscripţie pentru victimele masacrelor de la Adana. Lista donatorilor generoşi figurează, şi ea, în stelajele centrului ARAM. Până şi consulul turc din Marsilia, Ziyad Bey, spune registrul, a donat 20 de franci pentru armenii din Cilicia. Este aşadar firesc că refugiaţii au afluat spre Marsilia şi că abia odată cu exodul de după genocidul din 1915 s-a constituit cu adevărat „mica Armenie”. Avându-şi memoria ei, alcătuită din înspăimântătoare poveşti despre capete tăiate, femei spintecate, prunci înecaţi în apele Eufratului. O identitate făurită din abandonuri şi dezrădăcinări. Supravieţuitorii vor întemeia, la două mii de kilometri de Constantinopol, o comunitate traumatizată, obsesivă, hotărâtă să apere cu îndârjire ceea ce fusese risipit şi să reconstituie memoria de nestins a existenţei lor.

Într-o seară de septembrie 2012, toate personalităţile şi notabilităţile pe care le numără mica Armenie s-au adunat în curtea catedralei armeneşti din Prado. Situată pe celebrul bulevard, în mod ironic pe aceeaşi parte cu consulatul Turciei, această catedrală mică, ridicată în 1928, este replica exactă a celei din Echmiadzin, sediul catolicosului Armeniei. Ca de fiecare dată când comunitatea se mobilizează, responsabilii politici se înghesuie. Un grup de aleşi, de dreapta şi de stânga, ia parte la adunare, cu expresii grave. Împreună cu prelaţii, reprezentanţii principalelor asociaţii ale comunităţii, în frunte cu Consiliul de Coordonare a Organizaţiilor Armeneşti din Franţa (CCAF), se grupează în faţa

khatchkar-ului, stela închinată combatanţilor din războiul purtat în Karabah-ul de Nord1. „Nu vom lăsa pe nimeni

1 Provincia Karabah-ul de Nord, populată majoritar de armeni (76%), dar anexată la Azerbaidjan-ul vecin, în timpul perioadei sovietice, a fost disputată de Armenia imediat după căderea URSS. Conflictul armat, îngheţat din 1994, a făcut aproape 20.000 de morţi şi un milion de refugiaţi.

să ne încalce drepturile, pământul şi demnitatea. Nu acceptăm ca şeful unui stat criminal să fie primit cu onoruri în Franţa.” A doua zi, preşedintele Azerbaidjan-ului, Ilham Aliev, trebuia, într-adevăr, să fie primit la Elysee de François Hollande, iar această vizită stârnea indignarea armenilor. Ilham Aliev, şeful unui stat aflat în război cu Armenia, tocmai l-a graţiat şi l-a primit ca pe un erou pe Ramil Safarov, ofiţer al armatei din Baku, care asasinase un militar armean cu lovituri de topor, în 2004, la Budapesta, în timpul unui seminar NATO. „Barbaria comisă asupra armeanului continuă să existe [...]. Vrem să fie pusă pe ordinea de zi, cât mai repede cu putinţă, legea privind penalizarea negării genocidului armean”, conchide preşedintele CCAF, Éliane Kazandjian. La această propunere se raliază deputaţi şi consilieri locali. Aflată în primul rând, cu eşarfa albastru-alb-roşu, deputata (UMP) a circumscripţiei 8, Valérie Boyer, confirmă: „Protecţia memoriei şi a morţilor trebuie asigurată pentru cei vii.”

Albert Londres avea dreptate. La două sau trei generaţii după eşuarea a mii de „epave” la Marsilia, comunitatea supravieţuitorilor genocidului a crescut văzând cu ochii. De două ori, de trei ori... Astăzi în jur de 80.000 de francezi de origine armeană trăiesc laolaltă în Marsilia *intra muros* sau, mai mult sau mai puţin, 10% din populaţia celui de-al doilea oraş francez ca mărime. O cantitate de buletine de vot

deloc neglijabilă. Familia s-a mărit departe de rădăcinile ei şi, odată cu ea, nostalgia pământului pierdut şi setea de dreptate. Nume cu rezonanţă armeană au început să se implice în politica locală, după exemplul lui Garo Hovsepian, primar (PS) al arondismentelor 13 şi 14 din oraş şi preşedinte al Casei Culturii armene, sau al lui Pascal Chamassian, secretar naţional al CCAF şi consilier local (din partea PS).

42

Este perfect normal ca tocmai în miezul acestui amestec identitar să fie formulate cele dintâi revendicări politice şi primele cereri de recunoaştere. „Majoritatea luptelor în favoarea armenilor au pornit din Marsilia din motive culturale, istorice şi politice. În 2006, *Apelul celor cinci* care reunea parlamentari de dreapta şi de stânga făcuse să se ajungă, în octombrie, la votarea în Adunarea Naţională a unui text ce sancţiona negaţionismul", aminteşte Pascal Chamassian. La două generaţii după aceea a refugiaţilor, chestiunea armeană a devenit una marsilieză. Oraşul condus de Jean-Claude Gaudin a fost, astfel, unul dintre pionierii ridicării, în 2002, a unui monument în memoria victimelor lui 1915. Mereu şi mereu, preocuparea de a grava istoria înainte ca ea să se şteargă. În fiecare an, pe 24 aprilie, ceremonia din faţa acestei replici în miniatură a Memorialului din Erevan face parte din evenimentele de neocolit pentru orice ales marsiliez. De la monument, urcând pe Bulevardul 24 aprilie 1915 care duce către cartierul Beaumont, principalul fief armean, ajungem la sediul Valeriei Boyer. Deputata, în vârstă de 50 de ani, s-a remarcat în 2011 prin depunerea, în Adunare, a iniţiativei legislative privind interzicerea contestării existenţei genocidelor. „Iniţiativa face parte din angajamentele oricărui reprezentant marsiliez, indiferent de orientarea sa politică", subliniază ea. Membră a dreptei populare, aripa

dreaptă a UMP, Valérie Boyer a fost aleasă în 2007 şi realeasă în 2012 în această circumscripţie care, istoric vorbind, este de stânga, învinsul, socialistul Christophe Masse, fusese şi el capturat de cauza armeană şi devenise purtător de cuvânt al primului text care, în 2006, propunea penalizarea negării genocidului armean. Pentru Valérie Boyer a fost firesc să preia ştafeta. „Genetic vorbind, sunt în afara problemei. Dar părinţii mei

sunt algerieni de origine europeană (*pieds-noirs1*), astfel că atunci când te afli de partea celor ce pierd, devii mai sensibil la drame”, rezumă ea.

Legea Boyer, aşa cum relatează autoarea ei, a dobândit formă în iunie 2011, în Marsilia. „Aleşii se strânseseră într-o seară la Consiliul de Coordonare a Organizaţiilor Armeneşti din Franţa. Eram cam ca într-un popas la vânătoare, întrebându-ne cine a fost de cele mai multe ori în Armenia. Nimic constructiv. Se făcuse 11 noaptea şi mă gândeam că ai mei copii au să-mi spună iar că vin prea târziu acasă.” Înainte de a pleca, avocatul Philippe Krikorian o ia de braţ şi-i expune proiectul lui: din punct de vedere juridic, este posibilă penalizarea negării prin transpunerea în dreptul francez a unei directive europene care condamnă rasismul, antisemitismul şi negarea crimelor contra umanităţii şi a genocidelor. „În octombrie 2011, i-am cerut lui Nicolâs Sarkozy să-l pot însoţi în călătoria pe care urma să o facă în Armenia pentru a-i expune această idee. Am primit un răspuns pozitiv înainte cu două zile de plecare şi m-am îmbarcat spre Erevan.” Acolo, preşedintele francez a biciuit negaţionismul Turciei şi i-a cerut „să revină asupra istoriei, să o privească drept în faţă, cu umbrele şi cu luminile ei”.

La Marsilia ca şi în alte părţi, aleşii dintr-o zi sunt învinşii zilei următoare. Dar cauza armeană rămâne. Şi nimeni nu întruchipează mai bine această căutare a dreptăţii decât

tenacele Philippe Krikorian. Care, într-o frumoasă zi de toamnă, ne primeşte în biroul lui, o cameră strâmtă, ticsită cu stive de dosare, la o aruncătură de băţ de Vechiul Port. Nu la el vom găsi costumele strălucitoare şi zeflemeaua marsilieză pe care o afişează cu plăcere unii dintre colegii săi de barou.

1 Termen care îi desemnează în general pe francezi, dar şi pe alţi europeni emigraţi în Maroc, Algeria sau Tunisia (n. red.).

Dreptul şi nimic altceva decât dreptul, rece, precis. Se ţine la distanţă de organizaţiile armeneşti din oraş, pe care le consideră „comunitariste”. Fiu al unui comisar de divizie din poliţia marsilieză, Grégoire Krikorian, şi al unei profesoare de istorie, acest orfevru al procedurii dă bătălia contra injustiţiei cu dreptul roman. „Trebuie ca memoria victimelor crimelor contra umanităţii să fie protejată de dreptul penal. Această necesitate a fost întărită de decizia-cadru europeană, adoptată în noiembrie 2008, cu privire la rasism, xenofobie şi negaţionism. Potrivit acestui document de drept european, apologia, negarea sau banalizarea grosolană, publică, a crimelor genocidului, a crimelor contra umanităţii sau a crimelor de război «pot fi pedepsite ca infracţiuni penale». Pornind de aici, există obligaţia de a transfera acest principiu în dreptul francez.”

În iunie 2011, domnul Krikorian depune un recurs în faţa Consiliului de Stat şi aduce acest lucru la cunoştinţa asociaţiilor reunite în cadrul CCAF. „Valérie Boyer era prezentă acolo şi a spus: «Mă interesează, voi face un text».” Dacă a lăsat de la sine ca deputata UMP să dea numele ei acestui text de lege, până la urmă respins de Consiliul Constituţional, în fapt el se află la originea lui. „I-am înmânat Valeriei Boyer un text, dar ulterior acesta a fost denaturat de Comisia de Legi a Adunării Naţionale. Din

acel moment, era mai uşor pentru Consiliul Constituţional şi pentru Jean-Louis Debre să-l invalideze. Dar decizia Consiliului din 28 februarie 2012 este, hotărât lucru, de natură politică", spune bărbatul, lansându-se entuziast în argumentaţie. Marea eroare, potrivit lui, este de a considera legea Boyer o „lege memorială". „Parlamentul nu face istorie aşa cum pretind adversarii noştri. El ia act de fapte istorice." Chiar şi dacă faptele în cauză nu au fost confirmate printr-o decizie a justiţiei internaţionale? „Opţiunea de a te sprijini pe criteriul justiţiei internaţionale, aşa cum face Badinter, pentru a se opune legii, este arbitrară şi lipsită de fundament", respinge el procedeul. Conceptul de

genocid este ulterior anului 1915. „Dar Aliaţii vorbeau încă din timpul Primului Război Mondial despre «crima de lez-umanitate» pentru a încadra masacrul comis asupra armenilor. Şi Raphael Lemkin, juristul polonez, a pornit de la cazurile creştinilor de la Roma, ale armenilor din Imperiul Otoman şi ale evreilor din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial pentru a defini, în 1944, termenul de genocid", aminteşte avocatul care speră că decizia Consiliului de Stat va fi în favoarea sa.

Dacă un nou text trebuie prezentat Parlamentului, legiuitorul va trebui să treacă negreşit prin Marsilia. „Este leagănul, capitala armenilor din Europa", rezumă Pascal Chamassian. Un gardian grijuliu al memoriei. Oraşul mediteranean reprezintă o etapă la fel de neocolit ca şi Elysee pentru preşedintele armean Serge Sarkissian când vine în Franţa, iar patriarhul Karekin i-a consacrat şi el o vizită. Dar mica Armenie se arată uneori dură, închisă, aşa cum s-a întâmplat în 2006, atunci când a luat în băşcălie discursul lui Hrant Dink care explica de ce integrarea Turciei în Uniunea Europeană ar fi cea mai bună modalitate

de a-i face pe turci să-şi înfrunte propriul trecut. Încremenită în durerea ei, comunitatea uitase că Dink era unul dintre fraţii săi atunci când o parte din familia lui Rakel, văduva jurnalistului asasinat în 2007, a emigrat la Marsilia. Astăzi, aici debarcă armenii din Armenia, alungaţi de sărăcie. Aceştia se lovesc deseori de indiferenţa celor care i-au precedat şi care se agaţă de o Armenie himerică, un surogat al Pământului Făgăduinţei. „Comunitatea locală îşi trăieşte identitatea armeană prin cultura proprie, prin instituţiile comunitare şi asociative pe care le are. Dar pe măsură ce timpul trece, ele îşi pierd din autenticitate. Liantul care ne rămâne este 1915, el hrăneşte spiritul, sufletul armenilor”, filosofează Garo Hovsepian, descifrând astfel identitatea armeano-marsilieză.

46

„Diaspora armeană provine din genocid, însă nu trebuie ca această cauză să se transforme într-un fond comercial. Cum să ieşim din asta? Aici se află problema armenilor şi a schizofreniei lor”, se frământă Garo Hovsepian. Să se întoarcă în Turcia pentru a-şi recupera identitatea pierdută? Ispita este mare. Dar mulţi rămân paralizaţi la simpla idee de a face pasul. Henri Verneuil spunea: „Mi-ar fi prea frică, păşind pe pământul meu, să aud oasele trosnindu-mi sub tălpi.” „Nu pot să pun piciorul într-o ţară ce-mi neagă existenţa”, tranşează, în ceea ce-l priveşte, Pascal Chamassian, a cărui familie este originară din Kharpert şi din Diyarbakir, între Tigru şi Eufrat. „Bunicii mei au sosit la Marsilia, dar au rămas muţi în ce priveşte istoria lor. În familia noastră, nu se vorbea din dorinţa de a ţine departe generaţiile următoare de ororile genocidului. Doar fărâme ale acestui exod ne-au fost lăsate moştenire. Numai din când în când, după un prânz de duminică bine stropit, bunicul se ducea să caute cele 78 discuri de muzică turcă şi armeană pe care le luase cu el în călătorie. Se punea

muzica şi începea să plângă.”

În familia lui Nicole şi Françoise, dimpotrivă, istoria genocidului s-a transmis într-o manieră mai blândă. „În consecinţă, simţeam nevoie să aştern imagini peste tot ce-mi spunea bunică-mea atunci când o pieptănam, îşi aminteşte Nicole Matta. Să fac reale acele locuri şi acele detalii. Casa din satul Khorkhon, scara ei de lemn, caişii şi nucii... Să-mi reînsufleţesc memoria pentru a putea s-o transmit copiilor mei, într-o manieră pacificată. Este o datorie. Din respect faţă de toţi cei care au murit fără îngropăciune.”

Capitolul 2

Călătoriile lui Armen Aroyan, arheologul genocidului

„Când vedem satul acesta mic, paşnic, ne vine greu să ne închipuim ce s-a petrecut aici”, se miră Nicole Matta. Volubila noastră marsilieză, nepoată a supravieţuitorilor genocidului din 1915, pune pentru prima dată piciorul pe pământul strămoşilor ei. Diizyayla, din provincia Sivas, cu cele două sute de locuitori ai săi, dormitează pe un deal udat de un râu, la care vin câteva vaci să se adape. Pe culmea cea mai înaltă, drapelul Turciei plesneşte în bătaia vântului. În jurul stejarului bătrân, câţiva bătrâni cu barbă albă stau la taclale, rânduiţi pe o bancă de piatră, la umbră. Turiştii sunt mai degrabă rari la Diizyayla, aşa că atunci când vreun microbuz plin cu străini aterizează în piaţetă, cu aparatul de fotografiat în bandulieră, copiii dau fuga. *„Hello! Hello! Wats yournem?* Vizitatorii şovăie, se prezintă: suntem originari din acest sat, explică ei cu prudenţă, fii ai acestui cătun care odinioară se numea Khorkhon. „Căutaţi locuinţele armenilor? Erau şaisprezece sau şaptesprezece cu toatele, răspunde un bărbat mărunt între două vârste, înţelegând imediat motivul pentru care aceşti *yabanci* [«străini»] au venit aici... Există cea a lui Vartouk, nepotul lui vine pe aici din când în când, trăieşte în Germania şi se

numeşte Mehmet Şeker. Mai e şi o biserică acolo, un pic mai jos, în sat. Veniţi! Am să vă arăt.”

Nicole şi sora ei, Françoise, deschid ochii mari şi îşi umplu plămânii cu aerul din Khorkhon, acest sat întipărit în inimile lor

datorită istorisirilor bunicii din curticica bisericii din Marsilia. Aici ţopăia bunica lor care, în 1915, avea 9 ani. Şi acesta este satul unde familia a fost arestată, iar copila şi frăţiorul ei s-au trezit în mâinile unui ţăran turc. Într-unul dintre aceste bătrâne hambare, cei doi copii dormeau noaptea şi şuşoteau în armeneşte. Nicole caută din priviri o fermă care putea să se potrivească acestor descrieri. Primirea grupului de ţărani din Khorkhon este aproape curtenitoare, curiozitatea domină neîncrederea. Grupul de turişti se arată descumpănit: trecutul armenesc al satului nu pare să fie atât de tabu pe cât îşi închipuiau. Se lasă călăuziţi. Drumul trece printre case vechi, aflate în stare jalnică, din care iese o duhoare de grajd. El duce la o grămadă de pietre, acoperite de pământ şi de ierburi. Le-au trebuit câteva clipe pentru a înţelege că era vorba de o biserică. Îngropată pe trei sferturi, biserica a fost înghiţită de timp. Faţada este mai degajată. Nişte inscripţii de pe o stelă şi de pe fronton confirmă, dacă mai era nevoie, că este vorba despre o biserică armenească. Uşa principală este aproape astupată de pământ, rămânând o deschidere de abia cincizeci de centrimetri. Suficient pentru a te strecura înăuntru. Turiştii se regăsesc, astfel, sub o boltă de vreo cincisprezece metri. De la podea şi până în tavan, totul este devastat. O mică lucarnă scobită în acoperiş de tâlhari lasă să pătrundă o rază de lumină alburie. Nu se mai desluşesc decât câteva arce şi forma rotunjită a altarului. Într-un colţ, una dintre membrele grupului rămâne nemişcată, răvăşită de descoperire. „Este foarte

emoţionant, bunicul nostru a fost botezat şi s-a căsătorit în această biserică, geme Rose-Anne, o americancă venită de la New York. Bunicul plecase în Statele Unite în 1910, înainte de genocid, lăsându-şi familia şi sperând să o regăsească mai târziu. Dar soţia şi copiii lui au fost ucişi în acest sat, în timpul masacrelor din 1915. Şi-a refăcut viaţa", povesteşte ea.

Din istoria familială, Rose-Anne nu moştenise decât povestiri vagi, deseori dulcege. Aceea a unui străbunic, preot la biserica apostolică armenească din regiunea Kayseri. Şi aceea a unui bunic plecat în America. Ea voia să înţeleagă, să vadă cu propriii ochi, să păşească pe urmele acelora care i-au transmis identitatea armenească. Ca pentru mulţi membri ai diasporei, născuţi şi crescuţi departe de rădăcinile lor, hotărârea de a veni în Turcia nu a fost uşor de luat. Până în ajunul călătoriei, angoasa o sufocase. Turcia este ţara abundenţei, unde curge lapte şi miere, locul cirezilor de bivoliţe al căror lapte era folosit la fabricarea unor brânzeturi savuroase, al livezilor de nuci şi cireşi, al plăcintelor cu spanac pe care le preparau mătuşile şi bunicile. Dar este şi ţara călăilor şi a fantomelor. Locul crimei. După ani de ezitare, Rose-Anne a făcut pasul. Dorinţa de a veni la Khorkhon, de a simţi mirosul acestui pământ, a fost prea puternică. I-a dat curs împreună cu verişoarele ei, Nicole şi Françoise, venite de la Marsilia. Alte două surori, stabilite la Decines, pe Ron, Claudine şi Astrik, provin, prin descendenţă, din a doua generaţie de supravieţuitori. Şi Donnie, venită de la New York cu fiul ei Chris, fotograf. În miezul verii lui 2010, în vipia lunii august, toată această mică lume se adună la Istanbul, punctul de pornire al periplului pe care l-au pregătit împreună cu „ghidul neuitării", Armen Aroyan.

Întâlnirea e prevăzută să aibă loc într-un hotel din

Sultanahmet, cartierul turistic al Istanbulului, la ora ceaiului. Ocazie pentru a face cunoştinţă cu Armen Aroyan înainte de a-l urma în peregrinările lui anatoliene. Aroyan este, negreşit, un personaj romanesc. Un detectiv de roman negru. Acest armean din Los Angeles este un purtător de lumină. Organizează, de aproape două decenii, circuite pe potriva descendenţilor supravieţuitorilor genocidului, porniţi în căutare de amintiri, de detalii din trecutul familial, de urme ale prezenţei acestora... În toate cazurile, în căutarea identităţii lor. Demersul atrage tot

mai mulţi armeni din diaspora, vizitatori ai unei Turcii care se deschide încetul cu încetul şi devine mai accesibilă.

Armen Aroyan a călătorit, mai întâi, pentru el însuşi. „Am venit în Turcia prin anii ’80, aveam propria mea istorie de descoperit. Întors în California, am împărtăşit celorlalţi descoperirile mele”, mărturiseşte sobru acest sexagenar cu părul alb, îmbrăcat veşnic cu o cămaşă în carouri şi cu pantaloni din pânză, susţinuţi de o pereche de bretele. „Bunică-mea evoca adesea viaţa din Aintab, frumuseţea locului. Povestea mereu că avea cele mai frumoase fructe, că viaţa era acolo atât de dulce... Dobândisem o familiaritate firească faţă de aceste locuri şi am fost mereu curios să le văd”, continuă Aroyan. Născut la Cairo, în Egipt, într-o familie care părăsise Aintab-ul1, din aproapiere de Siria, în vremea genocidului, a emigrat foarte tânăr în California, unde exista o importantă comunitate armenească, mai ales în jurul oraşului Fresno. Aroyan devine inginer, se angajează la constructorul de avioane Mac Donnell-Douglas, unde face o carieră strălucită. Dar în 1990, în pragul vârstei de 50 de ani, cade victimă unui plan social. „A fost, poate, un semn, zâmbeşte el. Din anul următor, am început să organizez călătorii pentru grupuri de armeni.” Concedierea i-a croit destinul.

De atunci, Aroyan a străbătut Turcia, în patru-cinci călătorii pe an. Îşi ghidează grupurile din sat în sat, pe urmele armenilor dispăruţi sau supravieţuitori. Brăzdează provinciile ţării de la vest la est, instalat pe locul din faţă al microbuzului condus de fidelul său şofer, Cemal, un turc din Antep. Afacerea merge, de atunci, ca unsă. Încă de la Los Angeles pregăteşte itinerariul, în funcţie de dorinţele clienţilor săi. Câteva zile la Istanbul, locurile importante ale patrimoniului armean, Van, Kharpert sau Ani, sunt adăugate pe parcurs. Dar pasagerii săi

1 Vechiul nume al oraşului Antep.

vin, mai ales, să-şi caute urmele propriei istorii. „Toţi cei care au făcut această călătorie au regăsit o casă, o şcoală, vii... Unii s-au reconectat la o ramură uitată a familiei lor”, ne asigură Aroyan. Rolul său este să organizeze asemenea redescoperiri ale pământului ancestral. Să găsească un sat pierdut, precum Khorkhon, curtea unei ferme, o brutărie... Din 1991, a ghidat astfel mai bine de 75 de grupuri şi aproape 900 de persoane pe urmele încă vizibile ale genocidului armean. Prevăzut cu un aparat de fotografiat şi cu o cameră mică de filmat, acest „călător prin timp” a consemnat totul: zeci de poveşti personale, strânse în mai bine de patru sute de ore de înregistrări video. De la Izmir la Kars, el dezgroapă vestigiile şi recenzează indiciile lăsate de autorii genocidului. Grifonează note pe zeci de carneţele Moleskine. Aroyan a inventariat mai bine de şase sute de sate armeneşti din Turcia, cu numele lor de origine. În vreo treizeci de oraşe, mai mari sau mai mici, a dat peste comunităţi mărunte de armeni, ascunşi, uitaţi sau asimilaţi, le-a înregistrat mărturiile. Datorită călătoriilor repetate, a fost unul dintre cei dintâi care au documentat prezenţa descendenţilor supravieţuitorilor genocidului, rămaşi în Turcia, „aceşti armeni care nu şi-au pierdut credinţa”.

„Rămăşiţele spadei.”

Armen Aroyan nu caută lumina. Eventual, caută puţină publicitate în sânul diasporei armeneşti, căci activitatea lui are şi o latură comercială. Dar, mai ales, el ţese din nou relaţiile. „Aroyan este unul dintre foarte puţinii istorici care nu numai studiază, dar îşi şi împărtăşesc cunoştinţele organizând călătorii în Armenia istorică. Aroyan este un călător în timp care desfăşoară firul istoriei noastre cicatrizate pentru a-i transmite memoria noilor generaţii”, se entuziasmează Alexandra Bezkedjian în *Armenian Reporter,* periodicul comunităţii din Los Angeles. El este „cel care se strecoară în fragmentele întunecate ale trecutului nostru, cel care îi ia cu

sine pe aceia care-l solicită într-o călătorie tămăduitoare, spre descoperirea acelor locuri pe care noi toţi le-am numit deja «acasă la noi».”

Grupul cu care ne întâlnim la Istanbul într-o duminică se pregăteşte să se îmbarce pentru o călătorie de cincisprezece zile. Claudine şi Astrik, pensionare, au făcut deja mai multe călătorii cu Aroyan, din 2005. „Am mers în satul Ishkhan, de unde erau originari părinţii noştri. N-am putut găsi biserica şi casa bunicului şi a bunicii. Tot ce mi s-a spus este că Ishkhan se găsea aproape de Sivas şi că trebuia să trecem râul peste un pod mare. Şi că lângă casă erau o fântână şi o grădină mică”, povesteşte Astrik, cea mai în vârstă. Restul familiei descoperă Turcia pentru prima dată. Le propunem să facem o bucată de drum împreună. La început, manifestă oarecare neîncredere. De ce un jurnalist care, pe deaspra, nici nu are sânge armenesc, se interesează de aceste poveşti? De asemenea, câteva temeri. „Nu vreau să avem probleme, căci dorim să ne putem întoarce în Turcia după această călătorie”, îmi spune una dintre participante. Aroyan le liniştеşte în acestă

privinţă. El, care călătoreşte în Turcia de 20 de ani, precizează în ce măsură atmosfera s-a schimbat în ultimii ani. La începutul anilor 2000, era încă imposibil să te plimbi printr-un sat, în căutarea vestigiilor armeneşti, fără a fi imediat abordat de o echipă de jandarmi. Paranoia statului turc s-a estompat. În cele din urmă, ajungem la un acord. Ne vom alătura grupului după câteva zile, la Sivas, o etapă esenţială a circuitului lor.

De fapt, din această provincie care înconjoară Sivas-ul, fosta Sevastia, provine o bună parte din familie. „Întinsul *vilayet*1 al Sivas-ului, unul dintre cele mai populate din Asia Mică, număra

1 *Vilayet,* diviziune administrativă otomană al cărei corespondent era provincia.

în 1914 aproximativ un milion de locuitori dintre care 204.472 erau armeni, iar aproximativ o sută de mii greci şi sirieni1.” Prezenţa armeană este atestată de Patriarhat în 240 de localităţi ale provinciei, care număra, de asemenea, 198 de biserici şi 21 de mănăstiri. Potrivit editorului turc Osman Koker, înainte de genocid trăiau la Sivas aproximativ 100.000 de armeni, iar centrul oraşului avea şase biserici: Sourp Asdvadzadzin, Sourp Sarkis, Sourp Pirgiţ, Sourp Minas, Sourp Hagop, Sourp Kevork. Şcoli armeneşti pentru 25.000 de copii, un spital armenesc... Sivas este astăzi un oraş lipsit de farmec, cu aproximativ 300.000 de locuitori, situat în regiunea central-răsăriteană a Turciei. Îngheţată şi înzăpezită iarna, prăfoasă, sufocantă vara, localitatea Sivas este una dintre acele aşezări pe care le laşi în urmă fără regret. Plecarea sivaslioţilor spre Istanbul a fost masivă. Dar şi mai mult spre Germania şi Franţa. Sivas-ul de astăzi este construit în jurul unui larg bulevard principal, mărginit de prăvălii cu denumiri stridente şi de acele oribile imobile pătrate care

desfigurează întreaga ţară. La capăt, o vastă esplanadă se întinde în jurul clădirilor istorice: muzeul arheologic, moscheea, flancată de o şcoală (*madrasa*), toate datând din perioada seldjucidă2 şi de curând restaurate. Şi, în sfârşit, clădirea care a găzduit faimosul Congres din Sivas unde Mustafa Kemal a pus, în septembrie 1919, temelia Republicii Turce. În istoria sa recentă, Sivas-ul s-a remarcat din motive mai puţin glorioase şi are reputaţia de a fi un fief al naţionaliştilor şi conservatorilor. Pe 2 iulie 1993, treizeci şi şase de persoane au pierit în incendiul de la Hotelul Madimak, situat câteva străzi mai departe. Acest hotel îmbătrânit, care găzduia o conferinţă ce reunea intelectuali

1 Raymond Kevorkian, *Le Genocide des Armeniens,* Odile Jacob, 2006, p. 533.

2 Numele unui trib turc care a domnit în Asia Mică între secolele XI şi XIII.

turci, în majoritate aleviţi1, a fost în acea zi ţinta unui atac al fundamentaliştilor sunniţi. Printre vorbitori se număra Aziz Nesin, vinovat în ochii extremiştilor că tradusese în turceşte o parte din *Versetele satanice*, cartea lui Salman Rushdie, pe atunci condamnată în lumea musulmană. În acea zi, o mulţime plină de ură s-a adunat în faţa Hotelului Madimak, iar atacatorii, printre care se numărau şi aleşi ai partidului islamist *Refah,* au incendiat clădirea fără a fi stânjeniţi de cineva. Poliţia şi pompierii au fost împiedicaţi să intervină. Imaginea Sivas-ului este asociată cu această tragedie ai cărei vinovaţi rămân nepedepsiţi.

Plimbându-se prin Sivas, Donnie, Rose-Anne, Françoise şi ceilalţi nu prea izbutesc să dea de urma vreunei prezenţe armeneşti. Expediţia pare să fie o vânătoare de comori. Aroyan îi duce la ieşirea din oraş, la picioarele unuia dintre cele trei poduri de piatră ale cărui arce trec peste râul

Kizilirmak. Crede că datează, probabil, din secolul al XII-lea şi că este opera unui arhitect armean. Coboară pe jos, sub structura podului, în căutarea unei inscripţii. Există una pe partea sudică, în otomana veche. Dar pe partea opusă a podului, la nord, ascunsă de trestiile care invadează râul, se află o altă semnătură, gravată în piatră, cu caractere armeneşti... Explorarea continuă. Microbuzul şi pasagerii pătrund în oraş, până la Bezirci *mahallesi.* Acest mic cartier popular unde locuiesc turci sunniţi este format din imobile moderne, cuburi de beton vopsite în trandafiriu sau în verde. Vânzători de haine ieftine ocupă trotuarele. Cartierul se află în plină reamenajare. Duduitul ciocanelor pneumatice, zgomotele şantierelor de construcţii o dovedesc. Bezirci era, pe vremuri, un bogat cartier comercial al armenilor şi Armen

1 Alevismul, ramură heterodoxă a islamului care încorporează, în egală măsură, elemente şamanice şi creştine, este practicat de 15%-20% din populaţia Turciei. Această minoritate, persecutată în Imperiul Otoman, este încă puternic discriminată.

Aroyan încearcă să dea de ultimele case datând dinainte de 1915. Au mai rămas vreo zece, câteva vechi locuinţe dărăpănate, pline de carcase pentru pisici şi şoareci, năpădite de cutii de bere. Între ele se degajă o clădire impozantă. Este una dintre cele mai bine conservate şi tronează în mijlocul unui maidan, cu frontonul ei gravat care indică rangul proprietarilor. Numele arhitectului este scris acolo în armeană, însoţit de data 1890. Ce s-a întâmplat cu proprietarii? Au fost probabil deportaţi în 1915, ca şi cea mai mare parte a armenilor din oraş: „5.850 de familii armeneşti din Sivas au fost deportate în 14 convoaie, între luni, 5 iulie, şi duminică, 18, în ritm de o plecare pe zi şi o medie de 400 de familii pe caravană”,

raportează Raymond Kevorkian1. De jur-împrejur casele au fost puse la pământ, şi imobile cu mai multe etaje au fost reconstruite deasupra. Aceste câteva ruine au supravieţuit, uitate de lama buldozerelor, ca şi cum iniţiatorii ar fi avut scrupule în a distruge ultimele indicii ale prezenţei armeneşti. N-a mai rămas mare lucru. „Sunt casele din Bezirci şi Tachan, o biserică a mănăstirii Sourp Nishan care a rămas pe terenul unei garnizoane militare, mănăstirea Sourp Anabad într-o altă zonă militară, două case şi două mori în fostul sat Pirkinik... în afară de asta, nu mai este nimic care să poată fi văzut, rezumă Osman Koker. Totul este doar «a fost odată».” În dimineaţa de după sosirea la Sivas, Armen Aroyan şi turiştii memoriei pornesc într-o scurtă călătorie prin satele din regiune. La 20 de kilometri spre est traversează Koţhisar-ul, unde se afla o închisoare de sinistră reputaţie, Govun, Hafik, foste burguri armeneşti. Apoi Diizyayla, fostul Khorkhon, cu biserica lui îngropată. Înainte de genocid, jumătate din cei 300 de locuitori erau armeni. Unii supravieţuitori s-au întors în satul lor şi au rămas până în anii ’60. „Nishan-ii au plecat la Istanbul în octombrie 1964”, potrivit bătrânilor satului. „Şi astăzi? Nu a

1 Raymond Kevorkian, *op. cit.,* p. 543.

mai rămas nimeni?”, îi întreabă Armen Aroyan. Răspunsul este eliptic. Dar după o oră de trăncăneală, bătrânii turci îşi recapătă memoria. Îşi amintesc brusc că un armean cu numele Hovaghim trăieşte încă aici. Pornim să-l căutăm. Încă o jumătate de oră se mai scurge până când apare un bătrân pustnic de 85 de ani, în zdrenţe, cocârjat peste baston. Bătrânul se apropie, ciuleşte urechea atunci când i se vorbeşte în armeneşte. „Nu trebuie vorbit în armeneşte aici! Este prea primejdios”, spune în aceeaşi limbă. Dar continuă şi Aroyan îl întreabă. „Mă numesc Hovaghim Karagozyan. Dar «yan» l-au suprimat. Acum sunt

Karagoz. Nu, nu sunt căsătorit, trăiesc de unul singur, nu am de niciunde aici, nici măcar haine. Nu, nu am familie, aveam un frate şi o soră, dar au plecat de mult timp.” Ochii roşi de cataractă i se învârt în cap, măturând cu privirea împrejurimile, parcă animaţi de o teroare de nespus. „Dacă vorbesc prea mult, mi se taie capul, se schimonoseşte bătrânul. Luaţi-mă cu voi, aşa o să vă povestesc tot. Dar cei din spatele nostru? spune el ridicând o sprânceană. Ce cred? Ce-o să-mi facă?” Micul grup de armeni din diaspora rămâne mut în faţa bătrânului, întrupare a acelei dureri care le-a fost transmisă drept moştenire. Întâlnirea cu acest armean, descendent al supravieţuitorilor genocidului, rămas singurul din satul lui neislamizat, este un adevărat şoc. Nicole lăcrimează. Strecoară câteva bancnote în mâna lui Hovaghim şi i-o strânge. Iar microbuzul porneşte iarăşi la drum.

Câţi sunt ca el, împrăştiaţi prin Anatolia, ultimii supravieţuitori care au rămas pe loc? Imposibil de spus. „La Amasya, sunt câţiva armeni islamizaţi, căsătoriţi cu turci, asimilaţi, precizează Aroyan. Am întâlnit unul prin anii ’90. Am găsit în jur de treizeci de locuri unde rămăseseră comunităţi de armeni, în timpul călătoriilor mele prin Anatolia.” În orăşelul Giimuşhacikoy cu 15.000 de locuitori, din vestul provinciei, au rămas patru cuptoare. „Am venit aici în 1995 şi încă mai

existau 17 case de armeni, spune Aroyan. Încetul cu încetul, s-au mutat toţi la Istanbul.” În spatele cuptoarelor unei brutării ne-am încrucişat cu Kaspar Artin, unul dintre ultimii armeni din oraş. „Lucrăm de mult timp împreună”, explică Mustafa, scoţând *pide* fierbinţi din cuptorul pe foc de lemn. „M-a învăţat meserie. Armenii au fost mereu brutari aici.” La Istanbul, redactorul-şef al ziarului *Agos,* Rober Koptaş, ne-a povestit că familia lui, originară din

regiunea Sivas, emigrase la Istanbul în anii ’60. „Străm oşul meu era brutar, iar soldaţii turci aveau nevoie de pâine şi de asta noi am fost cruţaţi”, explică el. Sivas era un mare oraş de garnizoană. Toată linia de producţie a pâinii fusese menţinută în 1915: sătenii din Tavra, morari care asigurau aprovizionarea oraşului şi a armatei cu fainã, au fost lăsaţi în viaţă. Tot aşa şi ţăranii din Prkenik, Oulach şi Tetmadj, care furnizau grosul producţiei de grâu a *vilayet*-ului. Dar cei din urmă vor fi exterminaţi imediat ce recoltele vor fi fost strânse.

Ca şi alte oraşe, Gumiişhacikoy s-a golit de activitatea lui comercială. „În oraşul de jos, altădată cartierul armean, se făcea vin şi existau măcelării, îşi aminteşte brutarul. Şi mi-i aduc aminte pe fraţii Hamparustan care erau fierari.” Mai este şi Şhahan, un armean al cărui bunic fusese nevoit să treacă la islam pentru a fi cruţat. În mijlocul prăvăliei sale de stofe, între garniturile încărcate de pasmanterie care îi umplu până la refuz rafturile, tronează un portret războinic al lui Atatiirk. Şhahan nu se simte în largul lui. Năvala acestui grup de armeni în prăvălie îi dă o stare de nervozitate. „Aici nu avem probleme, ne încredinţează bărbatul. Trăim în pace, în bună înţelegere. Uitaţi, nevastă-mea este musulmană, eu sunt armean. Nu e nicio problemă”, încearcă el să ne convingă din spatele tejghelei. Admite că „toată lumea a fost deportată, afară de noi, pentru că ne-am convertit.” Bărbatului îi este teamă să spună mai mult. Un reflex de supravieţuire în aceste ţinuturi anatoliene unde identitatea non-turcă nu se strigă de pe toate acoperişurile.

58

Murat, un turc bătrân, în trecere prin prăvălie, se arată mai curajos: „Armenii au plecat să se ascundă în munţi sau în păduri şi au fost masacraţi. Bunicul meu a ucis armeni”, spune el cu o expresie gravă. Un înger trece prin prăvălie.

„Dar astăzi este mai bine”, suspină Şhahan, uşurat să vadă cum toată această mică lume îşi ia tălpăşiţa.

Apoi ne abordează un om în vârstă, care se prezintă timid. „Mă numesc Gabriel”, îi spune acesta în armeneşte lui Armen Aroyan căruia, ţinând camera de filmat în mână, nu-i scapă nimic. În vârstă de 73 de ani, acest fost tâmplar ne spune că mai are o soră la Istanbul. Că a rămas aici, fără a avea vreo relaţie cu comunitatea armenească din Istanbul de la ultima vizită a patriarhului Kalustyan, în 1985. Cum a supravieţuit familia lui? „Au venit atunci să-l aresteze pe bunicul meu, ca să deporteze familia în Arabia”, răspunde cu o voce behăită. Bărbatul se pune pe plâns. „Nu vreau să vorbesc despre asta.” Dar o ia de la capăt cu un nou suflu, vorbind sacadat. „Bunicul meu se ascundea pe câmp, nu dormea niciodată prin case. Am cunoscut toate soiurile de suferinţe. Turcii ne-au luat tot. Ne luau cele mai frumoase femei ca să se însoare cu ele.” Bunicul lui, Hagop Balian, pietrar, s-a strecurat prin ochiurile năvodului şi a putut să-şi reia locul în oraş, imediat ce atacurile asupra armenilor au încetat. „El a construit cel mai bun hammam din oraş. Funcţionează şi azi, veniţi să vă arăt.” Gabriel ne conduce până la băi, o frumoasă construcţie de piatră cenuşie. „Îmi amintesc că atunci când eram mic, copiii transportau sacii de moloz şi de pământ.” Pe faţada acestui mândru edificiu construit de un armean, municipalitatea a instalat o placă modernă, o inscripţie pe fond roşu sângeriu: „Hammam al naţiunii.” În cazul de faţă, naţiunea, de bună seamă, este cea turcă.

Câţiva kilometri mai departe, la Zile, înaltele clădiri burgheze ale fostului cartier armenesc cad în ruină. Obloanele sunt închise, uşile încuiate cu lacăte, noii proprietari nelocuind aici.

59

În schimb, negustorii de antichităţi au înflorit cam peste

tot. Vând bibelouri, covoare, mobile şi unelte ale foştilor locuitori. De parcă plecarea lor ar fi încă foarte proaspătă. Unul dintre aceşti misiţi a îngrămădit zeci de amfore greceşti, câteva obiecte religioase, ceasuri şi un cufăr sculptat cu o cruce ortodoxă. Pe un perete al prăvăliei lui stă agăţată sutana unui preot armean despre care ne imaginăm că nu a avut o soartă de invidiat. Bunicii paterni ai lui Nicole şi Françoise erau originari din Zile. „Bunicul era cizmar artizan, explică cea mai mare dintre surori. Atelierul lui se afla probabil pe aici.” Câteva minuscule gravuri în lambriuri au supravieţuit renovării urbane. Vechea piaţă a cizmarilor a fost rasă în urmă cu câţiva ani, ne dumireşte un negustor, pentru a face loc unui parcaj. În rest, Zile este un târguşor frumos, umbrit şi protejat de o fortăreaţă. Un popas comercial pe drumul mătăsii pe care ni-l imaginăm prosper odinioară şi plin de viaţă. Dar astăzi, Zile pare să se topească. Chinezăriile, marfa de proastă calitate, expusă în faţa prăvăliilor, nu mai atrag pe nimeni. Clădirea negustorilor de bijuterii, odată înfloritoare, a fost transformată în moschee.

Etapa următoare ne-a condus la Merzifon (Mersovan), mai la nord. „Înainte de 1915, oraşul număra mai bine de 5.000 de armeni, ne informează Armen Aroyan. Astăzi, niciunul. Mulţi supravieţuitori au plecat la Fresno, în California.” Merzifon era vestit în epocă pentru liceul administrat de misionari americani, Colegiul Anatolian. „Şeful aşezământului s-a exilat şi a deschis o şcoală la Cairo.” Impunătoarea clădire există şi astăzi. Este chiar în restaurare. Rechiziţionată în 1924 de statul turc, a fost multă vreme ocupată de armată care o folosea pe post de cazarmă. În cele din urmă, a fost „restituită” Educaţiei naţionale care, de la începutul anului şcolar 2010, a făcut aici o şcoală de stat, cu bustul reglementar al lui Atatiirk. În faţa şcolii, capela cu clopotniţa ei din lemn, pe jumătate surpată,

a fost părăsită. Mai jos se afla cartierul armenilor. Casele au acea siluetă caracteristică, rotunjită, cu ieşinduri la primul etaj. Pe dreapta, Aroyan ne arată una care dă spre stradă. Are o curticică în mijlocul căreia a crescut un smochin viguros ale cărui ramuri au sfârşit prin a ridica o bucată din acoperiş. La parter, o cameră mare a fost zidită. „Această casă aparţinea familiei Dildilian, o familie de fotografi. La parter se afla studioul foto. Am venit aici, în 2002, cu nepotul meu”, ne povesteşte el. Tsolag şi Aram Dildilian, doi fraţi dintr-o familie originară din Sivas, deschiseseră, într-adevăr, acest studio, devenind repede fotografii oficiali ai colegiului american, dar şi ai guvernatorului provinciei. O parte din familie a putut emigra în Statele Unite. Nepotul lui Tsolag, profesorul Armen Marsobian, titular al catedrei de filosofie de la Universitatea South Connecticut, a descoperit, emoţionat, casa bunicului său, în 2002, datorită perspicacităţii lui Armen Aroyan. De atunci, a adunat imaginile de epocă, clişeele familiale care povestesc despre splendoarea apusă a Merzifon-ului şi a Colegiului său Anatolian, până la tragicul lor sfârşit din vara anului 1915, atunci când elevi şi studenţi armeni au fost trimişi pe drumurile morţii.

Cu numeroasa lui populaţie armenească, oraşul avea mai multe biserici din care n-a mai rămas nicio urmă. Chiar înainte ca ordinele de deportare să fie lansate în 1915, comunitatea armenească ridicase o mare biserică protestantă în centrul oraşului. Nu a mai avut timp să o inaugureze. Apoi turcii au transformat-o în... cinema. Dar în anii ’80 a mers spre ruină. Edificiul este din nou în reparaţii pentru a fi transformat în auditoriu. Rămâne numele străzii, „strada cinematografului”. Efemera biserică care existase înainte s-a şters din memoria locuitorilor.

Microbuzul înaintează spre est, în tăcere. Şoferul virează

la stânga, la dreapta, într-un peisaj muntos, alcătuit din pietrişuri şi pante abrupte cu reflexe violacee. Pe drum, ne intersectăm cu

mai multe turme de oi mânate de ciobani, ajutaţi de câinii lor kangal, ca şi de vehicule. Soarele dogoreşte şi face ca pâraiele să scânteieze pe fundul văii. În programul vizitei viitoare satul Ishkhan, unde trăiseră părinţii Claudinei şi ai lui Astrik, cele două surori venite din regiunea lyoneză. Pe drum, şi-au amintit poveştile părinţilor lor, copii în 1915. „Mama se născuse spre 1910. Avea un frate mai mare, Stéphane, care a dispărut în timpul genocidului. Ea a fost recuperată împreună cu o verişoară de aceeaşi vârstă, de o familie turcă, după care s-a salvat. Ne vorbea întruna despre râul de culoarea sângelui, pe care pluteau smocuri de păr. Şi ne-a povestit că într-o zi, mică, era cocoţată pe un măgar încărcat cu panere. Ridicând pânza de pe unul, a descoperit acolo un cap de om”, îşi aminteşte Claudine, cea mai mică. În această poveste de familie, are un loc bunica ei care, în timpul deportării, s-a prăbuşit la rădăcina unui copac, sfârşită de oboseală. Bunicul dinspre partea tatălui era preot. „I-a fost găsită urma în arhivele armeneşti din Ierusalim. A fost arestat de poliţia turcă, închis şi torturat. Avea 43 de ani. A fost eliberat datorită intervenţiei arhiepiscopului de Istanbul. Dar s-au întors iute să-l caute. În cele din urmă, a fost executat pe un deal. Fratele bunicului era intelectual. I-au tăiat capul în faţa întregii familii”, continuă sora mai mare. „Copiii fuseseră îmbrăcaţi în fete de bunica mea.” Aşa se face că tatăl lor, pe atunci în vârstă de 9 ani, a luat drumul exodului.

Ishkhan, „prinţul” în armeneşte, a devenit Ishan în turceşte, ceea ce înseamnă un loc de muncă, o clădire de birouri. Cu toate acestea, aici nu sunt decât case de piatră şi de beton, câmpuri şi grajduri. Pe uliţele acestui sat a

cărui populaţie este pe jumătate sunnită, pe jumătate alevită, căutăm biserica, acolo unde slujea bunicul lui Claudine şi Astrik. Pentru a da de ea, trebuie să vedem unde e minaretul. Biserica a fost transformată în moschee, în anul 1984, iar frescele i-au fost acoperite cu var. Bunicul oficia liturghia, ţinea ore la şcoală şi trăia cu familia lui în casa de

alături. „Tata s-a jucat în curtea asta, a alergat prin praful ăsta”, zice Astrik surâzând cu tristeţe. În chip de bun venit, femeile care locuiesc lângă moschee le întind o farfurie cu roşii şi ardei gras, proaspăt culese din grădina de legume. Vizitatorii se duc mai întâi să se reculeagă în fosta biserică, după ce s-au descălţat. Şi, în altarul transformat în dulap cu uşi, intonează câteva cântări liturgice armeneşti, sub privirea uimită a imamului.

Grupul de verişoare descoperă Anatolia pentru prima dată la fel ca majoritatea turiştilor aduşi de Armen Aroyan. La întoarcerea din călătoria făcută în 2000, Charles Hardy scrisese: „Fiecare loc pe care l-am văzut în timpul pelerinajului nostru este o verigă care ne uneşte prin moştenirea armenească. Peste tot pe unde am mers, am dat de dovezi ale unei prezenţe armeneşti. Am păşit pe acelaşi pământ ca şi părinţii noştri, cuvintele lor, *«Mer Yerkir*» [«ţara noastră»], răsunându-ne în urechi. Am retrăit amintirile pe care ni le-au împărtăşit şi pe care ni le-am împărăşit între noi. Împreună, am căutat vestigiile trecutului glorios pe care ni l-au lăsat moştenire.” Şocul este aspru şi emoţia intensă la fiecare nouă întâlnire. Verişoarele au venit, şi ele, pentru a explora urmele trecutului, ale propriei lor istorii. *Ayran*-ul onctuos şi savoarea beurek-ilor, mireasma cafelei turceşti care clocoteşte înăbuşit pe foc le aduc în memorie mii de amintiri. „Regăsim tot ce ne povesteau bunicile noastre,

turmele de oi, lanurile de grâu”, susură Donnie, o newyorkeză. Această ţară este şi a lor, chiar dacă aşa ceva rămâne încă, la acest stadiu, cu neputinţă de formulat. Măcar vor duce cu ele câţiva pumni de pământ într-un borcănaş. „Este, cu adevărat, călătoria vieţii noastre.”

Capitolul 3

Bunici şi nepoţi

Un samovar deformat de lovituri fumegă pe soba din salon. Emine1, plăpândă ca un lujer, îşi petrece zilele în căldura plăcută a camerei, întinsă în pat. Ne aflăm la Sason, în sudul lacului Van. Bătrâna s-a născut la începutul secolului trecut, căruia îi aparţine. Nepotul ei, Nihat, o ia de mână şi încearcă să o conducă spre copilăria ei, în 1915: „Bunică, povesteşte-ne. Ce s-a întâmplat?” Centenara spune că nu-şi mai aminteşte. Vizita pe nepusă masă a unei străine o tulbură. Ochi ei mici, albaştri privesc în ea însăşi, în trecutul dus. „În vremea evenimentelor, bunica avea cam 7 ani, începe Nihat. Ne-a repetat mereu aceeaşi poveste: era în braţele unui bărbat mare, cu mustaţă şi ochi albaştri, nu departe de cimitir, atunci când acesta a fost ucis. Plângea. Toată viaţa a pus aceeaşi întrebare: «Era tata?»” Tragedia ei stă în aceste două cuvinte. Cruţată, fetiţa a fost integrată într-o familie kurdă şi islamizată. A primit un prenume musulman. Prenumele armenesc i-a fost luat de genocid şi, în cele din urmă, l-a uitat: „Nu ştiu cum mă cheamă.” Nihat, profesor de istorie, o copleşeşte cu o tandreţe specială pe această bunică armeancă: „Întotdeauna am vrut ca ea să spună ce a trăit.” Emine se leagănă, gânditoare, în pat. O strânge de mână pe străină. „Dar tu ai un tătic şi o mămică?”, apoi alunecă sub plapuma groasă, cu flori. Este iar în 1915.

1 Prenumele bunicii şi al nepotului ei au fost modificate.

Ca şi Emine, mii de copii armeni au scăpat de masacre fiind încorporaţi în cămine musulmane, turceşti sau kurde. Au fost luaţi de pe drumul deportării pentru a sluji ca buni la toate în treburile gospodăreşti ale familiei, mână de lucru de corvoadă după bunul plac pe câmpurile marilor moşieri, pentru a satisface dorinţa de copii a perechilor sterile... Deseori, era vorba de fete tinere. Cele mai frumoase erau răpite, măritate cu forţa sau închise într-un harem. Câţiva copii s-au dovedit mai norocoşi: au fost ascunşi, regăsiţi şi adoptaţi de vecini milostivi. Aceşti supravieţuitori invizibili au ieşit din umbră în 2004, odată cu *Cartea bunicii mele,* biografie a bunicii lui Fethiye Cretin. Prin publicarea acestei poveşti, avocata, militanta pentru drepturile omului şi apărătoarea familiei lui Hrant Dink a pus capăt unui secol de tăcere.

Ani la rând, bunica ei, o musulmană zeloasă care nu ieşea niciodată fără batic pe cap şi se achita scupulos de cele cinci rugăciuni zilnice, îi făcea nişte brioşe mici atunci când venea primăvara. Fethiye le înghiţea lacomă, ignorând totul despre acest simbol pascal, fără să ştie că avea pe farfurie o dovadă a originii ei ascunse: nepoata se credea 100% turcoaică şi musulmană, dar în realitate avea în vine sânge armenesc. Nu a priceput decât mai târziu înţelesul cuvintelor pe care bunica le spunea atunci când se certa cu bărbatul ei: „Oh, tu, musulmanule!” Fethiye a priceput, de asemenea, şi cuvintele pe care bunica le rostea atunci când îi era frică să treacă pe lângă vreun cimitir: „Nu vă fie teamă de morţi, copii. Nu vă pot face niciun rău. Răul vine de la vii, nu de la morţi1.” Seher a aşeptat să treacă de 70 de ani pentru ca să îndepărteze pecetea de pe secret.

În 1915, avea 9 ani şi încă se numea Heranouch. Consătenii ei, locuitori ai Habab-ului, „au fost legaţi doi câte doi şi duşi

1 Fethiye Qetin, *op. cit.,* p. 86.

de jandarmi, cu revolverul îndreptat spre ei1”. Femeile, bătrânii şi copiii au fost siliţi să plece. Destinaţie Finală: deşerturile Siriei şi ale Mesopotamiei. La Palu, prima oprire, bărbaţilor li s-a tăiat beregata în spatele zidurilor înalte ale bisericii, iar trupurile le-au fost aruncate în râu. Pe drumul deportării, soldaţi şi bande de tâlhari kurzi în solda puterii hărţuiau şi executau aceste cohorte de nefericiţi, atunci când epuizarea şi boala nu-şi înfaptuiseră lucrarea. Fratele ei mai mic, Herair, nu s-a mai întors niciodată de pe acest drum al morţii, cadavrul mătuşii ei însărcinate, care fusese trecut prin sabie, a putrezit pe un acostament, bunica ei şi-a înecat două nepoate orfane în râu înainte de a dispărea, la rândul ei, în valuri... Heranouch a fost smulsă din braţele mamei ei de un caporal a cărui soţie nu putea avea copii. Jandarmul Hiiseyin o va creşte pe mica armeancă, de atunci musulmană, ca pe propriul lui copil.

„Părinţii mei ştiau adevărul, explică Fethiye. Pe care ni l-au ascuns nouă, generaţia următoare, a nepoţilor. Pentru adulţi, a tăinui acest trecut dureros reprezenta o modalitate de a ne proteja.” Seher/Heranouch şi-a luat riscul de a-l revela nepoatei ei preferate, pentru că avea să-i încredinţeze o misiune la apusul vieţii: să găsească urmele mamei ei, ale tatălui şi fratelui ei mai mare, Horen, care fugise în Statele Unite. Fethiye a respectat dorinţa bătrânei doamne şi a localizat ramura americană a familiei. Atunci când i-a spus că Horen îşi botezase fiica Heranouch, bunica a zis: „Înseamnă că nu m-au uitat.” În aceeaşi zi, Fethiye îşi aminteşte că a auzit-o pe bunica ei cântând pentru prima dată în viaţă. Bătrâna doamnă a murit fără a-şi cunoaşte sora americană, Margaret. Dar nepoata ei s-a dus în Statele Unite, a pus flori pe mormântul străbunicilor din New Jersey, reunind astfel ramurile turcească şi americană care se despărţiseră într-o zi funestă din anul 1915.

1 *Ibid.,* p. 65.

Ridicarea vălului de pe această istorie tăinuită „a bulversat viaţa” lui Fethiye ţetin, apoi vieţile a mii de turci al căror secret familial a intrat în rezonanţă cu *Cartea bunicii mele.* După apariţia ei, „am primit un număr impresionant de scrisori care-mi spuneau: «Şi bunicul meu, şi bunica mea au trăit aceeaşi poveste...»”, relatează această femeie mărunţică, astăzi în vârstă de 63 de ani, cu o voce în care se amestecă blândeţea şi hotărârea. Povestea ei s-a vândut în treizeci de mii de exemplare şi a fost deja reeditată de zece ori. Succesul este evident, căci turcii citesc puţin, şi dă un indiciu asupra amploarei fenomenului. Sute de poveşti asemănătoare au ieşit la suprafaţă, scoţând la iveală o realitate ocultată. Câţi sunt cei care îşi ascund partea de „armenitate” ca pe o comoară sau ca pe o ruşine de nespus? în anumite regiuni ale Anatoliei, se şopteşte că fiecare familie numără o armeancă. Studiile sunt lacunare. „Doar pentru anul 1915 numărul copiilor vizaţi oscilează între 50.000 şi 200.000”, explică Selim Deringil, profesor de istorie la Universitatea Bosforului din Istanbul. Un lucru este sigur: aceşti copii, aceste tinere fete au dat naştere unei ramuri invizibile a supravieţuitorilor genocidului. În Turcia, ei nu există oficial, dar o expresie turcească populară arată că toată lumea ştie de existenţa lor. Ei sunt numiţi „rămăşiţele spadei”.

După bunici, Fethiye ţetin s-a aplecat alături de sociologa Ayşe Giil Altinay asupra descendenţilor acestora. Asupra tuturor acelora care, peste două generaţii, îşi dezgroapă trecutul clandestin, chestionează, în sfârşit, istoria oficială şi tăcerea impusă asupra propriei lor vieţi. Cele două femei au adunat într-o carte, *Nepoţii1,* 80 de relatări personale, portrete de familie care sunt, toate, într-o măsură sau alta, marcate cu

1 Actes Sud, 2011.

sigiliul armenităţii. Această delicată colectă a salvat *in extremis* de la negarea istorică dovezile vii şi stânjenitoare, ucise prin tăcere, dacă nu fuseseră ucise de sabie.

Din două-trei vorbe, între două tăceri, aceste poveşti înfăţişează, în esenţă, femei care au străbătut secolul trecut în muţenie, „cu buzele pecetluite” de durere. Martori amuţiţi de oroarea îndurată de poporul lor. Ele şi-au trăit viaţa uitându-se pe fereastră, la lăsarea serii, ca şi cum ar fi aşteptat o reîntoarcere, sau încremenite pe o bancă fără a rosti o vorbă... Aceste supravieţuitoare care purtau în ele „reflexul durerii”, aşa cum povesteşte Ali, un nepot, au transmis urmaşilor lacrimi curgând pe o faţă zbârcită, poveşti pentru copii înspăimântaţi şi bântuiţi de cadavre, resturi macabre ale lui 1915. Un bebeluş care suge la sânul mamei lui moarte, o femeie care îşi otrăveşte laptele pentru ca cei doi băieţi să moară în braţele ei, şi nu în braţele călăului, săbii retezând capete, copii aruncaţi de vii în apele Eufratului...

Fethiye ţetin şi Ayşe Gul Altinay au adunat zeci de istorii ale nepoţilor de pe tot întinsul Turciei. Imensa lor majoritate n-a dorit ca mărturiile lor să apară în volum, chiar şi sub pseudonim şi fiind şterse reperele geografice. „Frica este esenţială în această carte, explică sociologa. O găsim în inima tuturor istoriilor. Nepoţii se temeau ca identitatea lor să nu le năvălească în viaţă, unii continuă să se teamă. Dar, împărtăşind-o cu noi, în egală măsură trec dincolo de ea, o înfruntă şi spun: «Ajunge!»” După ce bunica ei i-a destăinuit secretul, Fethiye a fost încercată mult timp de aceleaşi trăiri. Această militantă de extremă stânga a fost închisă trei ani, după lovitura de stat a armatei din 1980: „Rezistenţa faţă de militari, grevele foamei, tortura, despre toate astea puteam să vorbesc. În schimb, atunci când era

vorba să-mi evoc bunica, începeam să şoptesc. Cum se explică asta?” A sfârşit prin a conchide că, dincolo de frică, era vorba de ruşine. Nepoţii

au sângele amestecat, uneori al victimei şi al salvatorului, mai des al victimei şi al călăului: „Din cauza ruşinii din noi am contribuit la instaurarea tăcerii.” Şi la dispariţia lor. Câţi sunt cei care încă preferă să tacă? „Suntem milioane de nepoţi ai genocidului şi purtăm ca moştenire suferinţa care ni s-a transmis din generaţie în generaţie”, ne încredinţează ea.

„Unde sunt ei? întreabă Ayşe Gul Altinay. Puteţi să-i întâlniţi în şcoli, pe coridoarele Adunării Naţionale, în spital, în uzină, pe câmpuri, în birouri de prefect sau în moschei. Pot fi indiferent cine: şoferul autobuzului cu care circulaţi, infirmiera care vă ia sânge, un jurnalist pe care vă place să-l citiţi, tehnicianul care v-a instalat computerul [...], contabilul vostru, funcţionarul care vă furnizează actele de identitate, negustorul de fructe din piaţă, actorul de la teatrul preferat, tehnicianul de suprafaţă1 din companie sau imamul moscheei din cartierul unde locuiţi2.” Pe scurt, „ei sunt peste tot”.

Într-adevăr, peste tot. Elif este menajeră pentru a plăti studiile celui de-al doilea fiu al ei, care a reuşit la dificilul concurs de admitere la universitate. Pensia modestă a soţului ei, funcţionar bancar la pensie, nu este de ajuns. În fiecare miercuri, femeia ia autobuzul din Kasimpacha, cartier pestriţ de pe malurile Cornului de Aur, ca să ajungă în boemul cartier Cihangir. Pe lângă extrema ei gentileţe, Elif are două manii. Să fumeze ţigări pe balcon, în timp ce priveşte cum lunecă tancurile petroliere pe Bosfor. Şi să vorbească despre armeni. A abordat acest subiect când a curăţat o pânză de pe o pancartă purtată la funeraliile lui Hrant Dink cerând „Dreptate pentru Hrant”. Elif este

originară din regiunea Erzincan, de la poalele Dersim-ului, din estul ţării unde „odinioară trăiau mulţi armeni”. Au mai rămas câţiva. De câte ori îşi aminteşte de satul

1 în limbajul corect politic, prin „tehnician de suprafaţă” se înţelege femeia de serviciu (n. trad.)

2 Ayşe Giil Altinay, Fethiye Qetin, *op. cit.,* p. 300.

ei, subliniază că este „mult mai puţin religios decât cele din jur”. În ajunul unui *Bayram,* care marchează sfârşitul Ramadan-ului, i-am urat, aşa cum se cuvine, „sărbători fericite”. Elif ne-a mulţumit, după care şi-a înnodat basmaua şi a adăugat, cu un zâmbet în colţul gurii: „La noi nu se sărbătoreşte de-adevăratelea *Bayram-ul”* într-o zi în care ne vorbea iar despre armenii din satul ei, am întrebat-o dacă nu cumva are vreunul, din întâmplare, în familie. „Ei bine, da, mama tatălui meu era armeancă”, recunoaşte ea.

Denize, de 55 ani, a acceptat să-şi spună povestea la o ceaşcă de ceai. Personalitate cunoscută, preferă ca numele să nu-i fie destăinuit. Nu-şi mai aminteşte precis când a devenit conştientă de identitatea armenească a bunicilor paterni. Puzzle-ul a prins contur de-a lungul timpului, pe măsură ce asambla nişte bucăţi risipite. Dar rămâne, în continuare, plin de goluri. Ştie atât de puţine. A aflat că bunicul ei s-a născut la Van şi bunica ei la Erzurum şi că s-au întâlnit, pesemne, pe drumul deportării sau într-un orfelinat, la Urfa, aproape de Siria. Măcar a reuşit, în cele din urmă, să găsească o explicaţie la neliniştea care a măcinat-o de când era mică. Fiică de funcţionar, Denize se muta odată cu deplasările tatălui ei şi locuia în apartamente de serviciu. Spre deosebire de alţi copii, ea era originară de nicăieri. Absenţa unei apartenenţe geografice este dificil de asumat într-o ţară unde prima întrebare pe care doi necunoscuţi care se întâlnesc şi-o pun este: „Care-ţi este *memleket* [„ţara”]?” „Mereu am întrebat:

«De ce nu avem şi noi sat?»” Prietenii ei se bucurau de norocul de a avea o locuinţă a lor – fie şi o bojdeucă din lemn, cu grădină, viţă-de-vie, „locuri magice” în ochii fetiţei.

O altă întrebare îi ardea buzele: „De ce nu avem niciun văr?” familia este sacră în Turcia. Căsătorii, naşteri şi decese sunt tot atâtea prilejuri ca un mare număr de rude să se strângă

laolaltă. Denize are şapte fraţi şi surori, dar un singur unchi recenzat. „Până la urmă, am înţeles că nu trebuia să-mi iau la întrebări părinţii asupra acestui lucru, ca să nu-i întristez”, povesteşte femeia. Cu timpul, a priceput şi neliniştea din spatele îndemnului patern: „Nu aduce niciodată vreun poliţist în casă.” Nu a făcut-o. În schimb, această militantă a fost confruntată cu violenţa poliţienească din anii ’90, în timpul războiului murdar pe care armata turcă l-a dus în sud-estul kurd al ţării. Dinspre soldaţii în poziţie reglementară ţâşnea insulta „armeancă împuţită”. Pe atunci nu ştia în ce măsură îi era destinată chiar ei. Registrele statului turc merg pe urmele acestei coloane a cincea.

Descoperirea istoriei familiei sale a declanşat o „furie şi o suferinţă imense”: temeiurile identităţii i s-au prăbuşit. Cine era ea? Astăzi, pare să fi făcut pace cu ea însăşi, se revendică de la toate identităţile care o alcătuiesc, „un pic kurdă, un pic armeancă, un pic alevită, un pic zaza1...”, şi poartă o ură crâncenă naţionalismului. Oricare ar fi el, căci este mereu purtător al negării celuilalt. Dar, fără să vrea, Denize nu-şi poate reprima supărarea pe părinţii ei că au ales să tacă. Are impresia că nu a ştiut niciodată cine au fost şi că au trăit în minciună. „Părinţii mei au murit. Nu mai am cui să-i pun întrebări.”

A pune întrebări, cât încă mai este timp, celor care ştiu

înainte de a duce cu ei amintirile în mormânt, este ce a făcut Berke Baş. Nahide Kaptan a fost a doua soţie a străbunicului ei şi era armeancă. Berke a ştiut întotdeauna acest lucru, dar nu ştia, pur şi simplu, „ce înseamnă”. „Ştiam doar că o străbunică a noastră era de origine georgiană şi că toţi coboram din ea, iar cealaltă era armeancă. Atât şi nimic mai mult.” Pentru

1 Etnie care, în majoritate, trăieşte în răsăritul Turciei şi vorbeşte limba zaza.

Berke, Nahide era străbunica pricepută care îi tricota haine pentru păpuşi şi care, ipohondră, nu se despărţea niciodată de săculeţul ei plin cu medicamente. Declanşarea dezbaterii cu privire la genocid în 2005, întâlnirea cu Hrant Dink, citirea *Cărţii bunicii mele* i-au permis să-şi vadă cu alţi ochi bunica decedată la 89 de ani, în 1993. Documentaristă, ea şi-a chestionat membrii familiei, a ciocănit pe la uşile vecinilor, a bătut străduţele oraşului Ordu, de pe ţărmul Mării Negre, pentru a dezgropa faţa ascunsă a acestei bunici armence care trăise acolo. Din investigaţie s-a născut un film, *Cântecul Nahidei,* delicat omagiu postum pentru străbunica ei.

Oh, surpriză: localnicii din Ordu erau încă păstrători ai trecutului Nahidei. Ei aşteptau doar ca cineva să se intereseze de el. În 1915, fetiţa, care pe atunci se numea Keganoush Bulbuldjian, s-a trezit singură. Unchiul ei Dikran avea relaţii şi a încredinţat-o funcţionarului turc care întocmea listele de deportaţi şi care, totuşi, a protejat-o. A fost primită de o familie turcă. După război, unchiul ei s-a întors la Ordu ca să-şi ia nepoata. Orfana a refuzat să-şi părăsească noul cămin, în timpul investigaţiei, Berke a aflat că frăţiorul ei mai mic, Kegham, fusese aruncat de sus în pârâul cu pereţi abrupţi, de lângă casa familiei. Este ceea ce Nahide şi-a spus toată viaţa când trecea peste pod.

Datorită răposatei, trecutul armenesc al oraşului Ordu a început să renască. „Există discursul oficial în care nu se spune nimic despre asta, explică Berke. Şi pe oamenii care au început să discute cu însufleţire de acum am început să-i întreb.” Ea a descoperit că acel cartier numit „Victoria naţională” (Zafer-i-Milli) era odinioară al armenilor. Ei fuseseră proprietarii frumoaselor case otomane din zidărie uşoară. Tatăl ei a făcut o fotografie sepia a oraşului, pe la începutul veacului, pe care stă scris în franceză: „Amintiri din Ordu”. În această fotografie se vede o biserică mare. Unde este ea astăzi?

72

Clădirea există încă, dar a fost transformată în moschee. El a povestit că, în copilărie, avea mulţi prieteni armeni, că tatăl lui avea un contabil armean. O vecină, Maryam, care se numără printre cei patru armeni oficiali din Ordu, a explicat că supravieţuitorii şi descendenţii lor, numeroşi până în anii ’60, au sfârşit prin a migra la Istanbul şi în Argentina. Şi Berke a văzut amintiri răsărind din negura aşternută peste trecut, în timpul verii, se ducea cu familia, deci şi cu străbunica, să facă picnicuri la ţară, în împrejurimile Ordu-lui. Locul era cunoscut ca „faleza armenilor”. Adulţii ştiau ce vrea să zică asta: de acolo nefericiţii fuseseră aruncaţi în gol.

Toate informaţiile adunate pe cale orală o interpelează pe Berke: „Despre asta nu mai vorbisem niciodată înainte. Niciodată nu pusesem întrebări. Cum se explică asta? Ar fi trebuit măcar să ştim că în Turcia au trăit armeni. În cărţi nu există nicio urmă a lor. Nu erau cunoscuţi decât prin Asala1.” Pentru tânăra femeie, răspunsul la această amnezie colectivă se găseşte în condiţionarea instituită de sistem. „Am fost programaţi să nu punem nicio întrebare. În această ţară, trecutul nu există decât pentru a fi dat uitării, cu excepţia victoriilor militare.” Cu toate acestea, Berke a

frecventat Universitatea Bosfor, din Istanbul, creuzet al elitei turceşti. Dar nu a devenit conştientă decât după ce a plecat în Statele Unite pentru a-şi continua studiile. Atunci când s-a întors în Turcia, menghina naţionalistă din jurul tabuului armenesc începuse să se destindă. Tânăra femeia a simţit atunci urgenţa de a păstra o urmă a tragediei străbunicii sale: generaţia ei este ultima care stă umăr la umăr cu cei care au trăit alături de supravieţuitori. „Ni s-a confiscat dreptul de a ne aminti de aceşti bărbaţi, de aceste femei şi de aceşti copii. Este cel mai rău lucru. Astăzi,

1 Armată armenească secretă de eliberare a Armeniei, grup armat care a comis atentate în anii 1970–1980.

a spune că suntem în stare să privim trecutul în faţă este o exagerare. Să zicem că am început să-l murmurăm.”

Ideologia turcă nu este singura responsabilă de anihilarea supravieţuitorilor genocidului. Aceşti uitaţi ai istoriei nu mai există nici în istorisirile diasporei armeneşti. Împrăştiată în lume, ea a lăsat de partea morţilor pe cei ce au rămas în urmă. Islamizaţi, femeile şi copiii au fost nişte suflete pierdute pentru comunitate. „Tăcerea a fost instaurată şi în istoriografia armeană care consideră că trecerea lor la islam le-a neantizat identitatea”, subliniază Ayşe Gul Altinay. Dispariţia le-a fost încă şi mai tare înlesnită de faptul că era vorba, în cea mai mare parte, despre fete. „Existenţa lor ridică întrebări, insistă ea. Cine este supravieţuitor al unui genocid? Dacă trăieşti sub o altă identitate, mai poţi fi socotit supravieţuitor? De vreme ce au dat naştere unor copii musulmani, ele au fost socotite ca nemaiexistând.” Nu este o întâmplare că două femei, Fehtiye Cretin şi Ayşe Glii Altinay, s-au interesat de soarta lor. „Femeile devin, pentru întâia oară, subiecte ale istoriei, şi nu obiectele unei istorii făcute de bărbaţi şi produs al unui sistem patriarhal. Ele sunt cele care au transmis istoria

în şoaptă”, arată sociologa. *Cartea bunicii mele* şi *Nepoţii* au tulburat, în egală măsură, şi diaspora, care a început să reintegreze în comunitate pe aceste fiice şi pe aceşti fii ignoraţi.

Ayşe Giil Altinay, specialistă turcă în probleme de naţionalism şi de gen, pune faţă în faţă istoriografia turcă şi pe aceea armeană: „Viziunea naţionalistă a unora dintre istoricii noştri turci şi armeni, care se bazează pe rasă şi etnie, se fereşte să-i ia în calcul pe armenii [care au fost] convertiţi, căci experienţa lor spulberă iluzia de «puritate» pe care se construiesc naţiunile.”

Nepoţii şi cartea cu acelaşi titlu înfăţişează, de altminteri, o mare varietate a sentimentului de apartenenţă. Oamenii se simt armeni, turci sau kurzi, musulmani, creştini, puţin din amândouă sau atei, se recunosc într-o dominantă fără a o nega

pe cealaltă. Dar cel mai des, revendică o identitate multiplă. Ceea ce-i face pe susţinătorii „rasei turce” să se sufoce de furie.

Yildiz Onen, activistă în rândul asociaţiilor pentru apărarea drepturilor omului, face parte dintre puţinele persoane care au acceptat să depună mărturie sub propriul nume. Această stambuliotă de 42 de ani a crescut în apropiere de frontiera cu Siria, în oraşul Derik, care înseamnă în kurdă „bisericuţă”, înainte de genocid, trăiau acolo patru mii de armeni. După genocid, au rămas ceva mai mult de un sfert, între care şi bunica ei, Tano. Provenind dintr-o familie bogată, a avut un fiu 100% armean, născut într-o primă căsnicie. Urma soţului armean s-a pierdut pentru totdeauna în infernul anului 1915. A pierit în „cuptorul armenilor”? „Există o grotă în împrejurimile Derik-ului, povesteşte Yildiz. Acolo armenii au fost închişi şi arşi. Mult timp, a fost zidită, era plină de

schelete; mama le-a văzut cu ochii ei.” Oricum ar fi stat lucrurile, Tano, văduvă vulnerabilă după război, a fost silită să se mărite cu un kurd care râvnea la pământurile ei. Al doilea fiu al ei, tatăl lui Yildiz, este rodul acestei căsnicii, marcate de violenţă. „Bunica mea a crescut doi fii, unul în tradiţia armească, celălalt ca pe un kurd. Tatăl meu, care era musulman, avea un frate armean.”

Originea şi povestea ei nu au fost niciodată tabu-uri. În copilărie, Yildiz era primită cu bucurie la verii ei armeni din Istanbul, îi plăceau „ciocolata cu lichior” şi ciudatele dulciuri care puteau fi mâncate doar la ei. Familia lui Yildiz conţinea, în mic, variatele atitudini faţă de genocid. De sărbătorile creştine, maică-sa, care era întru totul kurdă, pregătea mâncăruri speciale pentru verii armeni. Aceştia din urmă îi puneau fetei întotdeauna la dispoziţie un covor de rugăciune, atunci când venea în vizită. În schimb, ostilitatea unora dintre unchii kurzi era vizibilă: „Se încăpăţânează să nu se considere kurzi din cauza religiei bunicii mele. Persistă o tăcere despre ce s-a întâmplat odinioară.”

75

Ca la mulţi alţii, după asasinarea lui Hrant Dink, identitatea ei refulată a ieşit din adormire. „În acea clipă, am început să mă gândesc că trebuia să mă simt în egală măsură armeancă”, spune Yildiz. Dar nu şi-a asumat decât o parte din armenitatea paternă: „Mă cred armeancă intelectualiceşte. S-o simt îmi vine mai greu, căci am fost crescută ca o kurdă.” Dar crede că bunica ei, care a murit mult înainte ca ea să se nască, este cheia educaţiei liberale pe care a primit-o. Yildiz a fost prima fiică a lui Derik trimisă la universitate. Cele două surori mai mici au urmat aceeaşi cale. Opţiunea părinţilor era în răspăr cu tendinţa generală: în această regiune puternic marcată de rigorismul islamului shafi’i1, vocaţia fetelor este de a se căsători cât mai

devreme pentru a naşte băieţi. Tano şi-a transmis alor săi hotărârea. Pe patul de moarte, acest „caracter puternic călit” i-a strecurat o ultimă cerinţă nurorii ei kurde: „Mai ales, să nu se rostească *chahada* [mărturisirea de credinţă musulmană] la căpătâiul meu.” Până la sfârşit, a refuzat să treacă la islam şi a rămas fidelă creştinismului.

Pentru Yildiz, a revendica recunoaşterea genocidului este, deopotrivă, o chestiune de onestitate intelectuală şi de fidelitate faţă de bunica ei. Faţă de această femeie, care, ca şi alte mii de femei, a supravieţuit, dar cu preţul câtor suferinţe, câtor violenţe morale şi fizice? „În mod sigur, genocidul este fructul unei politici a statului otoman. Dar kurzii nu trebuie să se mulţumească cu a recunoaşte existenţa genocidului, ci trebuie să-şi asume partea lor de răspundere. Fără îndoială, kurzii au luat multe fete care, astfel, au fost salvate. Dar le-au transformat în musulmane.”

Toate aceste istorii, singulare, smulse din tăcere, permit bravarea ideologiei antiarmeneşti. „Ele incită la punerea

1 Shafi’i este una dintre cele patru şcoli teologice ale islamului sunnit. Răspândit printre kurzi, este mai rigorist şi mai conservator decât hanafi, majoritar în rândul turcilor.

de întrebări, dezvoltă Fethiye ţetin. Or, dacă începeţi să vă puneţi întrebări despre voi înşivă şi despre familia voastră, în mod firesc, «celălalt» nu mai poate fi «celălalt». Cel care este prezentat ca «duşman» nu mai poate fi «duşmanul», căci această persoană poate fi bunica voastră.” În ajun, avocata vorbise într-un liceu public, la invitaţia instituţiei, ca să prezinte *Cartea bunicii mele.* „Discuţia a durat trei ore. Era întreruptă de mulţi «dar», educaţia naţionalistă fiind vizibilă. Însă, în cele din urmă, s-au vândut 70 de exemplare”, se felicită ea.

Pe cât de dificil este de contracarat negaţionismul, pe

atât de neatins este o bunică. Forţa poveştii este de a trage zăvorul de pe un tabu, datorită unor bunici inofensive, şi de a te înscrie, astfel, într-un proces de reconciliere istorică în Turcia. Adâncindu-se în câmpul microistoriei familiale şi săteşti, societatea civilă şi intelectualii turci au găsit poate o ripostă la revizionismul oficial care ecranează chestiunea armească. Bekir Coşkun, un jurnalist proeminent, a rezumat situaţia, cu delicateţe, într-un editorial intitulat *Chestiunea mea armenească,* apărut în cotidianul *Hurriyet:* „Nu deţin nicio informaţie personală cu privire la ceea ce s-a întâmplat cu un milion de armeni. Cunosc o singură armeancă. Tatăl meu era funcţionar. La moartea mamei noastre, el ne-a dus, pe mine şi pe sora mea, să locuim la bunica. În acea casă mare din Tiilmen, din apropiere de Urfa, ea ne-a înconjurat cu multă dragoste. Chiar dacă cea mai mare parte a amintirilor mele din copilărie s-a şters, ştiu că a avut mare grijă de noi. Bunica nu era ca mătuşile şi celelalte femei din casă. Era înaltă şi zveltă, avea părul blond şi ochi albaştri-cenuşii. O chema Ummuhan. Toată familia o respecta şi o iubea. Mai ales atenţia şi încrederea pe care i le acorda tatăl meu, om sever, autoritar şi erudit, îmi stârneau atenţia. Am crescut, timpul nu a stat pe loc. Şi am aflat că ea nu era adevărata noastră bunică, că intrase în această familie după moartea adevăratei noastre bunici. Era armeancă. La moartea

adevăratei mele bunici, bunicul o găsise în câmpia Eufratului, în Siria, acolo unde convoaie întregi de armeni fuseseră deportaţi, şi s-a căsătorit cu ea. Când am crescut şi am aflat adevărul, am înţeles amărăciunea din ochii ei. Iată, aceasta este problema mea armenească. Ceea ce li s-a făcut armenilor, motivul pentru care oamenii se opun acestui subiect, ce s-a întâmplat cu adevărat, nu ştiu. Vreau să ştiu, în schimb, cine a despărţit-o pe bunica, pe când era

doar o fetiţă, de căminul ei, de cuibul ei. Vreau să ştiu cine se face răspunzător de durerea pe care a încercat să ne-o ascundă, de acea nostalgie pe care căuta s-o mascheze, de acele lacrimi pe care, pesemne, le vărsa noaptea, pe ascuns. Nu ştiu nimic despre un milion de armeni. Cu excepţia ei. Această femeie atât de tristă pe care am iubit-o atâta. Armeanca mea."

Capitolul 4

Convertiţii, armenii din umbră în Anatolia, armenii încă prezenţi se află, în cel mai bun caz, în cimitir sau, în cel mai rău, în gropile comune. Rezumatul acesta este puţin crud, dar fidel cuvintelor jurnalistului cărunt de la cotidianul de limbă armeană *Marmara.* El era categoric: genocidul nu a lăsat pe nimeni îndărătul lui, doar o plagă căscată. În Turcia nu mai sunt decât 70.000 armeni, cifră, negreşit, cam umflată, dar îndeobşte acceptată. O mână de armeni trăiesc la Izmir, vechea Smyrna, iar majoritatea zdrobitoare la Istanbul. Rămăşiţele unui popor exterminat, după chipul şi asemănarea birourilor prăfuite ale ziarului *Marmara* care, vitejeşte, continuă să apară zilnic, în opt pagini. M-am dus acolo atunci, în 2006. Cinci ani mai târziu, se oficiază o liturghie la biserica recent restaurată, Sourp Giragos din Diyarbakir. Oficial, oraşul nu mai are decât doi armeni. Dar în timpul slujbei, preotul botează douăzeci de adulţi musulmani. În câţiva ani, bărbaţi şi femei au ieşit din tăcerea în care se dizolvaseră, scoţând la iveală o realitate ocultată în Turcia, cea a supravieţuitorilor islamizaţi.

După întâlnirea cu jurnalistul de la *Marmara*, lăsasem în adormire căutarea supravieţuitorilor uitaţi. Până într-o seară din ianuarie 2009 când, la ora 19, ne-am întâlnit cu un armean, Sadik Bakircioglu, după ce a ieşit de la lucru. O ploaie

violentă izbeşte în autobuzul nostru, împotmolit în ambuteiaje nocturne. Atmosfera de hammam din habitaclul înţesat sporeşte sentimentul că suntem pe punctul de a păşi într-o lume ascunsă. O întâlnire cu istoria care nu aştepta decât ca cineva să vină în întâmpinarea ei, departe de centrul Istanbului, la periferia metropolei.

La Sultanţiftligi, punctul terminus, nu mai sunt decât câţiva pasageri care să coboare şi să se facă nevăzuţi după colţul unei străzi deja pustii, din acest cartier cu contururi indecise, pierdute în beton. La al treilea etaj al unui mic imobil pictat în albastru, cina este gata. „Dumnezeul meu, îţi mulţumim pentru această hrană, binecuvântează această masă, rosteşte solemn în armeneşte Murat1, capul familiei. În numele Tatălui, al Fiului şi al Sfântului Duh, Amin.” Copiii, soţia, bunica, cu capul acoperit de baticul alb purtat de ţărăncile kurde, se închină şi bagă lingura în supa de iaurt cu năut. Uşa grea de fier de la intrare ţine la distanţă urechile indiscrete ale vecinilor. Scena ar constitui un inepuizabil subiect pentru *dedikodu,* faimoasa „bârfeală”, în turcă. În colţul salonului, ghirlanda unui pom de Crăciun din plastic scânteiază.

Ziua, Murat se ocupă de o afacere cu ferestre din plexiglas. „La prăvălie, ţin ramadanul, ne spune el. Aici, toată lumea este musulmană şi conservatoare. A fi creştin nu dă bine pentru comerţ, căci nimeni nu ar fi dispus să cumere de la un *gavur* [«infidel»], ar fi un păcat.” Atunci, el este creştin? Musulman? Amândouă? Ne arată o Biblie vârâtă în buzunarul cămăşii, precizează că sub acoperişul casei lui nimeni nu consumă alcool. „Identitatea o port în inimă, numai Dumnezeu o cunoaşte, surâde emoţionat. Hristos este în inima mea.” Dar sunt, mai ales, în inima lui genocidul îndurat de armeni şi tragedia familială,

1 în acest capitol, toate prenumele au fost modificate, mai puţin cele urmate de un nume de familie.

şoptită din generaţie în generaţie: sub ameninţarea soldaţilor otomani, bunicul lui, pe atunci adolescent, şi-a înecat fratele mai mic, de 4 ani, în fluviul Eufrat. Sora lui, de 6 ani, murise deja. Bunicul lui Murat a scăpat de sabie devenind cioban, la nişte „stăpâni turci". Pentru a supravieţui, a trecut la islam.

Asemenea lui, zeci de mii de armeni au devenit musulmani, pentru a scăpa de măcelurile ordonate de sultanul Abdiilhamid II, care, la sfârşitul secolului al XIX-lea, şi-a câştigat supranumele de „Sultanul roşu", şi planificate de guvernul Junilor Turci. „Fiind vorba de salvarea propriei vieţi, oamenii erau dispuşi să renunţe la multe", rezumă unul dintre descendenţi. Sunt numiţi *ddnme,* „convertiţii". Unii, supuşi presiunii care a continuat şi după 1915, şi-au schimbat religia mai târziu. Timp de decenii, au rămas în clandestinitate, ameninţaţi de politica statului de a eradica orice urmă a prezenţei lor în Anatolia. Aceşti armeni ascunşi au rămas aşa cu atât mai mult cu cât nici Ankara, nici diaspora nu aveau vreun interes ca ei să iasă la lumină. În ce o priveşte pe cea dintâi, ei reprezentau o dovadă a paginii celei mai întunecate din istoria turcă. Pentru diaspora, ei însemnau două neajunsuri: pe de-o parte, armenii care au renunţat public la credinţa creştină sunt pierduţi pentru comunitate; pe de altă parte, a le recunoaşte existenţa ar putea repune în discuţie cifrele oficiale ale genocidului. Dar după ce au traversat secolul în tăcere, aceştia încep să-şi dezvălui, cu prudenţă, identitatea.

În 2009, a porni în căutarea unui *ddnme* încă echivala cu a pleca la vânătoare de fantome. În cele din urmă, *via* Ari, un armean „oficial" din Istanbul, ne-am croit primul drum către armenii din umbră, după un interogatoriu strâns care a avut loc în barul Kara kedi, „Pisica neagră", reper al extremei stângi din Istanbul, în seara unui 24 decembrie

ploios. I-am câştigat

încrederea datorită argumentaţiei noastre percutante sau cu ajutorul câtorva beri Efes? Chiar dacă a trebuit să ne sacrificăm pregătirile pentru revelion, Ari a încheiat promiţând să întrebe pe una dintre cunoştinţele lui dacă ar accepta să ne întâlnim. Garantându-i anonimatul, lucru înţeles de la sine. Ari s-a ferit să ne spună că era vorba despre una dintre verişoarele lui, aparţinând ramurii „convertite" a familiei.

Ne-am întâlnit cu Damla într-o patiserie la modă din Istanbul, de pe bulevardul Istiklal, marea arteră pietonală din oraş. Ca toţi convertiţii, ea poartă un nume turcesc pentru a trece neobservată. „Întotdeauna am ştiut că sunt armeancă; dar când eram mică, părinţii îmi repetau că mai ales nu trebuie să vorbesc despre asta", îşi aminteşte această studentă în administraţie. Copil, a fost mereu ascultătoare, în special după ce, la colegiu, a descoperit în cărţile de istorie că „armenii sunt cei care i-au măcelărit pe turci". Această străbunică de episcop se defineşte ca o „armeancă musulmană", perpetuând la rândul ei un şir de tradiţii creştine. „De Crăciun, pregătim o pâine specială în care punem stafide, de Paşti înmuiem sfericele colorate în apă sfinţită pentru a face *basimbar,* brăţări purtătoare de fericire, iar când cineva se îmbolnăneşte, aprindem o lumânare la biserică..." Un amestec de credinţă şi de superstiţie este ceea ce descrie ea. Cripto-armenii au dezvoltat un sincretism numai al lor. În această sâmbătă după-amiază, patiseria este plină ochi. Damla are grijă să nu vorbească prea tare, în ciuda zarvei, şi îşi întrerupe povestirea de fiecare dată când chelnerul aduce un nou rând de ceaiuri. „Taică-meu m-ar omorî dacă i-aş fi spus ce v-am spus eu acum, chiar dacă nu mi-am dat numele."

De-a lungul timpului, convertiţii au devenit maeştri în

arta disimulării. Nimic nu seamănă mai mult cu un turc decât un cripto-armean. La fiecare deplasare în Anatolia, am luat

obiceiul să ne amuzăm încercând să-i descoperim. Desigur, asta nu merge de fiecare dată. Dar în ultima vreme, limbile se dezleagă, mai ales cu străinii. Anumite zone geografice sunt mai propice decât altele. Partea răsăriteană a Turciei, unde se aflau cele şase *vilayet*-uri – „provincii” – cu masivă populaţie armenească înainte de 1914, constituie teritoriul de predilecţie. Iată, datorită însemnărilor din carnetele de note de reportaj, câteva întâlniri care spun multe despre persistenţa unei prezenţe armeneşti.

Pe extrasul lui de stare civilă, ştampilat cum se face de primăria din oraşul de origine, Abdurrahim, 51 de ani, este musulman. Ca toţii fraţii şi surorile lui. Menţiunea figurează în acte de când tatăl lui, Abdullah, care scăpase din genocid, a fost obligat să se convertească la islam, în 1927, când avea 16 ani. Bunicul lui Usip, fiul lui Dono şi Meryem, armeni şi creştini, cum spune documentul, fusese masacrat în 1915, odată cu o parte din familie. Data morţii acestuia este şi ea trecută negru pe alb. Descoperirea arborelui său genealogic şi a realităţii crude a unui genocid înscris în registrele oficiale l-a tulburat pe Abdurrahim. Ultimul copil din cinci, acest bărbat mărunt şi agitat s-a azvârlit într-o istorie pe care a făcut-o a sa, în ciuda fricii cumplite care-l chinuie de câte ori dă peste vreun detaliu sensibil. Vreme de 20 de ani, a îngrămădit dosarele şi documentele, pierzând nopţi întregi pentru a decortica istorisirile armenilor din regiunea Diyarbakir, şi a încercat să-şi găsească rudele dispărute prin Statele Unite sau Franţa. Mult timp, Abdurrahim a ţinut îngropat acest secret de familie, nemărturisind decât frânturi unor persoane de

încredere. În 2010, hotărăşte, în fine, să se pensioneze ca mic funcţionar municipal şi să-şi consacre timpul confruntării cu propria identitate. Tot ceea ce este armenesc îl fascinează. Mai întâi, Abdurrahim a devenit creştin. Apoi, a început să-şi

semneze SMS-urile Armen, prenumele armenesc pe care şi l-a ales. Pentru a încheia, a fost unul dintre primii care s-au înscris la cursul de limbă armeană, deschis în 2011 de municipalitatea din Sur, fostul oraş Diyarbakir. „Eram vreo patruzeci anul trecut. Îi cunosc pe toţi. Unii vor spune că sunt kurzi sau vor refuza să vorbească despre asta. Dar toţi sunt *ddnme*”, povesteşte el cu un debit sacadat. La reluarea cursurilor în 2012, erau deja mai mult de 50 înscrişi. În timpul orelor libere, Abdurrahim are şi grija de a duce ziarul turco-armean *Agos* la cei 25 de abonaţi din Diyarbakir.

Din marele oraş kurd din est, luăm un taxi pentru a ajunge în oraşul vecin, Batman. Cine suntem? De unde venim? Unde mergem? Şoferul, la vreo 30 de ani, înşiră tradiţionala – şi amicala – droaie de întrebări la care are dreptul orice străin. Dar el n-o fi din întâmplare armean, dacă în regiune sunt atâţia? „Nu, nu”, el este un „bun musulman”, se grăbeşte să ne precizeze. Are toate atributele la vedere: barbă de trei zile, un coran miniatural atârnat de retrovizor, care tresaltă la fiecare groapă din asfalt, şi, lipită pe luneta din spate a Renaultului galben, o banderolă lată „Allah să ne păzească”. Câţiva kilometri, este atent la drum: „Sunt un bun musulman, dar este adevărat că dinspre mamă suntem armeni.” Ah? Alţi câţiva kilometri pentru a trage o linie albă imaginară: „La drept vorbind, şi dinspre tată suntem arsmeni.” Toată lumea este armeană, aşadar? Schimbă banda, îşi dă răgazul să depăşească un tractor: „Da, de fapt, da.”

La graniţele de răsărit ale Turciei, nu departe de Iran, pe 19 septembrie 2010. În această duminică, sute de armeni, majoritatea stambulioţi, se îmbulzesc veseli pe vapoare ca să ajungă la biserica din Akhtamar, o mică minune arhitecturală, construită pe un ostrov de pe lacul Van, în secolul al X-lea.

84

Autorităţile turce au autorizat organizarea unei ceremonii religioase, cea dintâi după 1915. Slujba este oficiată de vicepatriarhul Arem Ateşyan, venit de la Istanbul, care are şi el rude islamizate.

Edificiul este prea mic pentru a-i încăpea pe toţi credincioşii. În exterior au fost instalate scaune de plastic. Câteva familii de ţărani au venit, şi ele, ca vecini. Fac un picnic puţin mai deoparte. Sunt kurzi. Cel puţin, oficial. Prezenţa lor este suficientă ca să-ţi pui întrebări. Un bătrân, pe cap cu o calotă brodată cu *hadji,* semnul distinctiv al celor care au fost în pelerinaj la Mecca, şi purtând *şalvari,* pantalonii bufanţi ai ţăranilor anatolieni, s-a aşezat sub un difuzor agăţat într-un copac. Un imn religios răsună hârâind cu putere. Să fie armean? „Nu, nu, sunt kurd”, jură moşul. Lângă el, un bărbat mai tânăr, nepotul lui, râde de negaţie: „Nu, este *ddnme.* Dacă nu era, n-ar fi bătut un drum de trei ore ca să ia parte la o liturghie!”

Inevitabil, unii dintre convertiţi s-au străduit din răsputeri să facă uitat faptul că sunt armeni, ca să se sustragă presiunii sociale sau, pur şi simplu, ca să nu rişte să fie ucişi, aşa că au sfârşit prin a fi asimilaţi. A deveni mai turc decât turcul, iată cel mai bun mijloc de a rămâne în viaţă. Implacabil şi insidios, timpul a fost, astfel, cel mai bun aliat al denegării. Ari povesteşte modul de viaţă al unuia dintre unchii lui: „Este foarte credincios. Cum se aude chemarea la rugăciune, se grăbeşte la moschee. La sărbătoarea sacrificiului, taie o oaie. Cine ar putea să-şi închipuie că el şi

soţia lui vorbesc armeneşte şi că ne vizitează la sărbătorile creştine? Nimeni.” Exodul rural către Istanbul a permis încurcarea pistelor, dispariţia în anonimatul unei metropole de 14 milioane de locuitori. Vecinul tău de acolo nu-ţi ştie arborele genealogic pe dinafară. În viaţa socială, unchiul Ari a păstrat un singur semn al identităţii lui ascunse: este bijutier. Dar fiică-sa şi-a înăbuşit armenitatea

sub îmbrăcămintea tradiţională (*tehădor*) şi nu vrea să audă vorbindu-se despre asemenea origini nelegiuite. „Când se face totul pentru ca istoria să fie uitată, copiii devin naţionalişti şi religioşi”, adaugă bărbatul.

Sadik Bakircioglu, care ne condusese într-o seară cu burniţă în cartierul Sultanţiftligi, ne spune că una dintre rudele lui mai îndepărtate este imam. Şi-a descoperit un CV încă şi mai insolit. Sadik este astăzi un părinte liniştit de familie. Ca alte zeci de mii de turci din generaţia lui, angajarea din tinereţe în extrema stângă a fost stigmatizată cu fierul roşu de lovitura de stat din 1980. A stat 8 ani în închisoarea din Adiyaman, în est. În anii ’80, găseai acolo novici troţkişti, revoluţionari maoişti, militanţi kurzi pentru independenţă... Pe scurt, un eşantion din galaxia mişcărilor comuniste turceşti. Dar nu numai. „Cei din familie mă vizitau la închisoare, îşi aminteşte Sadik. Mi-am dat seama că unii dintre ei se duceau să-l vadă şi pe un alt deţinut. Era un membru al grupului IBDA-C (Luptători pe frontul marelui orient islamic, o organizaţie islamistă radicală). În 1988, acest văr participase la o încercare de atentat la Urfa.”

Cei care au reuşit să-şi păstreze identitatea armeană au recurs la tot felul de stratageme. Pentru a evita ostilitatea, căsătoria se oficiază la moschee. Dar amândoi mirii provin din familii de *ddnme.* Secretul este, după aceea, şoptit generaţiei următoare. Când şi cum să-l spui? Hatice îşi

aminteşte împrejurările „iniţierii” ei. Avea 12 ani şi credea că este musulmană, ca şi colegele ei de clasă. A început să se roage acasă. Tatăl ei i-a explicat atunci că nu islamul era adevărata sa religie, dar că trebuia să păstreze asta pentru ea. „Mi-a spus: «Tu eşti creştină.» Era ciudat, căci nu ştiam ce însemna asta.” Când părinţii înşişi tac, copiii află, în general, din afară. Aşa stau

lucrurile în satele şi oraşele mici anatoliene unde toată lumea se cunoaşte cu toată lumea. Injuria *gavur* – „necredincios” – nu s-a demodat în timpul pauzelor din şcolile Republicii, toate înzestrate cu un steag al Turciei şi cu bustul lui Atatiirk. La fel şi la cursurile de Coran.

În pofida discreţiei lor, Statul nu a încetat să ţină sub observaţie aceste „rămăşiţe ale spadei”. Le percepe ca pe o coloană a cincea. Cu ocazia vreunei măsuri administrative sau în timpul serviciului militar, armenii ascunşi îşi dau seama că sunt repertoriaţi ca atare în registre. „M-am dus la cazarma militară unde tatăl meu îşi făcuse serviciul ca să-i scot certificatul necesar pentru pensie. Mi-au dat o hârtie pe care era scris «străin». Am întrebat ce înseamnă asta. Menţiunea a fost ştearsă. Ce dacă trăiesc pe aceste locuri de două mii de ani, sunt o străină!” Tânăra femeie e încercată cu atât mai mult de resentiment, cu cât îşi dorea, când era mică, să se facă pilot de linie. „Tata mi-a explicat că nu era cu putinţă pentru mine.” Accesul la funcţii ierarhice în administraţia publică turcă sau în armată pare imposibil pentru convertiţi, trataţi în acelaşi mod ca minorităţile non-musulmane.

Ahmet, 28 ani, este inginer în telecomunicaţii, originar din Adana, în sud. Treizeci de mii de armeni au fost exterminaţi în această provincie, în aprilie 1909. Un preludiu la masacrele din 1915. Instalat recent la Istanbul, Ahmet gustă „libertatea” pe care i-o procură metropola de

a se reuni fără piedici cu partea sa armenească. Cei şapte sute de kilometri care îl despart de oraşul natal îi îngăduie să ţină puţin la distanţă durerea care s-a născut atunci când, la 13 ani, şi-a descoperit originile.

În familie, sora lui Ash avea un prenume, „Julia”. Dar băiatul încă nu-i percepea ciudăţenia. Adeziunea acestei familii din clasa de mijloc turcă la valorile republicane era totală: fratele mai mare se numea Ata. Cu trimitere la Atatiirk, care înseamnă

„părintele turcilor”. Crescut în cultul fondatorului Turciei moderne, Ata nu avea decât o obsesie, aceea de a-şi servi ţara devenind pilot în armată, şi a reuşit, la 15 ani, să treacă de selecţia dură a Academiei Militare. Ambiţia lui de patriot s-a oprit acolo. „Examinatorii i-au spus că nu putea fi primit din cauza unui angiom mare de pe piept. Ar fi fost vorba despre un semn distinctiv care îl făcea identificabil de inamici.” Au trecut doi ani şi, într-o seară, unui unchi care băuse prea mult i-a scăpat: „Pentru că eşti armean nu te-au vrut. Am ales să devenim turci în timpul Primului Război Mondial, dar suntem armeni.” Propaganda turcă modelase profund sufletul adolescentului: Ata nu a suportat să fie asimilat acelor „trădători” care au înfipt pumnalul în spatele Imperiului Otoman, pactizând cu puterile occidentale. „Fratele meu a început mai întâi să creadă că fusese ales de Mahomed şi că cei din jur îl iau drept armean. Apoi, că familia noastră descindea din Profet şi că alţii doreau să ne transforme în armeni.” Ata s-a prăbuşit în schizofrenie, iar delirurile lui identitare îl întorc, regulat, în spitalul psihiatric.

Animozitatea statului nu este singura mereu robustă. În unele regiuni din Anatolia, ostilitatea stă încă la pândă în sânul populaţiei. Ca o ameninţare surdă. În târguşorul ei, Sason, din estul Turciei, Giyasettin Gelir a cules mărturia

ultimilor supravieţuitori ai genocidului. „Toţi mi-au spus că, în acea vreme, credeau despre convertirea lor că va fi trecătoare, până ce lucrurile se vor aşeza.” Dar ele nu s-au liniştit, cu adevărat, niciodată. La sfârşitul secolului al XIX-lea, armenii din oraş au luat parte la revoltele care au izbucnit în provinciile otomane contra unui impozit împovărător care le viza comunitatea. Revolta a fost înăbuşită în sânge în 1894 şi 1895 de sultanul Abdiilhamid II. În 1915, zeci de mii de armeni s-au refugiat în munţii din jurul Sason-ului. Asediaţi, înfometaţi, majoritatea

lor vor fi exterminaţi pe loc. Aproape cinci mii au reuşit să treacă graniţele ruseşti.

Războiul dintre PKK1 şi statul turc a deschis răni suplimentare. Greu de accesat, departe de axele rutiere, orăşelul s-a repliat către sine şi trecutul lui. Cu toate acestea, la sfârşitul iernii, florile pomilor fructiferi sunt ca o promisiune de uşurare. Metin Ozmen, fericit să ne dea o mână de ajutor, ne va fi ghid. El aşteaptă dincolo de benzinărie, în sediul lui *Yeni bahar (Noua primăvară),* o gazetă locală pe care o concepe de la prima la ultima pagină. În afara activităţilor jurnalistice, tânărul bărbat circumcide băieţeii musulmani, într-o sală de lângă moschee, pe cealaltă parte a străzii. Bunăvoinţa faţă de convertiţi este vizibilă la el. Nu ezită să le ia apărarea în ciuda ostilităţii din jur. „Le repet că nu trebuie să le fie ruşine să spună că sunt armeni, să-şi arate adevărata identitate.” Metin Ozmen recunoaşte de bună voie caracterul genocidar al evenimentelor din 1915. Acest musulman pios are, totuşi, dificultăţi în a înţelege de ce convertirile nu erau motivate de dragostea faţă de islam şi este nostalgic faţă de „fraternitatea dintre popoare din vreme Imperiului Otoman”. Nu este momentul să-i fie anulate iluziile, căci un *ddnme* dintre cunoştinţele lui a fost

de acord să ne primească.

Halii i-a reunit pe adulţii din familie în salon. Încăperea este monahală, ca toate cele în care am fost poftiţi cu bucurie să bem un ceai, în cursul reportajelor pe care le-am făcut în regiune. Un bec electric fără abajur atârnă de plafon. Un televizor stă într-un colţ. Perne pestriţe sunt aşezate de-a lungul pereţilor. Covoare acoperă pardoseala de beton.

Există totuşi o diferenţă notabilă faţă de casele sunniţilor conservatori. La aceştia din urmă, soţiile dau rareori ochii cu

1 Partidul Muncitorilor din Kurdistan (PKK), mişcare marxist-leninistă fondată în 1978 de Abdullah Ocalan, care duce o luptă armată contra Turciei din 1984.

străinii, chiar dacă străinii sunt femei. Aici, bărbaţii şi femeile stau unii lângă alţii. Au puţine informaţii despre condiţiile de convertire ale străbunilor lor. Ştiu doar că aceea a bunicului lor, unicul supravieţuitor dintr-o familie de şase fraţi, a avut loc puţin după sfârşitul Primului Război Mondial. Ceea ce nu a fost suficient să-l apere de lăcomie. „A plecat să-şi facă serviciul militar care, în acel timp, dura patru ani. Când s-a întors, sătenii îi luaseră pământul.” Spolierea marii proprietăţi familiale s-a transmis ca o rană mereu nevindecată. „Bunicul îmi spunea tot timpul: «Tu, cu siguranţă, nu vei vedea asta, dar poate că urmaşii tăi vor vedea visul împlinindu-se. Într-o zi, poate că vor avea drepturi pe aceste pământuri.»”

Halii vrea, cu orice preţ, să ne arate întinderea fostelor islazuri familiale. Ele se aflau pe fundul unei văi accesibile doar după un drum lung, noroios, din afara satului. Apele repezi ale râului, umflate de topirea zăpezilor, curg pe mijloc. „Vedeţi iarba asta grasă, aveam cele mai bune pământuri, continuate pe platou, acolo jos. Nu ne-au rămas

decât două loturi”, oftează bărbatul. Îşi hrăneşte greu copiii din salariul de şofer de microbuz. Decăderea socială este dură. Un bărbat urcat pe un tractor ne face semn cu mâna, depăşindu-ne. Halii îi răspunde la salut. „Clanul lui ne-a luat pământurile”, spune ţintuind orizontul cu ochii lui albaştri, neliniştiţi. Descendenţii *aghas-Wor,* seniorii locali, care au pus mâna pe hectarele fertile, au rămas până astăzi stăpânii Sason-ului. „Adevărul este că, chiar musulmani fiind, rămânem armeni”, o ia gura pe dinainte pe soţia lui Halii, al cărei batic înflorat, înnodat la spate, îi lasă gâtul dezgolit. „Avem probleme, pentru că suntem armeni. În vara asta, voiam să trag apă din fostul nostru izvor pentru cultura de tutun, mi-au zis că sunt un «necredincios murdar».”

90

O dramă a terorizat cele cincizeci de familii care trăiesc încă la Sason. În 2004, unul dintre ai lor s-a prăbuşit mortal de pe o stâncă. Nimeni n-a crezut că a fost vorba de un accident. Se zvoneşte că „ancheta poliţiei a demonstrat că fusese împins în gol de amici care râvneau la bunurile lui.” Nimeni nu a îndrăznit să depună plângere. Văduva şi copiii lui au fugit la Istanbul. Şi Halii vrea să emigreze. „Mai rău este că nu aş putea nici măcar să-mi vând amărâtele astea de terenuri. Stau toţi cu ochii în patru, aşteaptă să plec.”

Câţi convertiţi sunt? Contrar ideologiei oficiale, oamenii de ştiinţă turci au făcut ca aceşti cripto-armeni să iasă din uitarea Istoriei. Profesorul Selim Deringil lucrează asupra arhivelor consulare şi misionare. Convertirile la islam au fost masive în timpul masacrelor hamidiene din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. „Spectrul este foarte larg, spune el. Porneşte de la 20.000 şi ajunge la 150.000.” Pentru 1915, numărul nu se cunoaşte. Fenomenul variază de la o provincie la alta, de la un sat la altul. „La început, autorităţile acceptau convertirile, ceea ce te scăpa de

deportare. Apoi, întrucât erau prea mulţi convertiţi, nu au mai fost acceptate, pe motiv că nu erau sincere. Unii convertiţi au fost şi ei deportaţi.” După război, unii s-au întors la creştinism, optând pentru exil. Alţii, care reuşiseră să-şi păstreze viaţa şi religia integre în timpul genocidului, au trebuit, după aceea, să se decidă să îmbrăţişeze islamul. Între cei totalmente asimilaţi şi cei care şi-au păstrat identitatea, este imposibil de aflat numărul descendenţilor lor în Turcia secolului al XXI-lea.

Într-o duminică, mica biserică din Boyacikoy de pe malurile Bosforului e plină ochi. Pe bănci, membrii comunităţii armeneşti din Istanbul pot fi recunoscuţi de la prima vedere. Părul doamnelor este aranjat impecabil, costumele soţilor sunt proaspăt călcate. Dar buzele lor ezită, tremură când cântările

urcă spre bolta de cărămidă. Cei aproape 20 de nou-veniţi, încă musulmani sau de curând botezaţi, redescoperă religia bunicilor lor. Nu cunosc ritualul, nu vorbesc armeneşte şi încearcă să reînnoade cu identitatea strămoşilor lor.

Pentru a fi înţeles de turma sa, episcopul rosteşte rugăciunea în turcă. Aceşti „noi” credincioşi stânjenesc Patriarhatul Armean. Prelatul păstrează discreţia privind fenomenul reconvertirilor, chiar dacă îi recunoaşte existenţa. „Fenomenul este nou, mărturiseşte el la sfârşitul slujbei. Sunt tot mai mulţi cei care ies din tăcere şi vin să bată la uşa noastră. Atmosfera de democratizare le este favorabilă, dar frica persistă încă: subiectul rămâne mereu sensibil, din punct de vedere politic. Nu prea ştim cum să procedăm cu ei.” Episcopul ţine să precizeze că biserica sa nu recurge la nicio activitate de evanghelizare în Anatolia, temându-se să nu fie asimilată misionarilor evanghelişti foarte activi şi să devină ţintă a ultranaţionaliştilor turci:

„Ca şi pe vremea Imperiului Otoman, religia încă este coloana vertebrală a identităţii. Într-o societate modelată de propaganda musulmană şi turcă, a ieşi din majoritate înseamnă a trăda.” O Turcie mai democratică va deschide poate misiunilor uşa în Anatolia. Aşteptând acele timpuri ipotetic mai bune, prelatul îşi explică prudenţa recurgând la un proverb, piruetă verbală de care turcii sunt nesăţioşi: „Dacă dai fuga la bazar, rişti să pierzi orezul de acasă.” Şi comunitatea armenească a pierdut mult orez din 1915.

Ultima generaţie de *donme* nu se încurcă în asemenea precauţii. Sufocată atâta vreme, „armenitatea” pretinde acum ce este al său. Damla a făcut alegerea: soţul ei va fi armean, unul adevărat. Cu atât mai rău pentru părinţii ei care „ar fi preferat un convertit care s-o protejeze”. Copiii ei vor avea prenume creştin. Hatice, de 27 de ani, tocmai s-a botezat şi

se va numi Karine pentru cei cărora le-a încredinţat noutatea. „Identitatea noastră este bizară. Bunicii erau armeni, părinţii au fost musulmani, iar noi redevenim asemenea bunicilor.” Nu îndrăzneşte să plece totdeauna la cumpărături în cartier cu crucea la gât. „Dar la muncă, am spus tuturor colegilor că sunt armeancă, sunt foarte înţelegători şi-mi cer o prăjitură de Paşti. De acum înainte, aş vrea ca toată lumea să ştie că sunt armeancă”, se entuziasmează această restauratoare de opere de artă. Bunica ei, purtând baticul, nu-i prezice „decât necazuri cu povestea asta”. „Sigur că mă îngrijorez”, pufneşte bătrâna, concentrată pe tricotarea unor papuci de lână roşie. Ahmet, devastat de destinul tragic al fratelui său, vrea şi el să prindă din urmă istoria şi a hotărât să se ducă să-şi ia la întrebări unchiul, ultimul depozitar al trecutului de familie: „Nici măcar nu cunosc numele nostru.” Nu prea ştie cum să se definească, chiar dacă ştie că „sângele şi genele lui sunt

armeneşti”. În schimb, nu spune „niciodată” că este turc. Fiecare în felul lui, aceşti tineri inventează un nou mod de a fi armean, cu sau fără religie, fie ea creştină sau musulmană. Lărgind contururile de definire a identităţii armeneşti, fie că asta place sau nu susţinătorilor ortodoxiei, ei îi dau peste cap şi pe turci.

Urmând, pentru un reportaj, parcursul oleoductului Baku-Tbilisi-Ceyhan, tânărul realizator Mehmet Binay a dat din întâmplare peste Geben, un sat pierdut în Munţii Taurus, din sudul Turciei. Descoperă acolo un mod de viaţă liberal care contrastează cu moravurile mai conservatoare ale satelor din jur. Fete şi băieţi dansează ţinându-se de mână în timpul unei nunţi, stau împreună fără a se ascunde de părinţi. Este o moştenire armenească. O intervievează pe o tânără care vorbeşte liber despre originile ei armeneşti şi-i dă acces la o realitate pe care el o ignora cu totul. „În Geben, turcii şi descendenţii armenilor trăiesc laolaltă, paşnic, fără îndoială datorită faptului că

izolarea locului l-a ţinut departe de propagandă. Acest amestec îmi dă speranţe pentru Turcia. Arată că, dacă îi lăsăm liniştiţi, oamenii aceştia trăiesc firesc cu diferenţele dintre ei.” Într-o zi de octombrie, membri ai comunităţii armeneşti din Istanbul asistau la proiecţia documentarului *Şoaptele Anatoliei,* film născut din această întâlnire. Asistenţa l-a aplaudat îndelung pe Mehmet Binay, emoţionată că un tânăr turc empatizează cu nenorocirile poporului ei. Dedicat „celor care au rămas în urmă”, filmul le arată turcilor drumul pe care îl au de urmat pentru a-şi asuma genocidul.

Capitolul 5
Dersim, pământ rebel

„De pe acest promontoriu, bărbaţi şi femei au fost

aruncaţi în fluviu, unii au sărit pentru a scăpa de soldaţii turci”, arată Enver, un sexagenar cu mustaţa încărunţită, chircindu-se pe buza canionului. Pe fund, vâjâie, în jerbe de spumă, râul Munzur. „În dreptul ăsta, fluviul era roşu de sânge. Locuitorii satului armenesc Vank au fost măcelăriţi aici, în 1915.” Munzur, curs de apă legendar, care curge în regiunea Dersim, a slujit ca cimitir pentru mii de armeni din Imperiul Otoman. Aproape un secol mai târziu, valurile poartă încă amintirile acestei istorii tragice, plină de represiuni şi masacre. La izvorul Manzurului, apa rece ca gheaţa, care ţâşneşte din stâncă, are totuşi albeaţa şi puritatea laptelui. De secole, credinţele kurde, armeneşti sau alevite din regiunea Dersim celebrează acest fluviu hrănitor.

De la înălţime, oraşul pare să lenevească pe fundul văii. Dersim este un târguşor liniştit, retras, oraşul principal al provinciei celei mai puţin populate din toată ţara, care astăzi poartă numele turcesc Tunceli, „mâna de bronz”. Pe versantul muntelui se întinde ceea ce era altădată un cartier armenesc, rebotezat Kalan, „restul”, după genocid. Enver ne arată o serie de morminte, împrăştiate printre ierburile de câmp ale unui mic cimitir. O parte din familia lui odihneşte aici. „Acolo este

Boghos, fratele bunicului meu...” De origine armeană, Enver povesteşte că, după masacrele din 1915, cea mai mare parte a supravieţuitorilor au fost islamizaţi: unchiul Apraham a devenit Ibrahim, Sarkis a luat numele turcesc Şakir... „Aici, toată lumea ştie asta.” Dar cavoul nu dă niciun indiciu, dacă n-ar fi grilajul, instalat de o familie alevită, pentru a-şi separa propriii morţi de aceşti *gavur,* aceşti „necredincioşi”. Enver vrea să creadă că timpurile s-au schimbat: „Astăzi, este, în sfârşit, posibil să ai un nume armenesc.”

Pe extrasul din registrul de stare civilă pe care îl scoate dintr-o anvelopă plastifiată, prenumelui Enver îi este lipit numele Devletli, „etatist” în turcă. Acest patronim a fost atribuit familiei lui în anii 1950. În pătrăţelul „religie”, menţiune mult timp obligatorie în documentele de identitate turceşti, figurează „islam”... Dar de câteva luni, Enver se prezintă ca Assadour, prenume armenesc. A început să studieze limba strămoşilor lui, citeşte ziarul *Agos,* hebdomadarul întemeiat de Hrant Dink. Şi merge uneori la biserică atunci când se duce la Istanbul. „Vreau să-mi reiau, oficial, un nume armenesc, explică el. Asta va fi posibil într-un an-doi. Am discutat cu copiii mei care-şi termină studiile, iar ei mi-au cerut să aşteptăm un pic. Să găseşti de lucru cu un nume armenesc, e greu”, suspină el. Schimbarea de identitate a devenit obsesia lui. Câţiva dintre cei zece fraţi şi surori ale lui au făcut, la rândul lor, demersurile. Mehmet a devenit Kevork şi sora Nurcan, emigrată în Franţa, se numeşte Jeanette de vreo zece ani... Alţii sunt încă reticenţi. Dar Assadour are dreptate să spună că, în Turcia, procedura rămâne mai degrabă delicată. „Sunt oameni care au făcut plângere împotriva mea, deoarece spuneam că sunt armean”, ţine, de altfel, să remarce.

Nu este singur, totuşi. În mod oficial musulmani aleviţi, câţiva armeni ascunşi la Dersim încep să-şi revendice sus şi tare o identitate mult timp negată şi de nemărturisit. Mirhan

Pirgiţ Giiltekin a fost unul dintre primii care să facă pasul: s-a convertit în biserică, şi-a modificat identitatea în tribunal şi a pus bazele, în 2010, a unei asociaţii culturale a armenilor din Dersim, cu sediul la Istanbul, în inima cartierului Beyoglu. „Trebuie să ne protejăm identitatea şi cultura, să ne revendicăm originile”, clamează acest vechi

militant politic. Mai mult de şase sute de persoane îi susţin demersul, câteva zeci şi-au reluat identitatea armenească. Dar câţi alţii îşi ascund ascendenţele de teama represaliilor? Mirhan nu ezită să afirme că „75% din populaţia Dersimului are, în realitate, origini armeneşti”. Cifra este mult exagerată, chiar dacă a măsura amploarea fenomenului rămâne dificil. Această enclavă muntoasă este, în egală măsură, populată de secole de kurzi, *zaza* aleviţi şi *ktzilbaş* al căror cult, foarte particular, amestecă islamul, zoroastrismul şi creştinismul.

Drumul către Hozat urcă în lungul fluviului Munzur, urmează coasta muntelui, apoi coboară într-o vale plină de mlaştini. Este cald, aproape 30° C, în această zi frumoasă de mai. Un perete de munţi înalţi încadrează drumul şi culmile lor sunt încă acoperite de zăpadă. Pajiştile traversate de câteva turme de oi şi capre strălucesc de un verde luminos. Enver este bine dispus şi conduce cu mână sigură prin peisajul accidentat. Primarul din Hozat, un kurd, ne însoţeşte. Vrea să ne prezinte o familie de armeni care trăieşte încă în satul cuibărit la poalele muntelui Zeranik.

În 1915, deportările au fost masive în această vale. Şi de atunci, la Zeranik, vechea moară de apă nu se mai învârteşte. La drept vorbind, în acest cătun foarte sărac nu prea mai e mare lucru care să se învârtească. Câteva vite abia asigură subzistenţa. Jumătate din Zeranik a căzut în paragină, iar cealaltă jumătate înoată în noroi când râul iese din matcă, ceea ce se întâmplă când vine dezgheţul. Chiar şi cazemata

jandarmeriei pe care armata o instalase în mijlocul satului a fost părăsită după un atac ucigaş al PKK. Soldaţii, retrăgându-se, nu au lăsat în urma lor decât zidurile vopsite în verde pentru camuflaj, sârmă ghimpată şi saci de nisip sparţi. La răspântia drumurilor de pământ desfundate, se

află „centrul”, cu câteva mese de lemn şi taburete mici aşezate în faţa unicei cafenele. Bătrânii nu-şi ridică nasul din jocul de cărţi. Nimeni nu are ceva de spus.

După câteva ceaiuri, un ţăran admite că în locuinţa ruinată din fund stătuseră până în anii ’50 Natalia şi Manik, un cuplu de armeni, împreună cu copiii lor... Taylan întrerupe în cele din urmă conversaţia. Este un băiat de 25 de ani care vrea să fie luat în serios. Vorbeşte armeneşte, limba strămoşilor lui, cu uşurinţă. „O învăţ de la 16 ani”, explică el. S-a convertit la creştinism, într-o biserică din Istanbul frecventată de cripto-armenii din Dersim. Pentru el, identitatea este o problemă de convingere. „Acum a devenit foarte la modă în Turcia să spui că ai origini armeneşti. Dar trebuie să trăieşti asta. Pentru a fi armean trebuie să fii creştin şi să vorbeşti limba”, insistă băiatul. Ne ia la el pentru al nu ştiu câtelea ceai şi ne-o prezintă pe iubita lui care, ca şi el, provine dintr-o familie de armeni convertiţi cu forţa la islam, după genocid. „Ştim că suntem armeni din cauza satelor vecine care ne consideră *gavur”,* intervine unchiul Celal pe un ton glumeţ. „Nu pot vorbi despre asta. Nu am păstrat nimic, nicio tradiţie, niciun cântec”, o scurtează tatăl. Atunci când a descoperit că este armean, Taylan şi-a reconstruit o identitate cu tot ce a putut recupera. În mica lui cameră mai mult goală, un drapel armenesc atârnă deasupra biroului. Speră să ajungă într-o zi în Armenia, fără a şti prea tare de ce. Căci acasă este pentru el Dersim, parte dintr-un fost *vilayet* otoman unde minoritatea armeană era solid implantată. Dintr-un buzunăraş, despătureşte o hartă cu satele armeneşti

din regiune, datând din 1912. „Am cumpărat-o prin internet de la o librărie specializată din Paris”, explică cu cea mai mare naturaleţe din lume.

Pe harta Dersim-ului pe care o despătureşte Taylan, zeci

de sate purtau nume armeneşti, dând un indiciu asupra prezenţei dinainte de tragedia lui 1915. Regiunea număra înainte de genocid 157 de lăcaşuri de cult armeneşti, potrivit istoricului Raymond Kevorkian1. La Halvori, un rest de biserică este încă frecventat de armeni şi aleviţi. Bazilica din Mazgirt, una dintre puţinele care au fost cruţate, a sfârşit prin a fi preschimbată în moschee în anii ’80, şi căpătuită cu un minaret. Inscripţiile şi frescele au fost şterse. La Ergen, fragmente de zid gravate ale unei somptuoase biserici din secolul XX au supravieţuit la marginea unui câmp. „Era un important loc de rugăciune, în perioada bizantină”, se hazardează un agricultor cu barbă neîngrijită, ţinându-şi uneltele pe umăr, la cotitura drumului. „Ba nu, este armenească!”, îl corectează altul. „Când eram mai tineri, aduceam copiii bolnavi să-i spălăm în biserica asta, care alina suferinţele şi tămăduia bolile. Văduvele veneau aici ca să se reculeagă”, îşi aminteşte el. Dar biserica şi-a redobândit un interes mai concret de când, în 2010, un grup de turişti armeni a venit să o viziteze. Satul cere restaurarea ei pentru a dezvolta turismul şi a depus un dosar la Ministerul Culturii din Ankara. Mai sunt armeni la Ergen? „Nu, nu”, răspund în cor sătenii. Un bătrân de 90 de ani îşi aduce aminte că existau vreo zece familii la Ergen. „Unii au murit, alţii au plecat la Istanbul, ultimii în anii ’60.”

La câţiva kilometri de aici, satul Koderiţ adăposteşte vestigiile unei alte biserici, mai modestă. Nu a rămas din ea decât un morman de pietre, înecate în tufe de mărăcini şi moloz.

1 Raymond Kevorkian, *op. cit.,* p. 515.

Pietrele lăcaşurilor de cult armeneşti distruse nu au dispărut însă toate. Solide, bine tăiate, şlefuite cu grijă, ele au fost adesea recuperate pentru a fi puse la colţurile

caselor construite după 1915. Aici, în zidul unei ferme, colo, în fundul unei stâne, nu arareori dai peste câte o piatră inscripţionată cu caractere armeneşti sau peste o bucată de coloană. Chiar şi pietrele au fost asimilate. La intrarea în Alanyazi, un fost sat exclusiv armenesc, o bătrână de 91 ani ne-a arătat cu mândrie frumoasa cruce care se desena pe zidul de lângă uşă. Înainte de a ne descrie în detaliu, cocoţată pe acoperişul casei, hoţiile comise de soldaţii turci în 1915, jafurile, execuţiile. Blocul de piatră marcat cu crucea armenească provenea chiar de la biserica din faţă.

La Koderiţ, casa cea mai apropiată de vechea capelă este ocupată de musulmani. În pragul uşii stă o femeie grasă în haine ţărăneşti, cu mâinile în şolduri. Mormanul de pietre din faţa ei „era o moschee”, ne încredinţează ea, „nu o biserică”. Nu se înşală cu totul. În realitate, biserica armenească, stricată după 1915, a fost distrusă în 1920 de turcii sunniţi pe care autorităţile îi instalaseră ca să ocupe satul şi să împiedice întoarcerea armenilor care ar fi putut supravieţui raziilor şi deportărilor. Ambiţia genocidului era aceea de a modifica radical echilibrele etnice în regiunile Anatoliei centrale şi orientale, pentru a contura o majoritate turcă. În locul bisericii, noii locuitori ai Koderiţ-ului au construit o moschee, reutilizând o parte din pietre. Dar în 1927, turcii au plecat, fiind înlocuiţi de aleviţi Dersimi, printre care se aflau şi câţiva armeni convertiţi. Moscheea fu demolată îndată. Ţăranca nu pare să ştie mai multe, familia ei a sosit mult timp după, ne explică ea. Ne luăm rămas bun. Dând colţul casei, uşa metalică albastră a remizei ne atrage atenţia. Într-o parte şi alta se înalţă, foarte drepte, două pietre de biserică, marcate de o cruce şi o rozasă.

100

Pe drum, satul Kilise, „Biserica”, a devenit Yenidogdu, care în turcă înseamnă, literal, „nou-născut”. Numele Der

Hovannessian, care prăznuia un sfânt armean, a devenit Dereova, „Valea gârlei”. Dar în Dersim mai mult decât în alte părţi, vechile nume de sate rezistă şi, chiar dacă lipsesc de pe panourile de semnalizare de pe şosele, sunt încă cele mai folosite de localnici. Târguşorul Nazmiye a păstrat, pentru mulţi, denumirea de odinioară: Kizil Kilise, „Biserica roşie”. După Mirhan Giiltekin, însăşi originea numelui Dersim ar fi armenească şi ar proveni din Der Simon, „Sfântul Simon”.

În 1915, guvernul Junilor Turci a dat ordinele de deportare pentru Anatolia. Dar în Dersim, prefecţii s-au poticnit de şefii triburilor locale kurde care au refuzat deseori să-i predea pe armeni. Fugarii din împrejurimi se vor refugia, în masă, în munţii regiunii. Cu precădere cei din Kharpert, „provincia abator”, după cum a supranumit-o consulul american Leslie A. Davis, care a străbătut Anatolia călare timp de mai multe săptămâni, în timpul masacrelor1. Dersim, regiune nesupusă, unde sultanii otomani au fost incapabili să ridice impozite vreme de mai multe secole, a adăpostit cel puţin 15.000 de armeni2.

Sate întregi s-au convertit ori şi-au disimulat identitatea până în zilele noastre. Tot timpul refractară la puterea centrală, regiunea a continuat să reziste politicilor de asimilare ale Republicii Turce, care a făcut-o să plătească un preţ mare.

Din 1926, onorabilul Hamdi Bey, un deputat turc, califica Dersim-ul drept „abcesul care necesită intervenţia urgentă a unui chirurg al Republicii”. Lucru făcut în 1935, când este promulgată o lege care punea provincia, rebotezată Tunceli, „mâna de bronz”, în stare de urgenţă, sub autoritatea

1 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat’s Report on the Armenian Genocide, 1915–1917,* ed. Susan K. Blair, Aristide D. Caratzas, 1989.

2 Raymond Kevorkian, *op. cit.,* p. 514.

guvernatorului militar. Zeci de cazarme au fost construite în acea epocă, precum şi o cale ferată care deschidea accesul la vale. La foarte scurt timp, în 1937, Mustafa Kemal Ataturk lansează o represiune militară brutală, motivată oficial de zdrobirea unei insurecţii tribale. A vrut statul turc să pună Dersim-ul la plată pentru că a protejat armeni? Era vorba despre „încheierea lucrării" începute cu 20 de ani mai înainte? în multe privinţe, continuitatea dintre masacrele din 1915 şi cele din 1937–1938 este tulburătoare. Locurile şi metodele de executare sunt deseori aceleaşi. Ascunzişurile folosite în 1915 sunt tot acelea care vor salva familii întregi 23 de ani mai târziu. Soldaţii turci, în 1938, căutau în anumite sate copiii necircumcişi... Povestirile orale şoptite la gura sobei de strămoşi au amestecat, uneori, epocile. „Al doilea val" a făcut mai mult de 15.000 sau 20.000 de morţi (sursele variază considerabil) într-o populaţie de aproximativ 100.000 de persoane, în majoritate aleviţi, printre care se găseau mii de cripto-armeni. Pentru Hasan, un bătrân de 87 de ani dintr-un sătuleţ din vecinătatea Dersim-ului, lucrul este neîndoielnic: „De două ori am îndurat genocidul. Soldaţii au venit în 1915 şi, cum pe aici rămăseseră ascunşi armeni, s-au întors în 1938 pentru a ucide pe toată lumea în 1938", spune el fără ocolişuri, încovoiat pe baston.

Sociologul turc Ismail Beşikţi a fost printre cei dintâi care s-a aplecat serios asupra arhivelor campaniei militare din Dersim. Într-o carte publicată în 1990, în turcă – *Legea din Tunceli (1935) şi Genocidul din Dersim* – el califică faptele drept „genocid". Antropologul olandez Martin Van Bruinessen, specialist în aleviţi, preferă să vorbească de un „etnocid" contra locuitorilor din Dersim. Pentru Hasan Saltik, un etnomuzicolog care a efectuat 10 ani de cercetări asupra acestui episod sângeros, tabuul este pe cale de a fi

înlăturat. În parte, tăcerea a fost spulberată de pe ceea ce, pudic, este numit „evenimentele din Dersim”. „Mii de persoane au fost măcelărite. În râul Puliimur,

încă puteţi vedea schelete ale corpurilor aruncate în apă, spune Cemal Taş, un istoric. Ca nepoţi ai celor masacraţi în 1938, dorim să comemorăm aceste evenimente în fiecare an. Statul trebuie să-şi ceară iertare de la oamenii din Dersim care au îndurat un genocid.” De acum înainte, comemorări şi defilări cu făclii sunt organizate pentru a marca arestarea şi spânzurarea lui Seyid Riza, un puternic şef kurd alevit din epocă, aparţinând clanului Abbas. Şeful rebeliunii locale a fost executat în noiembrie 1937, la vârsta de 81 de ani. Astăzi, nepotul lui este cel care cere dreptate şi adevăr, invocând, de asemenea, 1915 pentru a explica motivele celui de al doilea masacru. Seyid Riza însuşi ar fi ascuns armeni şi ar fi pus la adăpost cărţi sfinte. Mult timp percepută ca o revoltă exclusiv kurdă, rebeliunea din Dersim apare astăzi într-o manieră mai realistă şi mai complexă. Cu dimensiunea ei armenească.

Dacă mărturiile epocii au început să devină publice, scoţând la iveală o istorie în istorie, asta se datorează imboldurilor date de Hrant Dink şi Sarkis Seropyan de la săptămânalul *Agos.* Cercetători, editori şi documentarişti au pornit la explorarea arhivelor. Mai mult, guvernul islamo-conservator al lui Recep Tayyip Erdogan nu vede cu ochi răi ecloziunea dezbaterilor asupra acestui episod, unul dintre cele mai sumbre din istoria Republicii Turce care este, totodată, un simbol al logicii naţionaliste privind purificarea etnică pusă la lucru la începutul erei republicane. Operaţiunile militare fuseseră votate şi planificate încă de la început şi puse în aplicare din 1927 de regimul lui Mustafa Kemal. În cele din urmă, ele au fost declanşate în ajunul morţii liderului turc şi orchestrate de mâna lui

dreaptă, Ismet Inonii. Lăsând să se întrevadă adevărul istoric asupra acestei „misiuni civilizatoare”, AKP şi Erdogan slăbesc ceva mai tare armata şi pun în dificultate modelul statului-naţiune turc, în favoarea unui ideal de coexistenţă otoman.

103

Dersim a slujit, de asemenea, ca teren de experimentare militară. Gazele chimice au fost probabil utilizate în grotele unde se regrupaseră fugarii. Şi, pentru întâia oară, a fost folosită aviaţia pentru a bombarda refugiile montane ale rebelilor. Tonele de bombe lansate din avioane explică, parţial, amploarea bilanţului uman. Escadronul era pe atunci sub comanda primei femei pilot de vânătoare din istoria militară mondială, Sabiha Gokţen, al cărei nume a fost dat celui de-al doilea aeroport din Istanbul. Veritabilă eroină naţională, Sabiha Gokţen era, înainte de orice, fiica adoptivă a lui Kemal Ataturk. Născută în 1913 şi luată de Kemal dintr-un orfelinat din Bursa, pe când avea 12 ani, Sabiha a obţinut opt ani mai târziu diploma de pilot şi s-a antrenat, în continuare, într-o formaţie de luptă în Uniunea Sovietică, după care în baza de la Eskişehir. Prima sa misiune va fi aceea de a deversa asupra Dersim-ului un potop de foc, la manşa avionului ei Breguet 19, de fabricaţie franceză... Dar potrivit dezvăluirilor făcute de Hrant Dink în 2004, într-o serie de articole publicate în ziarul *Agos,* Sabiha Gokţen ar fi fost, înainte de a fi adoptată de Ataturk, o orfană armeancă, ai cărei părinţi căzuseră victime ale genocidului din 1915. Celebrată ca pionieră în lumea aeronauticii, Sabiha Gokţen a dat numele său unei medalii „rezervate femeilor care au săvârşit lucruri remarcabile în sporturile aeriene”. Această orfană, probabil de origine armeană, a devenit, în tot cazul, mai turcoaică decât turcii, fiind adoptată de „părintele turcilor”. Ea va fi fost călăul de la Dersim şi, între altele, a mii de armeni care

supravieţuiseră masacrelor din 1915.

În satele provinciei martire, amintirea masacrelor din secolul trecut rămâne vie. La Alanyazi, fost fief al tribului Mirakian, unul dintre cele două mari clanuri de armeni din Dersim, „toţi sunt armeni”, afirmă Hidir Boztaş, un ţăran bătrân cu hainele cârpite. Rari sunt aceia care admit asta

deschis, de teama represaliilor. „Bunicul meu şi fratele lui au fost ucişi aici. Tata era copil şi a fost ascuns de kurzii aleviţi din clanul lui Cafer Agha. Când soldaţii s-au întors în 1938, ne era foarte frică, pentru noi însemna reîntoarcerea la genocid, dar de această dată, nu au făcut decât să treacă. Din 1915 suntem ucişi pentru că suntem armeni! Mie nu-mi pasă! Am fost întotdeauna mândru să spun că sunt armean”, susţine sus şi tare acest moşneag născut odată cu republica, în 1923. Nimic nu s-a terminat, insistă el. Genocidul este o istorie în desfăşurare. Statul continuă să-i persecute pe armeni. Şi el să blesteme guvernul turc.

Nepotul său Mustafa, la 57 de ani, aparţine unei generaţii care nu vorbeşte prea mult pe subiectele care supără autorităţile. Generaţia pentru care armenitatea reprezintă o slăbiciune pe care nu trebuie să o dezvălui. „Tatăl meu nu ne-a învăţat armeana şi nu ştiu nici măcar cum să-mi fac rugăciunea”, regretă acest bărbat, al cărui salon este împodobit cu portretul califului Ali, venerat de aleviţi. „Ne spunea că este periculos.” Dar Mustafa a păstrat spiritul rebel al celor din Dersim. A hotărât să se lupte pentru a obţine restituirea de către stat a trei terenuri, luate cu japca de la bunicul lui, Bedros. Din 1915, fostele livezi de meri de la ieşirea din sat sunt lăsate în paragină. „Toată lumea ştie totuşi că sunt pământurile lui Bedros”, spune el.

La Hirnek, „se cultiva grâu şi nu se omorau armenii”, povesteşte Hussein, în vârstă de 87 de ani, nepot al lui Hampartsoum Boyadjian, de meserie croitor. Mama lui,

Shogat, scăpase ca prin minune de masacre într-un alt sat şi se dusese să ceară ajutor la misiunea protestantă din Kharpert. „Aliniau femeile şi copiii pentru a-i executa, după care îi terminau cu cuţitul. Ea a făcut pe moarta, dar a păstrat mereu urme de cuţit pe braţe şi pe umeri”, povesteşte el, cu un ton calm, pe terasa casei. Bătrânul a rămas armean, dar a dat copiilor lui prenume musulmane. Celui mai

mare – numele profetului islamului, Mehmet în turceşte. Astăzi, atmosfera începe să se destindă, iar „nepoţii vorbesc mai uşor de armenitatea lor. În Dersim, nu se resimte presiunea socială care poate că există altundeva, în ţară”, apreciază fiul lui, Mehmet, un mic şef de firmă. „Prin părinţii mei, sunt jumătate alevit şi jumătate armean. Cele două culturi sunt foarte apropiate, însă mă simt mai mult armean fie şi pentru că tatăl meu mi-a transmis povestea genocidului”, reflectează el. Sora lui îşi spune „alevită”. După care adaugă: „Dar şi armeancă... De altfel, fiica mea se va ruga în biserică la Istanbul.” „în regiune, deseori femeile erau armence şi bărbaţii aleviţi, astfel că alevismul a căpătat precădere”, apreciază Mehmet. Acest bărbat bondoc şi cald, cu trăsăturile marcate de cei 12 ani de închisoare – pentru complicitate la rebeliunea kurdă a PKK –, scoate din portofel o fotografie îngălbenită: un portret al bunicii lui. Această supravieţuitoare este eroina lui. Prezenţa ei, simbolică, îi este de ajuns. Mehmet a descoperit de curând că o parte din familia sa armeană dăduse naştere unei Unii de descendenţi în Marsilia. „Într-o zi, o doamnă armeancă din Franţa a trimis o scrisoare bunicii mele. Ea spunea că-i ştie povestea şi că, dacă dorea, putea să ia legătura cu ea.”

Rare sunt familiile unde să nu găseşti o străbunică sau o mătuşă armeancă. Încă mai mult decât prin alte părţi,

sângele este aici amestecat. Şi identitatea locuitorilor este deseori hibridă. Unii se consideră kurzi, alţii aleviţi, toţi spunându-şi armeni. Dansurile şi cântecele populare, sărbătorile de Sfântul Sergiu, Sarkis pentru armeni, sunt comune. „Kotchari, pentru noi, a fost dintotdeauna un dans kurd. Dar acum înţeleg că este armenesc. Şi când am auzit pentru prima dată corul armenesc din Istanbul, mi-am dat seama că auzisem toate aceste cântece în kurdă”, notează Mirhan Giiltekin, fondatorul Asociaţiei Armenilor din Dersim.

Capitolul 6
Genocidul pietrei

Acest „du-te-vino” între malul lacului Van şi insula Akhtamar nu a fost niciodată atât de cadenţat. Pline ochi, micile ambarcaţiuni îşi fac motoarele să duduie parcurgând cei patru kilometri care despart biserica Sfintei Cruci de uscat. O mulţime veselă debarcă şi urcă spre acoperişul conic care se înalţă dincolo de migdali. Duminică, 19 septembrie 2010, ostrovul de culoarea mierii, aşezat pe valurile de culoarea turcoazului, dă pe dinafară de fervoare. O pădure de lumânări pâlpâie în faţa scenelor biblice reprezentate pe basoreliefurile de pe zidurile exterioare ale edificiului. Oamenii îşi fac multe cruci. Şi atunci când cântările liturgice se înalţă în naos, capetele acoperite cu mantile se apleacă, emoţia copleşindu-i pe credincioşi. Biserica, învelită într-un linţoliu din 1915, renaşte. Ankara a autorizat oficierea unei ceremonii religioase, prima într-un secol. Împărţiţi între teama de a servi drept cauţiune pentru statul turc şi dorinţa imperioasă de a se reculege pe pământul străbunilor, armeni din Istanbul, din Liban, din Europa şi din Armenia au făcut călătoria pentru a lua parte la această liturghie istorică.

Biserica Sfânta Cruce din Akhtamar este una dintre nestematele pierdute ale coroanei armene. Guvernul turc nu s-a înşelat şi a aşezat-o în vitrina politicii sale faţă de

armeni. Peripeţiile care i-au ritmat restaurarea şi redeschiderea pentru

public sunt grăitoare pentru progresele, ambiguităţile şi revirimentele Turciei din aceşti ultimi ani. După masacrarea călugărilor şi distrugerea mănăstirii în 1915, după ce a fost livrată tâlharilor, salvată *in extremis* de la demolarea ordonată de prefectură în 1951, datorită intervenţiei scriitorului kurd Yaşar Kemal, interzisă accesului străinilor timp de o jumătate de veac, construcţia renovată a fost inaugurată cu mare pompă la 29 martie 2007. Guvernul islamo-conservator voia să-şi dovedească buna credinţă în procesul de apropiere, în curs, faţă de Armenia. A stabilit preţul şi a cheltuit două milioane de lire turceşti (1.000.000 euro) pentru restaurarea fostei catedrale. Repararea faţadei distruse de impactul gloanţelor a reprezentat partea cea mai delicată a lucrărilor.

În ziua inaugurării, un imens drapel turc a fost desfăşurat în faţa bisericii. De departe, seamănă cu un covor roşu şi se zice că este un mod foarte stângaci de manifestare a dorinţei de reconciliere. Poarta de intrare era flancată de un portret al lui Atatiirk şi de sloganul „Respectăm istoria, respectăm cultura”. Dar nicio pancartă nu dădea de înţeles că era vorba despre un loc important al memoriei armeneşti. Vestigiu al Regatului lui Vaspourakan, biserica reprezintă ultimul fragment dintr-un complex regal, construit pe insulă de Gagik I, în secolul al X-lea. În discursul său fluviu, maestrul de ceremonii Atilla Koţ, ministrul Culturii, a dat asigurări că „guvernul are voinţa de a proteja această moştenire culturală”. Audienţa părea neîncrezătoare. Emisarul Ankarei a reuşit performanţa retorică de a nu folos nici cuvântul „armean”, nici cuvântul „biserică”. Prudenţa lui aproape temătoare dovedea stânjeneala Ankarei în a-şi asuma întru totul semnificaţia

restaurării. Mai cu seamă că mai multe zgomote neplăcute afectau importanţa evenimentului. Construcţia a fost atunci transformată în muzeu, nefiind restituită cultului religios. Denumirea „Akhtamar” a fost turcizată în „Akdamar”, ceea

ce însemna „vână albă”. Denumirea iniţială se trăgea dintr-o legendă armenească: în fiecare noapte, un băiat se ducea până la insulă înotând, călăuzit de o flacără ţinută de iubita lui, prinţesa Tamar. Când tatăl fetei a descoperit iubirea lor tainică, a stins flacăra şi îndrăgostitul s-a înecat. Atunci când trupul i-a fost găsit pe malul lacului, buzele prin care îi ieşise viaţa păreau să strige: „Ah! Tamar!” Ultimă notă falsă, şi nu dintre cele mărunte, edificiul nu avea nici clopot, nici cruce. Asta a fost culmea pentru biserica Sfintei Cruci. În ţara Semilunii, simbolurile creştine stârnesc teama. Toate aceste rateuri i-au inspirat un editorial biciuitor lui Cengiz ţandar. Reputatul jurnalist acuza autorităţile de comiterea „unui genocid cultural”. Dinspre partea lor, armenii din Armenia şi din diaspora au denunţat mascarada. Pentru a-şi arăta dezaprobarea, Erevan-ul nu trimisese, de altfel, decât o delegaţie minimală. Condusă de ministrul adjunct al Culturii, ea a fost obligată să facă un lung ocol de 830 de kilometri, prin Georgia, deşi Armenia se află la o distanţă de doar 250 de kilometri faţă de Van. Preşedintele Republicii Turce, Abdullah Gul, a încercat cu adevărat să facă posibilă trecerea frontierei, închisă din 1993, pentru a trimite un semnal puternic în favoarea reconcilierii. Armata însă i-a opus vefo-ul său.

Peste trei ani, în 2010, statul turc îşi dă în fine acordul pentru săvârşirea unei slujbe religioase. Pe aeroport, tineri distribuie prospecte ale oficiului de turism, dedicate Akhtamar-ului. Mai puţin reticentă, Turcia promovează, din acel moment, biserica-muzeu, exponat al patrimoniului regional. Prin oficierea unei singure liturghii, un secol întreg

de eradicare a prezenţei armeneşti din Anatolia devenea istorie. Cu doar opt zile înainte, un grup de pelerini care se rugau în faţa altarului fuseseră chemaţi la ordine de gardian: „Este interzisă rugăciunea aici! Nu este o biserică!” Dar gâlceava crucii nu

s-a oprit cu asta. Turcii nu s-au ţinut de promisiune, domul bisericii rămânea tot gol. Sute de armeni şi-au anulat călătoria în ultima clipă. Înnebunite de perspectiva de a vedea ceremonia totalmente ratată, autorităţile aduc crucea *in extremis* şi o aşază provizoriu pe un soclu la intrarea în biserică. Va fi, în cele din urmă, înălţată pe dom cincisprezece zile mai târziu fără ca asta să stârnească nici cea mai măruntă agitaţie. Liturghia care se oficiază de atunci în fiecare an la Akhtamar trece cu totul neobservată. Ea şi-a recăpătat locul în peisaj.

Dar pe 19 septembrie 2010, emoţia era atât de mare încât o întârziere în instalarea crucii ar fi fost de ajuns pentru a redeştepta suspiciunea. „Înţeleg reacţia emoţională a armenilor, dar această renovare este importantă mai ales pentru societatea turcă, explică Ara Sarafian, directorul Institutului Gomidas din Londra, care a făcut deplasarea. Într-un sens, da, o putem vedea ca pe o manipulare, căci este o excepţie. Dar ea dă naştere, în mod natural, următoarei întrebări: pentru cine a fost construită Akhtamar?” Ceea ce lasă să se înţeleagă că un popor, altul decât cel turc, a trăit pe aceste meleaguri. Biserica deschide o uşă către trecut „sfidând istoriografia kemalistă”, apreciază istoricul de origine armeană. Concentrat asupra acestui obiectiv pe termen lung, Ara Sarafian, angajat în dialogul turco-armean, trece dincolo de acel *satisfecit* [„aprobat”] pe care şi l-a adresat premierul turc. Pentru Recep Tayyip Erdogan, această liturghie nu este altceva decât „manifestarea toleranţei turceşti”: „Noi

dorim să arătăm lumii întregi modul în care luăm în consideraţie locurile lor de cult şi cum ne ocupăm de ele.” Cei interesaţi au apreciat... La mai puţin de două săptămâni după slujbă, sute de naţionalişti au fost autorizaţi să-şi facă rugăciunea de vineri la Ani, fosta capitală a regatului Armeniei, care actualmente se află pe teritoriul turcesc. Strigătele *Allah akbar* [„Allah e mare”] ţâşnesc de peste

tot. Flancat de o cohortă de Lupi cenuşii1, Devlet Bahţeli, liderul Partidului Acţiunii Naţionaliste (MHP), îngenunchează în catedrala ruinată, dinaintea unui imam. Aceşti militanţi de extremă dreapta înţeleg să dea o replică ceremoniei religioase care s-a desfăşurat la Akhtamar. Iniţiativa-cucerire este limpede: Anatolia este pământ turcesc şi musulman, fără creştini şi fără biserică. Chiar şi piatra trebuie asimilată.

Campania de lichidare a armenilor începută în 1915 nu s-a mărginit doar la eliminarea lor fizică. Ea a constat, de asemenea, în ştergerea urmelor lăsate de un popor, în dispariţia amprentelor unei civilizaţii instalate în Anatolia încă din antichitate, în negarea istoriei acestor locuri cu scopul de a face din ele leagănul unui nou stat-naţiune... Junii Turci, apoi Republica Turcă au pus în practică un genocid cultural, cu o eficacitate ce ar fi stârnit admiraţia lui Tamerlan cu care turcii se laudă că-i sunt moştenitori şi care era maestru în arta de a şterge de pe faţa pământului oraşele învinse.

Patrimoniul religios era expresia cea mai evidentă a înrădăcinării milenare a armenilor, aşa că el a fost o ţintă prioritară. Doar în jurul lacului Van, sute de edificii religioase au fost distruse, incendiate, expuse distrugerilor timpului, după 1915. La 18 kilometri de Akhtamar, locuitorii mizerabilului cătun Inkoy tocmai şi-au construit case noi cu pietrele bisericii. La 20 de kilometri, mănăstirea Sourp

Tateos a fost demontată piatră cu piatră de săteni. Treizeci de kilometri mai departe, biserica din Partoghimeos a fost, şi ea, reciclată în zidurile locuinţelor. Şi am putea face astfel înconjurul lacului. La Anakoy, biserica adăposteşte două vaci, aşa cum arată o fotografie apărută în presă, în septembrie 2012.

1 Militanţii ultranaţionalişti ai MHP şi ai organizaţiei sale de tineret, Căminele idealiste, sunt botezaţi Lupii cenuşii. S-au afirmat prin ideologia rasistă şi metodele violente.

111

Destinul banal al atâtor biserici din Turcia. Cele care nu au fost demolate au fost preschimbate în moschee, închisoare, hangar, grajd... în provincia Kars, în mijlocul unei ogrăzi mocirloase care face fericirea unui cârd de curcani, grămezi de paie sunt depozitate într-o bucată de naos. „Jurnalişti şi turişti veneau să vadă biserica, povesteşte agricultorul. Atunci, soldaţii au distrus-o. Sătenii au fost împotrivă, nu din pricina valorii ei istorice, trebuie să spunem lucrurilor pe nume, ci pentru că acolo îşi depozitau recoltele. Asta se întâmpla acum vreo 35 de ani.” În veacul trecut, armata turcă s-a folosit de ele cu dragă inimă: bisericile au servit ca ţintă la antrenamentele de tir, au fost rase de pe hartă cu explozii sau au fost încorporate în zonele militare. Abandonate, surpându-se piatră după piatră, acestea s-au şters încetul cu încetul din peisaj. Şi aici, timpul a dat o mână de ajutor obiectivului politic. În ajunul Primului Război Mondial, arhivele Patriarhatului Armean din Constantinopol înregistrau 2.538 de biserici şi 451 de mănăstiri active, pe tot teritoriul Imperiului Otoman. La acest inventar, trebuie adăugate mai multe sute de edificii dezafectate şi vreo 300 aparţinând congregaţiilor protestante şi catolice. Astăzi, armenii nu mai sunt proprietarii decât a şase biserici din Anatolia. Dar turcii musulmani deţin proprietatea câtorva zeci.

La răsărit de Van, un drum se caţără pe versantul muntelui Varag în mireasma de grâu cosit ce vesteşte toamna. Ciobani înalţi cât trei meri aleargă după nişte capre recalcitrante. La o intersecţie, un drum stricat duce spre Yukan Bakraţh. Strada principală a satului, mult mai cunoscut sub numele Yedi kilise, „Cele şapte biserici”, nu este nici măcar acoperită cu gudron. Copilandri încălţaţi în săndăluţe de plastic întind mâna spre vizitatori, sperând să le pice ceva. Câţiva bătrâni kurzi, trebăluind într-un cerdac la smulgerea cozilor de la fructe, nu-şi întrerup claca la sosirea străinilor. Vederea lor este ceva obişnuit. Vin din Iranul vecin, din Armenia, din Europa, din

Statele Unite pentru a vedea mănăstirea Varagavank, mai exact, ruina acesteia. În sat, o biserică şi intrarea ei străjuită de trei arcade măcinate sunt rămăşiţele acestui important loc spiritual al armenilor.

Fondat în secolul XI, complexul a fost, până la distrugerea din 1915, o vatră religioasă şi intelectuală. Era cel mai important din întreaga regiune. Putea adăposti 100 de pelerini, seminarul satisfăcea vocaţiile, biblioteca cuprindea manuscrise valoroase şi un presupus fragment din crucea lui Hristos era păstrat în ziduri. Călugării au fost chiar pionieri ai tiparului: în aceste provincii de margine ale Imperiului, ei au fost primii care să deţină o tipografie. Au tipărit *Vulturul din Vaspurakan*, un ziar în limba armeană. Guvernatorul nu gusta defel o asemenea activitate, obligatoriu suspectă. Spre 1885, reprezentantul Sublimei Porţi a confiscat presa, a transportat obiectul subversiv la Van şi a autorizat apariţia unui ziar în limba otomană, al cărui conţinut îl putea înţelege şi, deci, controla. Apusul mănăstirii se apropia. În 1915, 250 de armeni, care au ocupat poziţii între zidurile ei, au luptat cu forţele otomane. În luna mai, un incendiu le-a înfrânt rezistenţa. Dar

amintirea acesteia rămâne vie în discursul naţional. Mănăstirea a intrat în legendă, alături de insurecţia de la Van. Căci în acest oraş, armenii au pus mâna pe arme înainte de ordinele pentru deportare. Datorită Armatei Ruse, îşi vor meţine poziţiile până în luna august, când vor fi masacraţi.

În faţa edificiului, o grădină de legume rudimentară, cu câteva cuiburi de roşii, te duce cu gândul la o grădină parohială lăsată vraişte. Puţin mai trebuie să-ţi închipui ivindu-se un om al bisericii. Ahmet este cel care ne primeşte în penumbra naosului, cu o privire strălucitoare. O rază de soare luminează o frescă palidă a episcopului Kirakos, şeful comunităţii în secolul al XVII-lea. Pardoseala de pământ bătut a fost măturată cu grijă, un acoperiş rudimentar din lemn fereşte biserica de

căderile de zăpadă de peste iarnă, zidurile au fost sprijinite cu bare metalice. „Eu am făcut toate astea, declară Ahmet cu mândrie. Veghez asupra bisericii din 1975.” El a convins ţăranii să găsească alt adăpost pentru vite, căci până atunci biserica fusese folosită ca grajd. Tot el ţine cheia bisericii, călăuzeşte vizitatorii la crucile gravate în ziduri pe care întunericul le ascunde privirii, îi pune să semneze într-o carte de aur asupra căreia veghează ca şi cum i s-ar fi încredinţat o Biblie scrisă în arameană. Turiştilor curioşi de prezenţa lui, Ahmet li se justifică printr-un legământ făcut tatălui său: „Pe patul de moarte, el ne-a pus să jurăm, pe mine şi pe fraţii mei, că vom avea grijă de biserică.” De unde vine un asemenea devotament? Pândim mărturisirea care, în mod logic, ar trebui să urmeze. Nu vine de la sine. Îi încurajăm confesiunea. Aceasta îi arde buzele. Bărbatul şopteşte: „Nu sunt cu adevărat musulman, dacă înţelegeţi ce vreau să spun.” Îl liniştim, înţelegem pe loc ce vrea să spună. Aici,

viaţa „celor care nu sunt cu adevărat musulmani”, spune el, este mai puţin grea decât în urmă cu treizeci de ani, „era, într-adevăr, foarte dur atunci”. „Dar am pus, totuşi, steagul turcesc în faţa bisericii, ca să nu am duşmani.” El şi biserica sunt nişte supravieţuitori. Au rămas acolo, singuri singurei. Bărbatul ocroteşte pietrele, credincios memoriei unui popor, călăuzit de misiunea lui tăcută, ignorat de toţi.

Străjerul sufletului monastic nu a putut decât să deplângă stricăciunile suplimentare provocate de devastatorul cutremur de pământ din octombrie 2011. Atunci s-au surpat bucăţi din ziduri. Consolidarea devine mai mult decât urgentă. Direcţia de cultură şi turism din provincie jură solemn că se va ocupa de asta. Din păcate, lucrările nu pot demara, căci e nevoie de autorizaţia proprietarului, un anume Husamettin Altayli, spune în cele din urmă administraţia. Dar omul a murit cu

multă vreme în urmă şi, pentru a pune capac, moştenitorii lui sunt de negăsit. Istoricul Osman Koker se arată dezgustat: „La Van, toată lumea ştie că Husamettin Altayli poseda nu doar biserica, ci întreg satul şi că era bunicul lui Fatih Altayli. Era una dintre persoanele cele mai cunoscute din Van. Am spus toate astea pe larg.”

În septembrie 2012, informaţia făcută publică de ziarul *Taraf* are efectul unei mici bombe. Fatih Altayli este patronul trustului de presă *Haber Tiirk.* O figură de neocolit a peisajului mediatic turcesc. Talk-show-ul pe care îl moderează, *Teke Tek,* (Faţă în faţă), care eşuează cu plăcere în naţionalism ieftin, este de nezdruncinat de mai bine de 20 de ani. Cauza armenească nu este binevenită acolo, şi nici în paginile cotidianului *Haber Tiirk.* În 2011, atunci când deputaţii francezi au votat legea care penalizează negarea genocidului, patronul s-a dezlănţuit în direct: „Noi am omorât armeni, armenii ne-au omorât pe

noi... Dar nimeni din lumea asta să nu vină să spună că turcii au comis un genocid! Pe cel care spune asta, îl scuip în faţă. Şi dacă parlamentul Turciei spune asta şi apoi îşi cere iertare, mă duc să scuip pe uşa parlamentului!”

Fatih Altayli poate prea bine să nu renunţe la limbajul lui buruienos, însă afacerea Yedi Kilise este stânjenitoare. Articolul din *Taraf* abordează deschis un subiect complet pecetluit: spolierea patrimoniului armenesc. Toată lumea o ştie, bineînţeles, dar cât timp nu se vorbeşte despre asta, onoarea e salvată. Întrebat de jurnalistul de la *Taraf* Fatih Altayli răspunde: „Da, biserica este a mea. Sunt în posesia actului de proprietate asupra bisericii [...]. Tatăl meu l-a primit de la bunicul meu şi, la moartea tatei, l-am primit la rândul meu.” Reacţiile izbucnesc. Militanţi de extremă stângă protestează în faţa sediului ziarului *Haber Tiirk*, din centrul Istanbulului, agitând pancarde cu „Daţi înapoi biserica!”, „Cine a fost proprietarul?”, „Genocid al patrimoniului”... E-mailul

lui Fatih Altayli dă pe dinafară de indignare. „V-aţi pus într-o situaţie ruşinoasă. Un om onest, inteligent şi civilizat n-are decât un singur lucru de făcut: să meargă la Patriarhat cu actul de proprietate şi să dea înapoi biserica.” „Daţi-vă seama, sunteţi musulman şi turc şi deţineţi o biserică armenească!”

Cum de s-a trezit o familie turcă şi musulmană cu o biserică? „Terenuri vaste au fost date de stat familiei, acolo unde astăzi se află centrul Van-ului, explică istoricul Osman Koker. În anii 1920, atunci când autorităţile vor întemeia noul oraş, au construit clădiri publice pe proprietatea familiei şi i-au dat în schimb terenurile pe care se află mănăstirea.” Cei din familia lui Altayli nu au fost cruţaţi în timpul Primului Război Mondial. „Tatăl lui Hiisamettin şi unchiul lui au fost ucişi de armeni. În egală măsură, este

posibil ca şi ei să fi omorât armeni. La Van, evenimentele nu s-au desfăşurat la fel ca în alte oraşe. Înainte ca decizia de deportare să fi fost luată, armenii s-au revoltat contra represiunii otomane.”

Fatih Altayli s-a născut la Van imediat după convulsiile unui imperiu în agonie. Elev la liceul francofon din Galatasaray, la Istanbul, el nu se va întoarce decât rareori în oraşul natal. Şi când acest stambuliot jură că n-a pus „niciodată” piciorul în satul Yedi Kilise, construit pe ruinele mănăstirii în 1950, şi că familia lui nu a obţinut nici cel mai mic profit de pe aceste terenuri, spune, fără îndoială, adevărul. La fel de sincer este pesemne şi atunci când dă asigurări că niciun funcţionar nu l-a contactat cu privire la restaurarea bisericii. „Nu mă voi duce să mă rog acolo, nici să o transform în discotecă, nici să o demolez, a replicat el. Să mi-o ceară patriarhul şi i-o dau imediat. Dacă Ministerul Culturii o vrea, i-o dau imediat.” După ce s-a dezis ca de un ghinion de această biserică dărăpănată, primită moştenire, Faith Altayli este gata să o dea în mâna primului venit. Patriarhul a apreciat oferta, dar a amintit că legea interzice un asemenea transfer, chiar dacă el

este nudul proprietar. Într-o lună, patronul de presă a reuşit să stingă polemica. A transmis prin intermediul secretarei că nu mai are nimic de-a face cu biserica, că a cedat-o Ministerului Culturii şi că, de aici înainte, acestuia trebuie să te adresezi pentru a obţine informaţii. Scandalul mediatic va fi avut cel puţin meritul de a pune capăt făţărniciei birocratice: prefectura Van a spus că vor fi făcute lucrările de restaurare.

În aceşti ultimi ani, asistăm, târâş-grăpiş, la o schimbare de mentalitate. Municipalităţile încep să restaureze patrimoniul religios. La Kayseri, biserica Sourp Astvadzadzin fusese transformată în sală de sport. Activităţile sportive au

fost transferate în alt loc, iar clădirea va fi reparată. La fel şi la Antep, unde biserica din Fevkani, care era folosită ca depozit de gunoaie de locuitorii cartierului şi al cărei acoperiş era acoperit de ierburi sălbatice, şi-a redobândit frumuseţea. Dar aceste biserici rămân în proprietatea statului. „Birocraţii administraţiilor provinciale au tendinţa de a restaura biserici şi mănăstiri remarcabile pentru a arăta în ce măsură guvernul este tolerant şi pentru a obţine profituri din turism, crede Osman Koker. Dar nu pun în asta cine ştie ce entuziasm.” Iar distrugeri au încă loc. Vandalii ştiu că pot conta pe toropeala justiţiei în domeniu. În iulie anul trecut, de exemplu, câţiva armeni au făcut, ca în fiecare an, pelerinaj până la capela Sfintei Fecioare, cocoţată pe vârful muntelui Marouta, din înălţimile Sason-ului, în provincia Batman. Câteva zile mai târziu capela a fost jefuită de necunoscuţi.

Şi dacă protecţia Akhtamar-ului este de acum asigurată datorită veniturilor pe care le aduce regiunii turismul, ce să mai zicem de excepţionalul sit medieval Ani? Din 1996, Fondul Mondial pentru Monumente l-a inclus pe lista celor mai ameninţate 100 de capodopere de arhitectură din lume. După ce l-au abandonat cu totul, autorităţile turce manifestă oarecare veleităţi de a salva ce se mai poate salva. Au fost

întreprinse demersuri pentru a se obţine un ajutor financiar de la UNESCO. Biserica Sf. Grigore din Tigran Honenc şi moscheea Manuhcer – o fostă biserică – au fost restaurate. Dar celelalte construcţii se surpă zi după zi.

Bisericile care sunt încă în picioare în Turcia au fost în mod sistematic despuiate. Obiectele de cult, bibliile, candelabrele, icoanele, statuile au fost, bineînţeles, furate demult. Dar jaful încă este un sport naţional. Atunci când n-au mai rămas decât zidurile, turcii şi kurzii au început să

scormone, să scormone, să scormone. „Sapă din 1915”, titrează ziarul *Agos* în numărul din 12 noiembrie 2010. Într-o fotografie făcută de vilegiaturişti, se pot vedea corturi instalate în apropierea unei mănăstiri de pe înălţimile lacului Van. Prădătorii s-au instalat aici. Pământul săpat recent se scurge dintr-o faţadă despicată. Fusese făcută o spărtură pentru a se evacua molozul care se strânsese înăuntrul construcţiei. Imensa majoritate a bisericilor nu sunt clasate ca monumente istorice şi de aceea nu sunt protejate. Înainte de deportare, armenii nu bănuiau că va fi vorba de o plecare fără întoarcere. Unii au ascuns efectiv bani şi obiecte de valoare în zidurile bisericilor, dar şi în şarpantele caselor, terenurilor, găvanelor, fântânilor... De atunci, turcii şi kurzii sunt obsedaţi de „aurul armenilor”.

Iată câteva povestiri aduse din călătoriile noastre. Am descoperit această fixaţie la Yuksekova, un orăşel kurd din apropierea frontierei iraniene. Într-o băcănie, negustorul intră direct în subiect: „Aveţi hărţi?” în Turcia, un străin ajuns în vreun cotlon mărginaş are, cu siguranţă, „hărţi”; este atât de evident încât omul nu precizează despre ce tip de hărţi este vorba. Îl întrebăm naivi dacă se referă la hărţi rutiere. Ceea ce nu face decât să-i întărească fixaţia: străinul nu vrea să spună, dar are, obligatoriu, „hărţi”. Hărţi ale comorii, pentru a găsi aurul armenilor, desigur. Într-un taxi, pe drumul dintre Alep şi Antiohia, şoferul ne întreabă, cu subînţeles, unde ne sunt

hărţile şi începe să ne relateze povestea unui european care a venit în satul mătuşii lui cu planul de a găsi argintul dosit în scobitura unei stânci. În imaginarul turc şi kurd, sub fiecare piatră, fiecare mormânt, fiecare cais care aparţinuse unui armean se găseşte câte o cutie plină cu monede şi bijuterii. La Şirince, în apropiere de Izmir, Sevan Nişanyan, cetăţean turc de origine armeană, căuta clădiri pe care să

le transforme în case de oaspeţi. Vizitează una dintre acestea. A doua zi, totul arată ca şi cum o cârtiţă ar fi trecut pe acolo. În timpul nopţii, dalele grele fuseseră sistematic răsturnate. E bine cunoscut, un armean nu se poate interesa de o casă decât pentru că ştie că acolo e ascunsă o comoară. Această gigantică vânătoare de comori pe o suprafaţă de 780.000 kilometri pătraţi te poate face să râzi. Este jocul preferat al copiilor de la ţară. Este, de asemenea, o continuare a spolierilor.

Ştergerea moştenirii armeneşti din peisaj a fost luată la propriu. Numele satelor, ale râurilor, ale munţilor, ale zonelor geografice tradiţionale au fost turcizate. Modificarea toponimiei a fost o prioritate pentru Republică, deoarece spaţiul ocupat de noul stat-naţiune trebuia, în egală măsură, să fie turcesc. Comisiile ştiinţifice, aşadar, au pornit sistematic la vânarea numelor sau referinţelor armeneşti, greceşti, arabe, kurde, laze. Rezultatul a fost că, la sfârşitul anilor ’70, mai mult de un sat din trei fusese botezat şi împopoţonat cu un nume turcesc. Denumiri precum „Satul frumos”, „Satul de piatră”, „Satul nou”, „Satul verde”, „Izvorul frumos”, „Noul pod” sunt nenumărate. Această iniţiativă de transformare a tăiat locurile şi, prin urmare, locuitorii de trecutul şi de rădăcinile lor. Numele sunt incoerente, dar sunt turceşti. Ani, de pildă, a pierdut punctul de pe i, şi a devenit Am, adică „Memorie” în turceşte.

Turcificarea s-a transformat în obsesie. Menţiunea Armeniei istorice a dispărut de la început de pe hărţile geografice, iar

importarea acelor hărţi care conţineau asemenea denumiri a fost interzisă. În 1934, legea numelor de familie i-a obligat pe toţi locuitorii ţării să-şi ia un nume de familie turcesc. Armenii nu au avut dreptul să adauge sufixul *yan*

(„fiul lui”) la patronimul lor. Încă din 2005, extremiştii purificării lexicale au atacat denumirile latineşti ale animalelor trăitoare în Anatolia. Oaia *Ovis armeniana* a devenit *Ovis orientalis anatolicus,* căprioara numită din vechime *Capreolus capreolus armenicus* a reapărut sub forma *Capreolus capreolus capreolus.* Vulpea roşie *Vulpes vulpes kurdistanica* nu a fost mai favorizată de soartă decât congenerele armene şi a pierdut referinţa la Kurdistan. Ministerul Mediului a justificat purificarea cea mai serioasă din lume prin ameninţarea străină: „Din nefericire, numeroase alte specii din Turcia au fost astfel denumite, în mod răuvoitor. Această rea intenţie este atât de evidentă că nume contrare unităţii turceşti au fost date speciilor pe care nu le găsim decât la noi în ţară.” În acelaşi spirit, turcii nu ştiu că datorează armenilor o mare parte dintre construcţiile otomane de care sunt atât de mândri. Istanbulul secolului al XIX-lea a fost modelat de armeni, între care celebrii fraţi Balian, arhitecţi ai înaltei Porţi. Acestor urmaşi ai *mimar*-ului Sinan1 li se datorează palatul imperial de la Dolmabahţe, mormântul lui Mahmud II, Academia militară, palatul din Beylerbeyi şi palatul ţiragan, pavilionul Ihlamur, mai multe moschei, rectoratul Universităţii din Istanbul...

Dar pasionaţii şi-au pus în cap să facă vizibil ceea ce a fost şters. Proiectul Houshamadyan, de pildă, doreşte „să reconstruiască şi să păstreze memoria vieţii armenilor în

1 A fost arhitectul şef al Imperiului Otoman (1489–1588). I se datorează, în mod deosebit, moscheea Solimaniye din Istanbul şi moscheea Selimiye din Edirne. Creştin convertit, Sinan ar avea, după unii, origini armeneşti.

Imperiul Otoman [...], să reconstruiască o moştenire bogată, dar ignorată şi uitată”. Via un site web, el colectează documente de toate tipurile cu privire la oraşele

Palu, Maraş, Yozgat, Zeytun, Harput şi Van pentru a depune mărturie despre viaţa de zi cu zi a locuitorilor lor dinainte de genocid. Istoricul Osman Koker, prin editura *Birzamanlar (A fost o dată)* pe care o conduce, a fost un pionier. *Armenii din Turcia acum o sută de ani,* publicată în 2005, prezintă sute de cărţi poştale de la începutul secolului al XX-lea. În aceste imagini îngălbenite sau palid colorate, potrivit tehnicilor din epocă, apar femei în ţinută de ceremonie, uzine de bumbac, şcoli, piaţete săteşti, cafenele, dughene, teatre, războaie de ţesut, cimitire şi clopotniţe... Carte poştală după carte poştală, contribuţia socială, economică şi culturală a armenilor din Imperiul Otoman capătă contur. „În Turcia, în enciclopedii, manuale şcolare, istoria se scrie ca şi cum aici nu ar fi existat decât turci, explică Osman Koker. Noile generaţii nu ştiu că au existat şi alte popoare, ignoră multiculturalismul trecutului. Pentru ele, cei care nu sunt turci sunt inamici. Această mentalitate nu este pacifică, ea aduce pagube societăţii. Cu asemenea abordare istorică, ne-musulmanii fie sunt invizibili, fie sunt duşmani apăruţi în timpul Primului Război Mondial. Am hotărât deci să fac o carte pentru a spulbera această viziune.” O expoziţie modulabilă, în funcţie de spaţiu, vine în prelungirea cărţii. Iniţial, a montat-o la Istanbul, şi a atras 10.000 de vizitatori în 11 zile, afluenţă record pentru Turcia. La Diyarbakir, un oraş care, în mod particular, a făcut progrese în datoria lui faţă de memorie, au fost expuse cărţi poştale înfăţişând cotidianul multietnic al oraşului. La Izmir, fotografiile selecţionate au fost acelea care dezvăluiau viaţa multiculturală a vechii Smyrne. Prudent, lent, dar sigur, cărţile poştale îşi încep călătoria şi, chiar dacă încă evită regiunile cele mai conservatoare, îi readuc pe armeni în Anatolia.

Simbolul acestei ţări care nu a obosit să fie mai turcă

decât un turc este semnătura lui Mustafa Kemal, „K. Atatiirk”. Aceste litere sfinte, aşternute cu o scriere fermă şi orientată în sus, sunt reproduse peste tot. Pe autocolante care împodobesc rezervoarele motocicletelor şi lunetele maşinilor. Pe stickerele distribuite împreună cu ziarele, în zilele de sărbătoare naţională, pe telefoanele mobile. Se poartă semnătura în jurul gâtului, ca pandantiv, gravată pe şevalieră, pe cadranul ceasului... Ultima modă este să ţi-o tatuezi pe antebraţ, ca acea stewardesă de la compania aeriană Turkish Airlines, sau pe gât. Celebra semnătură îşi are chiar propria pagină pe Facebook. Dar cine-i cunoaşte istoria? Ea este concomitentă cu adoptarea legii privind numele de familie din 1934. Fondatorul Republicii alesese Atatiirk ca patronim, adică „Părintele turcilor”. Îi lipsea o semnătură acestui nume. Jurnalistul Vercihan Ziflioglu l-a descoperit pe fiul celui ce a conceput grafica iscăliturii: Hagop Vahram ţerţiyan, profesor pensionar de la prestigiosul Robert College. „Era într-o dimineaţă, devreme. Cineva bate la uşă. Neliniştită, mama vine să-i spună tatii că îl caută poliţia”, povesteşte Dikran ţerţiyan, în vârstă de 90 ani. Era comisarul de poliţie al cartierului Bebek, din Istanbul, aducător al comenzii oficiale. Câţiva foşti elevi, deveniţi deputaţi, se gândiseră la Hagop Vahram Qerţiyan, care să rezolve această grea sarcină. Bătrânul se pune îndată pe treabă. „Obosisem să-l văd lucrând şi am adormit, continuă Dikran ţerţiyan. Când m-am trezit a doua zi, am văzut cinci modele pe masă. Au fost înmânate poliţiei care a trecut să le recupereze în aceeaşi dimineaţă.” Această paternitate a fost uitată. Tatuându-şi „K. Atatiirk”, turcii îşi scriu, aşadar, pe corp, cu o cerneală de neşters, o istorie armenească.

Capitolul 7
Don Quijote-le armean

Turnul de piatră pe care l-a construit este una dintre

ultimele lui toane. Construcţia, semănând cu un mirador oferă o vedere inegalabilă asupra domurilor fostelor biserici greceşti din satul Şirince şi asupra singurului drum asfaltat care urcă până aici de la şes. Este un post de observaţie ideal pentru a vedea de departe inamicul venind. Şi jandarmeria călare tocmai vine. Sevan Nişanyan seamănă cu Obelix la vederea romanilor: acest intelectual armean din Turcia îşi freacă mâinile cu lăcomie, ochii îi scânteiază: „Nemaipomenit, jandarmi.” Cu un pas leneş, doi militari escortează trei funcţionari cu cravate violete. Cei trei reprezentanţi ai subprefecturii din Selţuk vin a nu se ştie câta oară să facă inventarul celor zece case de oaspeţi construite fără autorizaţie. Câte case? Câte camere? Informaţia este scrupulos reportată de şef în plan, în timp ce ceilalţi îşi stăpânesc căscatul. „Am drept la vizita lor de 11 ani, de trei ori pe săptămână”, suspină Sevan. „Birocraţii s-ar plictisi fără dumneavoastră”, strecoară maliţios un soldat. Distracţia le este asigurată. Sevan Nişanyan se duelează cu administraţia turcă cu convingerea unui cavaler, căci lupta lui face parte dintr-un război mai vast, total, pe care-l duce contra statului turc, „ultimul regim fascist”, crede el, lămurit asupra genocidului poporului său din 1915.

Şirince, situat aproape de coasta egeeană şi de anticul Efes, este locul unde gazda noastră îşi organizează rezistenţa. El şi-a

dat seama că istoria satului rezonează cu aceea a armenilor deportaţi din Anatolia. O colonie grecească fusese instalată acolo în secolul al XVIII-lea de autorităţile otomane care urmăreau să populeze această regiune împânzită de hoţi de drumul mare şi voiau să colecteze de aici taxe. Arhitectura marilor construcţii este tipică pentru Albania: primii locuitori au fost, probabil, aduşi din nord-

estul Greciei şi Balcanilor înainte de a fi trimişi înapoi, după două sute de ani. În 1923–1924, cei care au supravieţuit sau au rezistat politicii terorii puse în aplicare de Comitetul Uniune şi Progres începând cu 1913 pentru a-i alunga pe greci din regiune, au fost expediaţi în Grecia. De comun acord, Ankara şi Atena au făcut, la acea vreme, schimb de minorităţi. Astfel, fiecare în parte a procedat la o purificare etnică de mare amploare pentru a construi un stat-naţiune „pur", din punct de vedere rasial şi religios. Străbunicii actualilor locuitori ai sătucului Şirince au fost, prin urmare, expulzaţi din Creta şi din Macedonia, deoarece erau musulmani. „Dar aceşti noi locuitori nu au ajuns să se adapteze locului, căci a treia generaţie încă îl numeşte satul *gavur*-ilor [«necredincioşi»], povesteşte Sevan Nişanyan. Spiritele grecilor dau încă târcoale."

Nişanyan, solidar cu destinul acestor minorităţi persecutate, s-a simţit imediat la el acasă, în acest sat. În câţiva ani, l-a transformat într-o destinaţie de neocolit, un sat de ghid turistic. Toţi stambulioţii se îngrămădesc în pensiunile pe care le-a conceput în întregime el însuşi, de la cămară la şemineu, atraşi de cele mai bune mic-dejunuri din Turcia, servite faţă în faţă cu valea, având ca fundal sonor muzică clasică. Succesul a venit iute. Însă şi plictiseala cu justiţia „pentru construcţie ilegală". „Dar toată Turcia este ilegală şi ar trebui să fie rasă!", tună şi fulgeră el. Construcţia fără autorizaţie este, de fapt, un sport naţional. La Istanbul, 70% dintre construcţii au fost

ridicate la întâmplare, ilegal. După un armistiţiu examinat de justiţie, avizele de demolare au început să curgă în urmă cu trei ani. Tabloul judiciar al lui Sevan Nişanyan numără astăzi şapte procese, 18 ani de pedeapsă cu închisoarea pentru construcţie ilegală şi refuz de a se conforma hotărârilor instanţelor de judecată, privare de

drepturi civice şi interdicţie de a fonda un partid politic, precum şi o bizară amendă de 70 euro pentru „bună conduită”.

„Armenii nu sunt toleraţi în această ţară decât dacă îşi îndoaie şira spinării şi atârnă un portret al lui Atatiirk, se văieta el, cu câteva luni mai înainte. Contestând, am rupt contractul.” Sevan Nişanyan este tot atât de gălăgios pe cât sunt compatrioţii lui de discreţi. O fotografie, făcută în 2004 şi afişată în recepţia hotelului, sintetizează personajul: ca un monarh pe tronul lui, afişează un zâmbet zeflemitor, proptit cu numeroasele-i kilograme într-un fotoliu pe care jandarmii îl cară din greu. Este singurul mijloc pe care l-au găsit pentru a-l face să respecte un ordin de expulzare. De dată aceea a trebuit să cedeze... un pic. Pentru a evita ca locuinţele lui să sfârşească sub lama buldozerului, le-a a donat Fundaţiei Nesin, condusă de prietenul lui, profesorul Ali Nesin. Acest matematician de anvergură este un alt factor perturbant al ordinii publice, al tuturor bătăliilor democratice din Turcia. Cu complicitatea lui Sevan, a construit la Şirince, o dată în plus, „un sat de matematici”. Acest complex şcolar primeşte genii din Turcia şi din lumea întreagă, al căror mod preferat de a-şi petrece timpul este să rezolve ecuaţii, dar şi clase întregi de turci pentru a le da gustul matematicii. Vara, orele se desfăşoară sub cerul liber, într-un mic teatru de piatră, la umbra unui măslin. Stăpânii locurilor au dorit să revitalizeze transmiterea cunoaşterii, aşa cum se practica ea în antichitate. Şi o şcoală de teatru s-a deschis anul trecut. Încă un proiect cam nebunesc.

125

Dar nimic nu-l flatează mai mult pe Sevan decât să i se spună că este nebun.

Căci, cu certitudine, trebuie să ai o doză de nebunie pentru a aduce contradicţia pe platoul de televiziune, ca

istoricul Yusuf Halaţoglu. Acest profesor de istorie, ales deputat pe lista de extremă dreapta a MHP, Partidul Acţiunii Naţionaliste, este cerberul negaţionismului de stat. S-a aflat mult timp în fruntea Institutului de Istorie Turcă (TTK), instituţie publică a cărei principală misiune este aceea de a respinge genocidul. Trebuie, de asemenea, să fii un pic kamikaze ca să scrii în ziarul *Taraf,* un alt praf de mâncărime pentru ideologia kemalistă, un editorial care parodiază discursul către tineri al lui Atatiirk. Afişat în toate sălile de clasă din ţară, textul este citit cu bâlbâieli de şcolarii Republicii, generaţie după generaţie. Sub peniţa acestui provocator înnăscut, „Prima ta datorie este de a păstra şi salvgarda independenţa Turciei" s-a transformat în „Prima ta datorie este să fii o fiinţă omenească". În Franţa, modificarea făcută de Nişanyan n-ar fi părut decât o pastişă inofensivă, comisă de un adolescent rebel faţă de autoritate. În Turcia, ţară unde cultul naţiunii l-a înlocuit pe cel al lui Dumnezeu, este un ultragiu maxim. Declaraţiile atribuite fondatorului Republicii sunt la fel de sacre ca şi suratele coranice. Zelatorii s-au simţit loviţi în amorul propriu. A plouat cu scrisori de ameninţare: „Te vom obliga să rescrii textul original cu sângele tău, te vom omorî ca pe câinele de Hrant Dink." Pentru Nişanyan, nu încape îndoială că, aplicându-i condamnări pentru casele de oaspeţi, judecătorii îl fac să plătească pentru pamfletele din presă.

Stăpânul casei înghite un ultim dumicat dintr-o prăjitură scoasă din cuptor la ora gustării, îşi întrerupe povestirea şi cere oaspeţilor săi, primiţi cu o generozitate proporţională cu lipsa lui de măsură, permisiunea de a-i părăsi până la cină. Trebuie să termine o serie de articole despre reforma sistemului

educativ turcesc. Afară, un soare blând de iarnă prelungeşte după-amiaza. Un câine doarme în mijlocul

drumului. Un ţap behăie să iasă din ţarc. Coşurile fumegă leneş. Stând deoparte faţă de curentele de gândire dominante, Şirince este punctul de observaţie ideal pentru a detecta relele din societate. A doua zi, Sevan Nişanyan ţine morţiş să ne ducă să vizităm replica unui mormânt lician, o lucrare trogolodită pe care o scobeşte în rocă, pe înălţimile din Şirince, cu o inscripţie pe fronton, scrisă în greaca clasică şi în vechea armeană: „Construit de Sevan Nişanyan în anul 2012 d. Hr.” Această construcţie care poartă în sâmbure un conflict viitor cu birocraţia – ceea ce ne face să ne întrebăm dacă nu cumva asta şi este întreaga raţiune de a fi a operaţiunii –, este conformă cu imaginea lui de om excesiv, vijelios, megaloman. Dar provocarea vine şi să zgândăre istoria oficială care a şters de pe hartă popoarele ce i-au precedat pe turci pe aceste locuri.

Aversiunea lui Nişanyan faţă de naţionalism constituie coloana vertebrală a formaţiei lui intelectuale. Acest supradotat care, la 17 ani, a plecat la Yale să studieze filosofia, apoi ştiinţele politice la Columbia, bulimic al cunoaşterii, poliglot (pe lângă armeană şi turcă, vorbeşte engleza, araba, greaca modernă, pledează în latină, în greaca şi armeana clasice, s-a frecat de franceză, ebraică, etiopiană şi siriacă) şi care, copil fiind, se distra memorând *Petit Larousse Mustre,* a dobândit precoce un simţ politic pătrunzător: „Încă din colegiu, am detestat tot ce avea legătură cu naţionalismul, cu kemalismul şi cu militarismul, pe scurt, am dezvoltat un profund dispreţ faţă de acest sistem politic care propovăduieşte superioritatea rasei turce.” La acest spirit rebel, propaganda ideologică modelată de sistemul educaţional a avut un efect invers faţă de cel scontat: în loc de a-i provoca o spălare metodică a creierului, propaganda „l-a învăţat să-şi

utilizeze” extraordinarul creier cu care l-a înzestrat

natura „în scopuri politice”.

Familia lui, stambuliotă, a fost cruţată de genocid. Acasă, în cartierul burghez Şişli din Istanbul – tatăl este arhitect, iar mama casnică –, nu se rosteşte un cuvânt despre atrocităţile Primului Război Mondial. Doar bunica face aluzie la asta... prin câteva butade. Dar amintirile lui din copilărie sunt impregnate de discriminările zilnice. Posturile de radio şi ziarele vehiculează un mesaj implicit: „Minorităţile sunt duşmane ale Republicii.” Când era student, în Statele Unite, devine conştient de genocid, descoperirea îi consolidează „obsesia de a distruge Statul Turc”: tânăr, Sevan este marxist. Dacă, la 54 de ani, nu mai este de multă vreme marxist, universitarul a făcut din revolta sa de student o busolă intelectuală. „Toată cărţile mele au acelaşi scop: deconstruirea ideologiei rasiste turceşti care ocultează istoria atât de bogată a acestei ţări.” Chiar şi cele mai inofensive la primă lectură, căci, în Turcia, totul este ideologic.

În 2006, de pildă, Sevan Nişanyan scoate un ghid turistic al regiunii Mării Negre. Elveţia turcă din nordul ţării merită să fie descoperită pentru munţii ei magnifici şi istoria ei multietnică. Dar pentru reputaţia ei, regiunea nu a mizat pe turismul alternativ. Ea este cunoscută ca fief al Lupilor Cenuşii, miliţiile naţionaliste de extremă dreapta. În pasajul consacrat oraşului Giresun de pe ţărmurile Mării Negre, Sevan Nişanyan ia în râs un monument construit pentru a-l slăvi pe Topal Osman, zis şi Osman cel Şchiop. Omul este un erou al literaturii naţionaliste: în 1915, era şeful unei bande de tâlhari, aflaţi în solda Comitetului Uniune şi Progres, care a exterminat populaţia armeană locală, în 1919, *bis repetita1,* contra grecilor, de astă dată.

Generalul Veli Kiiţuk, bănuit că ar fi fost unul dintre instigatorii asasinării lui Hrant Dinkşi care astăzi se află în spatele

1 Istoria se repetă (n. red.)

gratiilor pentru apartenenţa sa la reţeaua militaro-mafiotă, zisă Ergenekon, este cel care a militat pentru ridicarea statuii. În 2006, acest personaj sinistru nu se afla încă în închisoare şi nu se punea problema să glumeşti pe seama lui Osman cel Şchiop. Ţara este foarte sensibilizată, tabuul genocidului începe să fie atacat. Filmul *Ararat* al lui Atom Egoyan este difuzat pentru prima dată la televiziune. Confruntată cu responsabilitatea ei istorică, ţara este invadată de un val de paranoia acută. Ghidul turistic al Mării Negre devine un opus periculos, subversiv. Guvernatorul provinciei îi cere interzicerea. La televiziune, Sevan Nişanyan este acuzat că ar conduce activităţi misionare evanghelice. Primeşte mii de ameninţări cu moartea. Acestea vor înceta de la o zi la alta, dovedind că era vorba despre o acţiune organizată. Câteva luni mai târziu, pe 19 ianuarie 2007, Hrant Dink va fi doborât.

În ochii lui Sevan, funeraliile prietenului său bat clopotul în dungă pentru ideologia rasistă, mraniţa pe care a crescut Republica Turcă începând din 1923. În acel 23 ianuarie, mai mult de 100.000 de cetăţeni ai Turciei urmează carul mortuar, pe străzile Istanbulului, strigând: „Suntem toţi armeni.” „Văzând că această manifestaţie spontană nu este reprimată, am înţeles că, omorând un armean, regimul căzuse.” El hotărăşte să-i dea lovitura de graţie, publicând *Republica falsificată,* un atac în toată regula la fundamentele Republicii, carte al cărei manuscris aştepta din precauţie, răbdător, în sertarele lui din 1994. Încă o dată, premisa a constituit un sacrilegiu: Atatiirk nu a avut niciodată intenţia să instaureze o democraţie şi a instalat o dictatură.

Nişanyan îşi continuă opera de deconstruire a istoriei cu aceeaşi determinare cu care a construit case. „O identitate armenească înseamnă un plus în criticarea Statului turc, ea

ajutând la complicarea situaţiei.” În ceea ce-l priveşte, chiar

şi pasiunea pentru etimologie a pus-o în slujba obiectivului său politic. Această cunoaştere enciclopedică, gargantuescă, a dat *Ţara care şi-a uitat numele,* un studiu comprehensiv asupra turcizării Anatoliei, menit să scoată la iveală identitatea multiculturală a Turciei. Misiunea este infinită. De când cu Şirince, acest lingvist îşi pilotează extinderea pe internet. A creat *Index Anatolicus,* un instrument interactiv care vizează recenzarea tuturor numelor vechi armeneşti, siriene, otomane, kurde, arabe sau greceşti de locuri şi sate care au fost botezate. Erau 31.511 de repertoriat în toamna lui 2012. Astfel, un armean este cel care „îi face pe turci să-şi descopere ţara şi istoria”.

„Nimeni nu cunoaşte mai bine decât mine limba turcă şi Turcia”, încă îndrăznea să afirme, în octombrie 2012, pe platoul canalului de ştiri *CNN-Tiirk,* la o oră de maximă audienţă. Cu amestecul de suficienţă şi stângăcie anxioasă care îl caracterizează, Nişanyan a venit să-şi susţină poziţia cu privire la *Inocenţa musulmanilor,* film american islamofob care a declanşat reacţii ucigaşe în lumea musulmană. Ca întotdeauna, intelectualul armean se află în răspăr cu ideile primite şi corecte politic. Pe blogul său, scrisese despre Mahomed aşa: „A-ţi bate joc de un lider arab care pretinde că a intrat în contact cu Dumnezeu acum multe secole şi a profitat de pe urma acestui lucru din punct de vedere politic, financiar şi sexual, nu denotă infracţiunea de ură, ci libertatea de expresie”, ceea ce poate fi înţeles încă din „şcoala maternă”. O mică sondă pentru a testa noile tabu-uri ale Turciei, din ce în ce mai dominată de bigotism. „Câine de armean”: insultele au izbucnit pe contul său de pe Twitter. Bekir Bozdag, vice-premier, a cerut urmărirea penală pentru această „crimă”.

Teolog, acesta a apreciat că „doar un spirit bolnav putea stârni un asemenea delir”. Pe *CNN-Turk,* Sevan Nişanyan a dat replica: „Persoanele cu mintea întreagă sunt cu necesitate atee” – înainte

de a desfăşură o analiză sclipitoare, dar scandaloasă, a relelor Turciei. „În Turcia, de un secol, doi monştri se înfruntă: unul este kemalismul, celălalt – islamismul.” Abandonat de o parte a intelighenţiei turce, istovită de orgoliul lui incontrolabil, criticat de comunitatea armeană care se teme ca această polemică să nu-l afecteze, el seamănă cu cineva condamnat să intre voluntar în cuşca leilor. Extremist al gândirii libere, el înfruntă dogma, indiferent de natura ei. Sevan Nişanyan: insuportabil, dar atât de indispensabil.

Capitolul 8
Vakif, ultimul sat

Drumul urcă asaltând muntele Moïse (Musa Dag) şi face să urle motorul microbuzului. Convoiul se caţără deja de o jumătate de oră, în drum spre Vakif, capătul călătoriei. În stânga asfaltului, livezi de portocali coboară în pantă lină până la mare. O funcţionară de la oficiul de turism, cu microfonul în mână, se lansează într-o explicaţie laborioasă în vreme ce convoiul ajunge să vadă Vakif-ul. „Vakif este primul sat din Turcia care a beneficiat de un program de ajutor pentru agricultura ecologică. Toţi aceşti portocali pe care îi vedeţi sunt bio. „Dar care este istoria satului? Particularitatea lui?”, întreabă cineva cu inocenţă. „Nimic special. Este un sat ca toate celelalte din regiune”, răspunde femeia strângând din buze. Explicaţia şi microbuzul se opresc brusc. Uşile se deschid. La coborâre, oaspeţii zilei sunt aşteptaţi febril de vreo zece oficialităţi locale, aşezate în şir, în curtea bisericii. Câte un militar la

fiecare sută de metri, de-a lungul străzii principale, postat cu arma la piept. Vakif este departe de a fi un sat ca toate celelalte. Este cunoscut în Turcia pentru că este, foarte oficial, „ultimul sat armenesc.” De aceea, toate celelalte au fost rase de pe hartă.

Astfel că delegaţia descinde cu mare pompă, în această zi de ianuarie a anului 2011, în paşnicul sat ce numără 135 de suflete, îngropat în verdeaţă. Mai înainte, trei miniştri turci

ocupaseră locurile din faţă ale microbuzului: Egemen Bagiş, ministrul Afacerilor Europene care joacă rolul de dirijor, Sadullah Ergin, ministrul Justiţiei, regionalul etapei care îşi pune ochelarii Ray-Ban şi îşi desface cravata, în timp ce discretul Cevdet Yilmaz, ministru însărcinat cu planificarea, îşi îndoaie picioarele lungi îndărătul scaunului şoferului, în spatele lor, sunt douăsprezece rânduri de consilieri şi tehnocraţi, o încărcătură de deputaţi turci şi europeni şi câţiva jurnalişti. Reuniunea semestrială a Comitetului parlamentar mixt Turcia-Uniunea Europeană1 tocmai s-a încheiat la Antakya, vechea Antiohia-pe-Oronte.

Două zile de dezbateri, rareori constructive, asupra modalităţilor de integrare a Turciei în clubul european, s-au derulat în subsolurile unui hotel. Cum se întâmplă des la astfel de întâlniri, europarlamentarii ciprioţi şi reprezentanţii extremei drepte olandeze şi-au afirmat răspicat opoziţia la orice negociere şi şi-au înmulţit recursurile dilatorii şi provocările. Este vremea să ia toţi o gură de aer curat. Pentru a destinde atmosfera, organizatorii au prevăzut în după-amiaza aceasta o mică plimbare turistică spre a descoperi „mozaicul de la Hatay”. Regiunea, situată în extremitatea meridională a Turciei, foarte aproape de graniţa cu Siria, este un amalgam de origini şi credinţe. Provincie majoritar arabofonă, chiar dacă

limba dominantă se pierde treptat în folosul limbii turce, Hatay este alcătuit, în bună măsură, din alauiţi, o ramură heterodoxă a islamului, ieşită din şiism. În istorie, ea a fost şi sediul primei comunităţi creştine întemeiate de Sfântul Petru, primul episcop al oraşului, şi încă adăposteşte câteva sute de creştini sirieni şi armeni, relicvariu al acestei vetre... Frumoasa clădire a fostului consulat francez din Antiohia a

1 Acest comitet adună de două ori pe an deputaţii europeni şi turci pentru a face bilanţul de etapă în negocierile de aderare a Turciei la Uniunea Europeană.

fost transformată de curând în biserică protestantă... Ea este condusă de un dinamic pastor evanghelist coreean, devenit în scurt timp o figură activă a Antiohiei. În micul oraş subzistă, de asemenea, o minusculă comunitate evreiască, aproximativ 35 de persoane, şi câteva sinagogi.

Delegaţia a vizitat-o, în cursul dimineţii, pe cea mai veche dintre ele, marea sinagogă din Antakya. Pentru a le fi arătate miniştrilor, au fost scoase sulurile de piele tăbăcită ale unei Torah din secolul al XIII-lea, de mare valoare, existentă în doar două exemplare, celălalt găsindu-se la Ierusalim. Egemen Bagiş se lansează, în faţa gazdelor, într-un elogiu al toleranţei religioase a ţării sale. „La Hatay, noi avem unele lângă altele moschei, biserici şi sinagogi, ceea ce dovedeşte respectul şi armonia dintre comunităţile şi credinţele care există actualmente în Turcia”, spune el, fără să clipească. Pe jumătate cinic, pe jumătate şarlatan, ministrul Bagiş abuzează deseori de această retorică ce constă în promovarea, în afară, a unei Turcii de carte poştală, edulcorând masiv realităţile. Negreşit, chiar acesta este obiectivul micii excursii.

Dacă toată această lume simpatică a fost adusă la Vakif, asta nu s-a făcut pentru portocalii şi lămâii lui biologici. Cu

primarul lui armean şi cu biserica lui, care, pentru o dată, nu a fost transformată în moschee ori grajd, Vakif reprezintă o curiozitate. O dovadă vie, pentru Egemen Bagiş, a blândeţii cu care Republica îşi tratează minorităţile care nu sunt musulmane. Discurs clasic al Statului turc de zeci de ani. Ministrul vorbeşte despre gesturile de deschidere ale guvernului faţă de armeni: renovarea bisericii din Akhtamar, pe lacul Van, şi tentativa de apropiere în relaţiile cu Armenia, amorsată în 2009 graţie „diplomaţiei fotbalului”. După ce a intrat în bisericuţa Sfânta Maică a lui Dumnezeu, îşi acordă un mic tur pe la cooperativa de femei a satului unde se vând obiecte artizanale şi roade ale câmpului. În fix douăzeci de minute cu

ceasul în mână, totul s-a încheiat. Europarlamentarii greci şi ciprioţi întârzie în biserică şi îl bombardează cu întrebări pe primarul din Vakif, Berdj Kartun, puţin stânjenit. „Ştim ce trăiesc ei cu adevărat. Libertatea religioasă nu există decât pe hârtie, se indignează un europarlamentar grec. Sunt 10 ani de când Vakif-ul nu mai are preot, pentru că statul pune piedici.” Turcia a interzis, într-adevăr, clericilor de naţionalitate străină să oficieze în ţară. Singurii acceptaţi sunt creştinii locali, dar numărul acestora s-a redus considerabil în cursul anilor. Din 2000, când a murit ultimul preot din Vakif, problema a rămas nesoluţionată. Supravieţuirea satului, în ciuda portocalilor lui, este ameninţată. Însă convoiul trebuie deja să plece. Egemen Bagiş îşi reia locul din faţă în microbuz. Soldaţii îşi pliază armele şi bagajele. Şi Vakif-ul poate să-şi recapete liniştea.

După ce satul a fost văzut prin ochii oficialilor turci, a trebuit să ne întoarcem la Vakif pentru a-l înţelege mai bine, a ne lăsa pătrunşi de viaţa acestui cătun, a reface traseul locuitorilor lui, moştenitori ai unei istorii deopotrivă

tragice şi romaneşti. Deoarece, dacă Vakif este astăzi „ultimul sat armenesc din Turcia”, în 1915, înainte de declanşarea genocidului, era unul dintre cele şapte sate armeneşti de pe muntele Moise, Musa Dagh: Kebusia, Idir Beg, Bityas, Yogunoluk, Hablak şi Yezur. În 1914, aici se numărau 8.500 de armeni. Cei 150 de locuitori actuali din Vakif sunt ultimii descendenţi ai acestei comunităţi, al cărei destin a fost din abundenţă descris de istorici. Refuzând să se supună ordinelor de deportare, între 4.000 şi 5.000 dintre ei au rezistat asediului armatei turceşti şi s-au retras pe vârful muntelui care domină golful, timp de mai bine de o lună, până să fie salvaţi de nave franceze şi britanice. Episodul a rămas celebru, din punct de vedere istoric: *Cele patruzeci de*

zile de pe Musa Daghx este titlul unui roman, scris în 1933, de austriacul Franz Werfel. În plină ascensiune a nazismului, această naraţiune a obţinut un imens succes internaţional şi a îngăduit lumii europene să perceapă mai bine amploarea primului genocid al secolului.

Când, pe 30 iulie 1915, ordinul de deportare a sătenilor din regiune a fost emis de guvernul otoman, părerile au fost împărţite. Potrivit istoricului Raymond Kevorkian2, mulţi au preferat să se predea autorităţilor. Un număr de 332 de familii, aici intrând aproape toate familiile din Kerbusia, au fost escortate până la Antiohia şi deportate, pe drumul Eufratului, către Dayr az Zawr3, în deşertul sirian. Pastorul din Bitias, Haroutioun Nokhoudian, socotea pe atunci că ideea de a intra în rezistenţă era „o nebunie.” La Yogunoluk, în schimb, sătenii erau deja în defensivă. Cu cinci zile mai devreme, pe 25, preotul Dikran Andreassian, care oficia la Zeytoun, se întorsese în satul natal, datorită ajutorului misionarilor protestanţi americani, cu veşti alarmante. Povestea celor trăite la Zeytoun şi ceea ce a

relatat el familiilor din Yogunoluk ar fi jucat un rol decisiv în revolta de pe muntele Moise.

Să deschidem o mică paranteză pentru a evoca Zeytoun-ul, un alt loc emblematic pentru armenii din regiune, unde astăzi nu mai dăinuie nici cel mai mic semn al prezenţei lor. Înainte de războiul din 1914, Zeytoun-ul era un târg bogat cu mai mult de 10.000 de locuitori, armenesc în întregime. Acest cuib de vulturi, de pe flancul muntelui situat în apropiere de Maraş, era un un fief nesupus care a dat bătăi de cap soldaţilor Imperiului, de-a lungul întregului secol al XIX-lea. În cursul

1 Trei volume, traducere în limba română de Horia Matei, Ararat, Bucureşti, 2000 (n. trad.)

2 Raymond Kevorkian, *op. cit.,* p. 757–758.

3 Christine Simeone, *Bardig Kouyoumdjian, Deir-es-Zor. Sur les traces du genocide armenien de 1915,* Actes Sud, 2005.

masacrelor hamidiene, din 1895, locuitorii din Zeytoun rezistaseră cu vitejie. Autorităţile turce au luat, de această dată, măsuri de a descuraja orice încercare de insurecţie. Dar pe 8 martie 1915, un grup de 25 de dezertori organizează o ambuscadă unui batalion de militari pentru a-şi procura arme, şi se refugiază într-o mănăstire, pe înălţimile oraşului. Acesta a fost pretextul pentru a lansa atacul: 5.000 de oameni au fost trimişi să zdrobească Zeytoun-ul, plan pus la cale de multă vreme, dacă dăm crezare scrierilor lui Arnold Toynbee (diplomat britanic ostil turcilor), care semnalează trimiterea prealabilă a numeroşi miliţieni care completează efectivul regulat, *muhacir* – „refugiaţi” – musulmani, alungaţi din Balcani şi reinstalaţi în locul creştinilor de autorităţile turce. În trei luni, lungi convoaie de deportaţi, succedându-se unul după altul, au lăsat Zeytoun-ul golit de populaţie. Şi, pentru a isprăvi,

Zeytoun-ul a fost botezat Suleymanh, după numele unuia dintre ofiţerii ucişi în asaltul asupra mănăstirii. Zeytoun-ul, potrivit lui Kevorkian, „marchează, neîndoielnic, debutul simbolic al programului de turcificare a spaţiului anatolian, trecând prin lichidarea populaţiilor armeneşti, dar şi printr-o transformare a toponimiei". Relatarea pastorului reuşeşte să-i convingă pe armenii de pe Musa Dag.

În 31 iulie, sute de familii armeneşti din munţii Antiohiei, ameninţate, au început rezistenţa. Pe 12 şi 13 septembrie, 4.092 de persoane, între care 8 răniţi, rămânând fără hrană şi muniţie, au fost salvate în cele din urmă de navele celei de-a treia escadre a flotei de luptă franceze din Mediterana, de sub ordinele amiralului Gabriel Darrieus: *Dessaix, Amiral Charner, Foudre, Guichen, D'Fstree* au îmbarcat fiecare mai multe sute de refugiaţi. *Guichen* a fost prima navă avertizată prin semnale cu fum. Apropiindu-se de ţărm, au observat grupuri de oameni coborâţi pe plajă. Încolţiţi, armenii de pe muntele Moise aprinseseră focuri şi scriseseră pe un cearşaf „Creştini la

ananghie": pictaseră o cruce imensă pe o pânză albă pentru a fi zăriţi din largul mării. O „relicvă" aflată astăzi la Ierusalim.

În timpul scurtei vizite la Vakif, efectuată în compania miniştrilor turci, nu am avut timpul să poposesc la bătrânul Avedis, memoria satului. Oficialităţile nu au găsit necesar să-l includă în programul lor distractiv. Acest bătrân s-a născut probabil în 1914, chiar dacă are tendinţa de a se îmbătrâni cu un an. „M-am născut în 1913, dar pe cartea mea de identitate este trecut 1914", protestează bărbatul. Este ultimul supravieţuitor al epopeii de pe muntele Moise, ultimul martor direct al acestui faimos episod al genocidului armean şi al aproape unui secol de existenţă în Turcia. O memorie rară. Atunci când, după şase luni, m-am întors la

Vakif, m-am dus direct la Avedis, nerăbdător să culeg amintirile. Are încă, mi se spune, mintea întreagă. Bătrânul este acolo, întins pe o saltea de paie, sub veranda casei, care dă în strada principală. Fizic vorbind, pare secătuit de puteri. Foarte slab, cu obraji scobiţi, cu tenul palid, îşi face vânt cu un număr vechi din *Agos*, ziarul armenesc din Istanbul la care este abonat de ani şi ani şi care îi este citit. Copiii şi nepoţii îl înconjoară, îl copleşesc cu atenţii. Ne prezentăm. Avedis îşi judecă vizitatorii dintr-o privire, după care, în cele din urmă, arată către un scaun, aproape de patul lui, în chip de invitaţie. Vocea slabă i se aude ca o şoaptă. Îl ascultăm cu religiozitate.

Avedis era un copilaş în iulie 1915. Pe atunci, familia se numea încă Demirdjian. Sub Republică, Turcia a obligat pe resortisanţii ei armeni, cei care supravieţuiseră genocidului, să-şi turcească patronimul. „După aceea, ne-a fost furat *ian;* acum, nu ne mai rămâne decât *Demirci",* glumeşte el. „Îi plac vorbele de duh", şuşotesc apropiaţii. Avedis abia începuse să meargă când soldaţii turci s-au apropiat de Musa Dag. „Am strâns câteva lucruri în grabă şi am suit pe munte", povesteşte bătrânul. Pentru a se hrăni şi a fi uşor de reperat din largul mării, armenii tăiau copaci. Apoi două

nave au venit să-i caute. „Locuitorii din Vakif au urcat pe aceste nave şi aşa s-a făcut că familia noastră a plecat spre Egipt, până la Port-Said. Am petrecut câţiva ani în tabăra de refugiaţi, până am împlinit 5 ani." Exilul era provizoriu. Marea Britanie1 a fost ezitantă în ceea ce priveşte primirea armenilor.

„Din 1918, când războiul s-a încheiat, ne-am întors, îşi aminteşte Avedis. Tuturor ne era foame." Cea mai mare parte a locuitorilor din cele şapte sate armeneşti şi-au înfrânt frica şi s-au înapoiat în Musa Dag, aflat atunci sub protectorat francez. Regiunea, *sanjak*-ul, Alexandretta, a

fost alipită Siriei. A trecut sub control francez după Primul Război Mondial şi după instaurarea Misiunii, în 1918. „Îmi amintesc de un căpitan francez care venea în sat”, rememorează Avedis. Viaţa s-a întors la normal, aşa cum era înainte de război şi de genocid. „Am început să facem agricultură, tatăl meu ocupându-se de livezile de portocali, acolo jos, în spatele casei, arată el cu un gest vag. Dar astăzi, aproape nimeni nu mai vede de grădină.” Portocalele nu i-au asigurat subzistenţa lui Avedis care, în deceniul al patrulea din secolul trecut, era ziua cioban şi seara jurnalist. „Scria la unul dintre ziarele armeneşti care, pe vremea aceea, se tipăreau în Bulgaria, îi publicau relatările despre viaţa ţărănească din perioada interbelică”, precizează Artin Demirci, unul dintre cei trei copii ai săi. „Eram corespondentul lor la Vakif”, întăreşte Avedis. A înnegrit pagini de carnete, a consemnat detalii din viaţa ţărănească de atunci. „Este pasionant să ai un tată ca el, el mi-a transmis toate aceste informaţii, această istorie foarte bogată care constituie aventura de la Vakif. În carnetul lui de însemnări, avea consemnate chiar şi poreclele pe care le dăduseră fiecărui locuitor, cartier cu cartier”, relatează cu admiraţie fiul lui. Bătrânul este o memorie vie a satului care

1 Care stăpânea Egiptul la acea vreme (n. trad.).

se stinge cu încetul. „În 1938, satul număra 76 de familii şi de case armeneşti. Acum însă, abia dacă mai sunt vreo 20”, deplânge Avedis situaţia.

În anul 1938, Turcia a fost pe punctul de a intra într-un nou război mondial. Kemal Atatiirk, călăuza, tocmai se stinsese din viaţă, la Istanbul. La mai bine de 1500 de kilometri depărtare, în *sanjak-ul* Alexandretta, revendicările naţionaliste ale Ankarei capătă tot mai mare amploare. Turcia kemalistă încurajează instalarea turcilor în regiune pentru a-i modifica demografia. În 1918, o treime din

populaţie era turcofonă, iar două treimi erau arabofone (în majoritate, de confesiune alauită, dar şi sunniţi şi creştini). Perspectiva independenţei Siriei nelinişteşte Turcia care aţâţă revendicările separatiste ale minorităţii sale din *sanjak.* O efemeră Republică Hatay ia fiinţă chiar în aceeaşi zi, cu steagul şi parlamentul proprii. În mai 1937, un scrutin arată că 47% dintre electorii provinciei sunt turci. Cifra se umflă până la 55%, iar în noiembrie, la Paris se hotărăşte, finalmente, ca Alexandretta să fie separată de Syria. În septembrie 1938, provincia este botezată cu numele turcesc Hatay, devenind ultima provincie a Turciei. Franţa şi aliata sa, Marea Britanie, au preferat să menajeze susceptibilitatea Turciei, în ajunul unui nou conflict potenţial. Armenii trăiesc episodul ca pe o trădare. Genocidul este încă proaspăt în memoria victimelor, ca şi în aceea a călăilor, rămaşi nepedepsiţi. Nimeni nu se îndoieşte că trecutul s-ar putea repeta în orice clipă.

Muntele Moise cunoaşte un al doilea exod. Cea mai mare parte a familiilor coboară îndreptându-se spre Siria şi Liban. „Noi avem o mare parte de cultură arabă, era mai uşor”, spune Avedis. O nouă comunitate se recreează în câmpia Bekaa, la poalele munţilor libanezi, în satul Anjar. Până în ziua de astăzi, acest târguşor este populat aproape exclusiv cu armeni

originari din Musa Dag şi încă se vorbeşte acolo dialectul armean specific acestei regiuni. Pe muntele de acum înainte turcesc, armenii care au rămas, cei care, pentru că n-au avut bani, nu au putut să plece, s-au adunat într-un singur sat, Vakif.

În celelalte, turci sau turkmeni strămutaţi de guvern pentru a repopula împrejurimile s-au instalat în casele părăsite, luând în posesie locurile golite. În 2012, este ca şi cum armenii tocmai au plecat. La Yogunoluk, frumoasele

case din piatră tăiată şi fântâna care slujea ca spălătorie de rufe sunt aproape intacte. Două sau trei familii armeneşti s-au topit probabil în peisaj, cu preţul unei convertiri, pentru a-şi dobândi liniştea. Asupra acestui subiect nu se va şti mai mult, căci neîncrederea este miza. Dar cel mai uimitor lucru la Yogunoluk este această moschee, construită de nou-veniţi peste acoperişul bisericii care ocupase piaţa centrală din sat. Literalmente vârâte unul în altul, cele două lăcaşuri de cult se întrepătrund, unite de Istorie. Mica moschee cu ziduri de beton vopsite în verde şters, acoperişul ei de tablă şi minaretul alb sunt aşezate peste o parte a bisericii, ca ultimul etaj al unui tort de nuntă. O scară de piatră care permitea accesul până la clopotniţă slujeşte acum drept cale de acces la moschee. Pe frontonul bisericii, construită în 1896, o frumoasă inscripţie cu litere armeneşti a fost păstrată uimitor, ca pentru a lăsa o urmă, o dovadă a acestei tumultuoase existenţe. În interior, nu au rămas decât arcele de piatră, zidurile şi podeaua goală, precum şi câteva cruci gravate, ici-colo, lăsate de pelerinii care au venit de curând să se reculeagă. Mici grupuri de armeni, descinzând din vechii locuitori, vin regulat să viziteze locurile. Sătenii turci nu le sunt ostili.

„Turkmenii care au fost aduşi în satul Yogunoluk în 1940, după exodul armenilor dintre 1915 şi 1920, au început, întâi de toate, să folosească biserica drept moschee, potrivit relatărilor gazetei locale din Hatay. După ceva timp, deranjaţi de umiditate,

au construit o moschee din beton armat chiar deasupra. Dar de mai mulţi ani, se pune problema restaurării bisericii istorice, ceea ce ar necesita distrugerea moscheii.” Satul de 800 de locuitori s-a văzut, astfel, între ciocan şi nicovală. „Satul este stâmt şi nu sunt multe locuri unde să ridici o moschee, tocmai de aceea am construit-o peste biserică.

Pe deasupra, suntem săraci şi trăim doar din creşterea vitelor, nu avem cu ce finanţa o moschee nouă", pretinde *muhtar1*-ul Osman Guciik. „Populaţia satului nu va putea da autorizaţie de distrugere a acestei moschei fără garanţia că vor avea alta. Este cu putinţă să existe un sat musulman lipsit de moschee?", protestează el. Acelaşi lucru îl auzim şi de la Mustafa Arik, un ţăran din sat: „Statul însuşi trebuie să construiască o moschee nouă, înainte de a-şi da permisiunea de a o distruge pe aceasta."

Restaurarea bisericii din Yogunoluk ar putea permite, aşa cum confirmă Ali Kaya, directorul Administraţiei Fundaţiilor din Hatay, turismului să se dezvolte şi să aducă satului beneficii economice. În Turcia, acesta este deseori cel mai important motiv de a revaloriza patrimoniul armenesc. La Vakif, miza este alta. Clădirea bisericii este modernă şi bine întreţinută, dar în lipsa unui preot permanent, ea servea mai degrabă ca loc de vieţuire decât loc de cult. Ultimul preot stabil a murit în 2000. De atunci, timp de 11 ani, Patriarhatul Armean a trimis de la Istanbul un preot pentru a oficia liturghia aproape în fiecare duminică. În toţi aceşti 11 ani, din 2000 până în 2011, birocraţia turcă s-a opus numirii unui nou preot la parohia Vakif. Până în dimineaţa Paştelui din 2011. În acea zi, satul era în sărbătoare, arborii în floare. Familiile s-au adunat în curticică, studenţii veniseră acasă la sfârşit de săptămână. Nu erau destule locuri pe băncile bisericuţei, unde se oficiază

1 Primar ales de săteni, având statutul de funcţionar.

liturghia de dimineaţă, aşa că au fost aduse câteva scaune pliante. Noul preot, părintele Avedis, tocmai sosise, iar satul a renăscut. „Este un moment aproape istoric – sunt 11 ani, recunoaşte el. Este important, religia este parte a culturii noastre." Originar din satul Iskenderun, fosta Alexandretta, unde a rămas o restrânsă comunitate

creştină, părintele Avedis, în vârstă de 31 ani (născut în 1980), este un preot afabil, cu chip juvenil, ascuns de nişte ochelari fini. A urmat parcursul clasic al clericilor armeni din regiune: educaţie la Istanbul, apoi seminar la Antelias, în Liban, sediu al Patriarhatului Ciliciei, mutat de la Sis, din apropierea Adanei, după genocid. Şi, în fine, la Ierusalim. „Doream să vin să slujesc aici pentru ca biserica să fie, din nou, deschisă credincioşilor. Dintre toate satele de pe Musa Dag, Vakif este ultimul, în întregime armenesc, aminteşte el. Trebuie să ne conservăm cultura, limba specifică. Istoria acestui sat este foarte importantă. Astăzi, putem începe uşurel să vorbim despre toate." Tânărul preot insuflă o viaţă nouă unui sat, care avea nevoie de asta.

La bătrânul Avedis, care va fi în curând centenar, copiii nu vin decât în vacanţe. Fiul lui, Artin, pictor de meserie, stă tot anul la Istanbul. Tinerele generaţii ale *Musadagtsi* [armenii din Musa Dag, n. Trad.] nu-şi pot imagina un viitor al satului. „Agricultura ecologică este foarte bună, există certificare, nu şi piaţă de desfacere", oftează Artin. „Satul nu mai este în pericol din raţiuni identitare, recapitulează preotul. Dar astăzi, tinerii nu vor să mai rămână şi preferă să plece la Istanbul din motive economice. Până la urmă, acesta este adevăratul pericol."

Capitolul 9

Diplomaţia fotbalului şi-a ratat scopul

„Acolo este, aşadar, Armenia? Atât de aproape?" Sincer uimit, preşedintele Republicii turce, Abdullah Gül, se opreşte o secundă pe buza canionului, pe fundul căruia curge râul Akhourian ce separă, în acest loc, Turcia de Armenia. Armenia, această ţară vecină, atât de departe şi atât de aproape, e acolo, la doar 100 de metri. Niciodată un preşedinte turc nu s-a apropiat atât de mult. În acea dimineaţă a lunii iulie 2008, Abdullah Gül, în trecere prin regiunea Kars, a ţinut să viziteze ruinele vechii capitale

armeneşti Ani, situată în partea turcească a graniţei. Ani, cetatea cu 1001 de biserici, împrejmuită cu ziduri groase din piatră brună, este simbolul splendorii trecute a Armeniei medievale, chiar dacă nu mai există niciun indiciu care să amintească acest lucru. La apogeul lui, în secolul al XI-lea, oraşul număra mai bine de 100.000 de locuitori. Astăzi, este o vastă întindere aridă din care răsar, ici-colo, câteva schelete de biserici. În zori, singur în mijlocul ruinelor, vizitatorul se simte strivit de imensa durere care pare să ţipe din aceste clădiri spintecate. Cel mult douăsprăzece edificii se ţin încă în picioare, dintre cele 100 câte număra perimetrul. Din 2004, turiştii pot veni să le viziteze, să admire cele câteva fresce care au supravieţuit în mod miraculos, să pătrundă sub catedrala care, chiar decapitată, îşi păstrează încă întreaga măreţie. Înainte, Ani a fost o zonă strict rezervată

armatei, iar scheletele bisericilor serveau ca poligoane de tir pentru soldaţi.

În inima acestui peisaj dezolant, Abdullah Gül aruncă o privire spre ruinele unui pod prăbuşit. Apoi, spre celălalt mal al râului, unde se înalţă câteva barăci şi miradroare ocupate de soldaţii ruşi şi armeni ce păzesc această frontieră blestemată, fostă linie de separaţie între lumea occidentală şi blocul sovietic. „Acolo este, aşadar, Armenia? Atât de aproape?” în mijlocul areopagului său de consilieri şi al unei solide escorte, preşedintele Turciei se opreşte tăcut, priveşte de jur-împrejur, lăsându-se pentru o clipă invadat de solemnitatea locurilor. Solicită informaţii cu privire la starea proiectelor de restaurare, întreprinsă în colaborare cu guvernul norvegian. Coboară câţiva paşi pentru a admira vestigiile mănăstirii Fecioara Maria, de sus în jos. Intră în catedrală. Timpul s-a suspendat. Bruma matinală, groasă, care acoperă pământul ars, sporeşte

atmosfera aproape ireală a scenei.

Atât de apropiate şi atât de depărtate, Armenia şi Turcia au rupt relaţiile în 1993, când a izbucnit războiul pentru controlul asupra regiunii Nagorno-Karabakh: o provincie a foarte tinerei republici Azerbaidjan, populată majoritar de armeni din timpuri imemoriale, dar revendicată atât de azeri, cât şi de armeni la căderea URSS. Intervenind în acest conflict, Turcia a reîmprospătat, desigur, amintirile lui 1915. Ankara a luat partea capitalei Azerbaidjanului, din solidaritate cu statul frate, de origine şi de limbă turcice. De la încetarea focului, în 1994, Karabakh-ul, grădina neagră a Caucazului, a rămas ocupat de forţele pro-armeneşti şi asta în ciuda rezoluţiei ONU care solicită, cum a fost cazul şi în 2008, „retragerea necondiţionată şi completă a tuturor forţelor armeneşti din teritoriile ocupate de Azerbaidjan”. Această fâşie de pământ, a cărei asprime n-o egalează decât izolarea ei, s-a constituit ca entitate autonomă,

145

Artsakh, cu propria preşedinţie şi propriul parlament, apărată şi recunoscută doar de Armenia. Actualul preşedinte armean, Serzh Sarkissian, şi predecesorul lui, Robert Kotcharian, sunt, de altfel, foşti lideri militari din Karabakh. După două decenii de statu-quo şi de eforturi diplomatice infructuoase, provizoratul s-a instalat. Refugiaţii se îngrămădesc în imobilele infame care pot fi văzute în periferiile din Baku, iar Karabakh rămâne astfel o zonă cenuşie în Caucazul de sud: „un conflict îngheţat” care produce ocazional victime de o parte şi de alta a liniei frontului, dar care nu ar avea nevoie decât de o scânteie pentru a incendia din nou toată regiunea.

În momentul rupturii cu Turcia, Republica Armenia nu exista decât de trei ani. Ea accesase la independenţă, ca şi celelalte republici sovietice, după căderea URSS. Deci, nu avusese niciodată cu adevărat relaţii diplomatice cu vecina

ei, în afară de câteva întâlniri de ambasadori în cadrul Organizaţiei de Cooperare a ţărilor riverane Mării Negre. Moştenitoare a efemerei republici fondate în 1918, Armenia actuală este o ţară tânără, ale cărei frontiere sunt cele ale fostei republici bolşevice. Marea majoritate a armenilor trăieşte însă în diaspora şi, mai ales, este originară din fostul Imperiu Otoman şi din teritoriile orientale ale Turciei actuale, pe care armenii le numesc cu nostalgie „Armenia istorică”. Situl Ani, ca şi muntele Ararat, emblema naţională, muntele Fuji al armenilor, se află astăzi pe teritoriul Turciei. Pentru cea mai mare parte a armenilor împrăştiaţi în lume, ţara lor istorică, fantasmă sau vis, este tăiată în două de o frontieră închisă.

În acest context, vizita lui Abdullah Gül la Ani a stimulat mari speranţe de ambele părţi ale râului care marchează frontiera. La Kars, Abdullah Gül indusese discret în programul lui vizitarea bisericii Sourp Arakelots, un mândru edificiu al secolului al X-lea, bine conservat, cu frescele şi crucile de

pe ziduri, simbolul vechii prezenţe armeneşti în oraşul Kars. Se dusese, pentru o dată, fără jurnalişti şi fără camere de luat vederi. „Ceea ce este Notre-Dame pentru parizieni este biserica Arakelots pentru locuitorii acestui oraş”, scria în 1921 poetul armean Yeghiche Teharents, născut la Kars cu 24 de ani înainte. Cu hramul Celor doisprezece apostoli, biserica, la fel ca multe altele, a fost transformată în moschee de mai multe ori în cursul istoriei, în funcţie de invazii. În 1975, autorităţile au făcut din ea, pentru scurt timp, muzeu, după care a fost ocupată de o firmă de încălzire. Ultima „sfinţire” musulmană a avut loc în 1994, sub numele Kiimet Cami. În plin conflict pe chestiunea Karabakh, evenimentul a reprezentat o ofensă din partea guvernului turc la adresa Armeniei.

Atenţia acordată acestei regiuni dezmoştenite, fund de sac geografic, şi istoriei sale armeneşti dădea, în sfârşit, speranţa unei autentice voinţe politice de a găsi o ieşire onorabilă din capcana istoriei. Preşedintele îşi manifestase bunăvoinţa cu privire la eforturile depuse de primarul din Kars, Naif Alibeyoglu, pentru a angaja o formă de reconciliere. Un monument al Umanităţii închinat prieteniei dintre popoare, o sculptură uriaşă, urma să se înalţe pe munte, în faţa oraşului. Totodată, primăria organizase şi un mare festival transcaucazian, invitase artişti, intelectuali şi oameni de afaceri, veniţi de peste graniţă. Iar în 2000, primul edil depusese o petiţie semnată de 50.000 de persoane care cereau redeschiderea graniţei pentru redeşteptarea legăturilor istorice dintre Kars şi regiunea Gumri, al doilea oraş al Armeniei, răvăşit de cutremurul din 1988 şi lăsat de atunci într-o stare avansată de delabrare. În 2007, un forum al oamenilor de afaceri concepuse un prim proiect transfrontalier. Producători turci, georgieni şi armeni lansaseră brânza „caucaziană”. Kars este renumit pentru brânza parmezan, *kaşar,* şi pentru *gravyer,* un caşcaval local. „Dorim să salvăm cultura noastră comună

care este caucaziană”, explica atunci Ilhan Koţulu, promotorul proiectului. „Pământul nu face discriminări. Mă întristează să văd aceste conflicte în regiunea noastră. Trimitem un mesaj politicienilor şi populaţiilor: noi toţi suntem copiii pământului caucazian.”

Activitatea comercială aproape că dispăruse, de o parte şi alta a frontierei. La Akhourian, de partea armeană, pe şinele de cale ferată dezafectate se plimbă oile. Gara de mărfuri şi vagoanele ei ruginite, înşirate de-a lungul fostelor antrepozite, nu au mai văzut un tren de vreo două decenii. În acest loc se găseşte fosta platformă comercială situată între Kars şi Gumri, două oraşe gemene la doar 60 de

kilometri depărtare, legate de o veche cale ferată, altădată înfloritoare. De când s-a închis frontiera, este nevoie de mai bine de 12 ore de călătorie, trecând prin Georgia, pentru a lega cele două oraşe. Ceea ce este suficient pentru a-i descuraja chiar şi pe cei mai entuziaşti întreprinzători. „N-ar fi nevoie de mare lucru, intervine un şef de întreprindere din Kars, care aparţine unui mic grup de susţinători ai dialogului. Cât ar costa redeschiderea graniţei? De ce nu reuşim să trecem peste vechile conflicte?” Şi atunci când i se reaminteşte că în filigran reînvie inevitabil memoria jupuită a genocidului din 1915, el răspunde: „De bună seamă. Atunci să-l recunoaştem o dată pentru totdeauna şi să despăgubim victimele. Să ne reparăm greşelile şi să mergem mai departe.”

Dialogul dintre Turcia şi Armenia, susţinut financiar din 2001 de către departamentul de stat american, nu decolase cu adevărat până atunci. Când, în 2003, era ministru de Externe, Abdullah Gül se făcuse remarcat afirmând că se poate ajunge la reconciliere „cu condiţia ca Armenia să recunoască integritatea teritorială a Turciei” şi să renunţe, aşadar, la pretenţia, chiar simbolică, asupra provinciilor occidentale ale

„Armeniei istorice”. De această dată, balonul rotund va fi cel care va lansa, în mod real, apropierea. În noiembrie 2007, la Durban, în Africa de Sud, în urma tragerii la sorţi pentru Cupa Mondială de Fotbal din 2010, Turcia şi Armenia s-au regăsit în aceeaşi grupă, a cincea. Confruntarea nu însemna pe atunci mare lucru, Armenia fiind o naţiune mică în ierarhia mondială a fotbalului. Cu toate acestea, din motive evidente, acesta a fost unul dintre cele mai aşteptate meciuri. Organizatorii s-au temut de tot ce era mai rău: cu câteva luni înainte, Armenia nimerise în aceeaşi grupă cu Azerbaidjanul. În faţa refuzului ambelor state de a

se întâlni pe terenul adversarei, cele două meciuri contând pentru calificarea la Euro 2008 au fost, în cele din urmă, anulate în iunie 2007 din raţiuni politice, o premieră pentru înaltele instanţe ale UEFA, prezidată de Michel Platini. De această dată, Ankara şi Erevan au vrut să evite o asemenea ieşire. La începutul lui iulie 2008, au fost antamate negocieri secrete între cele două ţări, sub egida Elveţiei, la Berna. Preşedintele armean Serzh Sarkissian sparge gheaţa şi îşi invită omologul turc, propunându-i să vină în septembrie, în Armenia, pentru meciul tur. Atunci când, două săptămâni mai târziu, Abdullah Gül a ajuns la Kars şi la Ani, nu dăduse încă un răspuns, opinia publică din Turcia nepărând să fie foarte favorabilă. Presa naţionalistă se dezlănţuie, aşteptându-l la cotitură. Cu toate acestea, decizia lui fusese deja luată. „Vrea cu adevărat să se ducă acolo”, a strecurat un consilier.

Pe 6 septembrie dimineaţa, o mireasmă de istorie pluteşte în terminalul VIP al aeroportului din Ankara. Jurnaliştii se îmbrâncesc, numeroşi, la conferinţa de presă pe care Abdullah Gül o ţine chiar înainte de a zbura spre Armenia. Avionul prezidenţial este gata de decolare, direcţia Erevan. Preşedintele merge însoţit de o mână de birocraţi şi de ministrul de Externe, Ali Babacan. La bord urcă, de asemenea, vreo zece jurnalişti

turci şi străini, unii mai incitaţi de jocul de fotbal decât de miza diplomatică. Sunt invitaţi jurnalişti francezi, o modalitate prin care preşedinţia turcă vrea să transmită mesajul de bunăvoinţă faţă de diaspora armenească din Hexagon. Zborul este scurt, abia o oră şi jumătate. În timp ce aparatul survolează lacul Van, apoi faimoasa frontieră, stând în faţă, Abdullah Gul, alături de soţia sa, Hayrunnisa, gustă un scurt moment de calm, ţinând o carte în mâini. Preşedintele este scufundat în lectura operei postume a lui

Hrant Dink, asasinat cu 18 luni mai înainte: o culegere de texte intitulată *Două popoare apropiate, doi vecini îndepărtaţi* însă imediat ce avionul aterizează pe aeroportul din Erevan, se dezlănţuie marea agitaţie. Delegaţia dă buzna în vehicule care, cu sirenele la maximum, se îndreaptă spre centrul oraşului. Multă lume alcătuieşte un gard viu bizar în onoarea convoiului: „Armenii cer dreptate", „Sunt din Van", „Sunt din Muş", „Sunt din Erzurum", „Recunoaşteţi genocidul din 1915..." De-a lungul întregului traseu, în spatele cordoanelor de securitate se adunaseră manifestanţii Federaţiei Revoluţionare Armeneşti (FRA) Dachnaktsoutioun, agitând pancarde sub nasul preşedintelui turc şi al escortei sale. Mod de a aminti că această vizită pentru un meci de fotbal şi pentru încurajarea reluării relaţiilor diplomatice dintre cele două ţări nu ar putea, ea singură, să tămăduiască rănile lui 1915 şi să scutească Turcia de datoria ei de memorie. În afara acestor proteste paşnice şi organizate, era mai degrabă de întrevăzut consensul în Armenia, favorabilă unei primiri politicoase a preşedintelui turc.

Sosirea pe stadionul Hrazdan a fost haotică. O mulţime pestriţă, în culorile Armeniei – roşu, albastru şi portocaliu –, se îngrămădeşte pe marginile terenului, unde damfurile de oaie friptă şi de prăjeală se amestecă, la fel ca pe stadioanele

1 Actes Sud, 2009.

turceşti. Vechiul stadion sovietic din Erevan seamănă cu o chiuvetă imensă, descoperită, cu 58.000 de locuri: este situată între centrul oraşului şi râul Hrazdan. Din tribuna principală se distinge, pe cea mai înaltă colină din împrejurimi, săgeata cenuşie a memorialului închinat victimelor genocidului din 1915, Tsitsernakaberd, Yad Vashem-ul armenesc. Această stelă înaltă de 44 metri,

ridicată după cinquantenarul genocidului, simbolizează renaşterea naţiunii armene. Fără îndoială, jucătorii turci n-o iau în seamă la intrarea pe peluză, în fluierăturile stridente ale publicului, dar îi domină, îi striveşte un secol de istorie tumultuoasă. În acea zi de 6 septembrie 2008, echipa locală de fotbal are sarcina dificilă de a apăra onoarea naţională a Armeniei faţă de Turcia. În tribune, atmosfera este gravă, electrizată, dar fără exces de agresivitate. Câţiva suporteri turci şi câţiva armeni din Turcia au făcut deplasarea pentru a încuraja „prietenia dintre popoare". Bannerele cu caracter politic sunt teoretic interzise, dar câteva sunt, totuşi, desfăşurate în travee pentru a aminti povara genocidului şi a negării lui apăsând asupra conştiinţelor. Cuvintele „Recunoaştere", „Reparaţii", „Restituţie" sunt fluturate de spectatori în momentul în care imnul turcesc, *Marşul independenţei,* răsună pe stadion. În spatele geamului gros, blindat, la adăpostul căruia se instalaseră cei doi preşedinţi, Gul şi Sarkissian stau în picioare, cam ţepeni. Îşi dau mâna cu sinceritate. Partida poate să înceapă.

La fluierul final, după un meci plicticos, Turcia câştigă fără dificultate cu scorul de 2 la 0. Diplomaţii turci şi membrii cabinetelor care au luat loc într-un colţ al tribunei oficiale se felicită zgomotos, cu bătăi puternice pe spate. Ca buni suporteri ai fotbalului, aproape că au uitat esenţialul. Preşedinţii se retrag, în timp ce miniştrii de Externe pleacă pentru a-şi continua discuţiile cu privire la restabilirea legăturilor diplomatice după această primă reuşită. După meci, în subsolul

stadionului care duce la parcaj, Eduard Nalbandian şi Ali Babacan îşi împărtăşesc, între două uşi, voinţa de a semna un acord şi de a redeschide repede ambasade. Cei doi şefi ai diplomaţiei continuă negocierile până noaptea târziu.

Karen Mirzoyan, ambasadorul armean oficios de la Istanbul, aflat în post la Consiliul Ţărilor Riverane la Marea Neagră, îl duce pe consilierul diplomatic al lui Erdogan, Ahmet Davutoglu, în biblioteca Ministerului Afacerilor Externe... pentru a-i arăta că volumul lui, *Adâncimea strategică,* este pe raft. Preşedintele turc şi delegaţia lui s-au întors la Ankara, dublu victorioşi, după această escapadă de câteva ore în Armenia. Pe drumul de întoarcere, în avion, Gul le mărturiseşte jurnaliştilor: „Cred că vizita mea a spulberat o barieră psihologică în Caucaz." Ziua următoare, reacţia internaţională a fost entuziastă. Washingtonul, ca şi Parisul, salută reuşita „diplomaţiei fotbalului". Dar în Turcia, tonul este mai ponderat. „Vizita lui Gul reprezintă un act curajos, dar nu trebuie să ne aşteptăm la prea mult de la ea, avertizează intelectualul turc Cengiz Aktar. Întâi de toate, nu există cu adevărat dorinţa de a cădea la pace cu Armenia şi, în al doilea rând, atmosfera nu este propice deciziilor revoluţionare."

În pauza dintre cele două reprize ale acestei duble confruntări diplomatico-sportive, Turcia şi Armenia au făcut un pas una spre cealaltă. S-au putut remarca bunăvoinţa şi fairplayul. Dar ceea ce e mai dificil rămâne abia de făcut. Viitoarea întâlnire, programată pentru anul următor, trebuie să aibă loc în Turcia, pe stadionul abia construit din Kayseri, oraşul natal al preşedintelui Gul. Între timp, dialogul trebuie să continue. La Davos şi la conferinţa NATO cu privire la securitate care se ţine la München, cele două delegaţii se întâlnesc iar. În aprilie 2009, declaraţia de la Berna confirmă intenţia de a redeschide frontiera. Iar, la 31 august, cele două ţări fac public un text, rod al acestor doi ani de negocieri năşite de Elveţia: două

protocoale de restabilire a relaţiilor diplomatice şi de cooperare bilaterală. Cei doi şefi ai diplomaţiei, Ahmet

Davutoglu şi Eduard Nalbandian, parafează textul la 10 octombrie, la Zürich, cu binecuvântarea secretarului de stat american, Hillary Clinton, şi a lui Bernard Kouchner, ministrul francez al Afacerilor Străine. Cele două state semnatare îşi iau angajamentul „să respecte principiile egalităţii, suveranităţii, nonintervenţiei în chestiunile interne ale altor state, integrităţii teritoriale şi inviolabilităţii frontierelor”. Se angajează să instaureze „un climat de încredere între cele două state, care va contribui la întărirea păcii, securităţii şi stabilităţii regionale, tot aşa cum sunt determinate şi să reducă ameninţarea sau folosirea forţei”. „Confirmă recunoaşterea reciprocă a frontierelor existente între cele două state, potrivit tratatelor internaţionale în vigoare.” Acest punct reprezenta o exigenţă a părţii turce. Chiar dacă problema teritorială nu mai era cu adevărat o miză, iar preşedinţii armeni, începând cu Levon Ter Petrosian – primul preşedinte al Armeniei după 1991 au recunoscut frontierele, Ankara a rămas la obsesia integrităţii teritoriale. O teamă paranoică – sindromul Sevres – faţă de renaşterea viselor unei „Armenii mari”, cum prevedea Tratatul de la Sevres, din 1920. Protocoalele prevăd, aşadar, recunoaşterea *de fado* a Tratatului de la Kars, semnat la 13 octombrie 1921 între Rusia şi Turcia. Ele amintesc, de asemenea, „decizia de a-şi deschide frontiera comună” şi se pun de acord pentru a „instaura un dialog cu privire la dimensiunea istorică cu obiectivul de a restaura încrederea reciprocă dintre cele două naţiuni, introducând examinarea ştiinţifică imparţială a arhivelor istorice pentru a defini problemele existente şi a formula recomandări.” Această ultimă parte face, desigur, trimitere la genocidul din 1915, „dimensiunea istorică a conflictului”. Ea a atras nemulţumirea multor armeni pentru care „examinarea ştiinţifică imparţială a arhivelor” este nu doar inutilă, ci şi periculoasă. Munca

aceasta fusese deja făcută de mii de ori şi n-ar putea fi decât o modalitate de a discuta indiscutabilul. „Problemele existente” mai au nevoie, cu adevărat, să fie „definite”? Nu este vorba oare de o nouă manevră dilatorie din partea Turciei?

Pentru a intra în vigoare, protocoalele trebuiau să mai fie ratificate de parlamentele celor două ţări. Această confirmare nu va mai veni niciodată. Chestiunea Nagorno-Karabakh, evocată într-o manieră aluzivă în aceste texte, rămâne în suspensie. Şi foarte repede sub îndemnul, de această dată, al lui Tayyip Erdogan şi al lui Ahmet Davutoglu, Turcia a făcut din această chestiune o nouă condiţie pentru reconciliere. Principiile „integrităţii teritoriale” şi ale „stabilităţii regionale” menţionate în text trebuie, potrivit Ankarei, să fie interpretate ca o necesitate pentru Armenia de a face concesii în conflictul teritorial cu Azerbaidjanul. La începutul lui 2009 guvernul turc condiţionează deja în mod limpede redeschiderea frontierei de reglementarea diferendului din Nagono-Karabakh şi de o retragere a armenilor din teritoriile ocupate. Tonul s-a schimbat în comparaţie cu elanul de la Erevan. Apoi, Turcia se târguieşte pe simboluri. Utilizarea pe emblemele oficiale a muntelui Ararat este socotită o atingere a suveranităţii ei teritoriale. Mai presus de toate, Constituţia Armeniei care face vorbire despre „genocidul armenesc din 1915 din Turcia otomană şi din Armenia de Vest” este considerată intolerabilă de turci. În timp ce Curtea Constituţională de la Erevan precizează că protocoalele nu contravin Constituţiei, Ahmet Davutoglu, devenit ministru de Externe la 1 mai 2009, apreciază că Armenia „contrazice spiritul şi litera protocoalelor”. În fapt, foarte rapid, o terţă parte se auto-invită în procesul de apropiere: Azerbaidjanul, aliat apropiat al Turciei şi unul dintre principalii ei furnizori de petrol şi gaze. Protocoalele sunt considerate o trădare la Baku, care

le crede „contrazicătoare pentru interesele naţionale”. Relaţiile dintre regimul lui

Ilham Aliev şi marele frate turc se răcesc. Primul ministru Recep Tayyp Erdogan încearcă în zadar să-l asigure pe Aliev că frontiera nu se va deschide până nu se va înregistra o evoluţie pozitivă în procesul de pace din Nagorno-Karabakh. Sloganul îndrăgit de naţionaliştii de pe cele două părţi ale frontierei, „un popor, două state”, nu mai este de actualitate. La Baku se organizează manifestaţii teleghidate de regim. În plus Azerbaidjanul ameninţă Ankara s-o atingă la portofel, crescând preţul la petrol şi gaze naturale, pe care până atunci le exportase la preţuri preferenţiale. Pentru prima dată, Turcia face un pas înapoi, amânând deschiderea frontierei, care, iniţial, fusese plănuită să coincidă cu manifestările din 24 aprilie.

La doar patru zile după semnarea protocoalelor, urma să se joace meciul retur al diplomaţiei fotbalului. În mod paradoxal, deşi un acord diplomatic tocmai fusese semnat, nu se mai percepe acelaşi entuziasm ca la primul meci. Fără să ştim cu adevărat motivul, întâlnirea a fost mutată de la Kayseri la Bursa, o fostă capitală imperială situată la est de Istanbul, pe ţărmul Mării Marmara, într-o regiune renumită pentru naţionalismul ei şi populată de o importantă comunitate azeră. Un semnal clar negativ. În 1912, *vilayet*-ul Bursa era teritoriul unei importante comunităţi armeneşti: 92.000 de persoane potrivit Patriarhatului. Armenii locuiau în cartierele Kurtoglu şi Emirsultan. Astăzi, nu a mai rămas nici cea mai mică urmă. Primirea rezervată preşedintelui Sarkissian, care a făcut deplasarea, nu a fost dintre cele mai călduroase. Stadionul părea acoperit cu o şapă de naţionalism. Mii de poliţişti sunt postaţi în jurul stadionului, unde cântecele anti-armeneşti ale suporterilor ţâşnesc de pretutindeni.

Steagurile Azerbaidjanului flutură peste tot. Chiar dacă oficial erau interzise pe stadion – câteva zeci sunt confiscate de poliţie –, prezenţa lor era notabilă în tribune. Într-un colţ, membrii organizaţiei *Genţ Siviller (Tinerimea civilă),* un grup de activişti pro-democraţie,

desfaşuraseră o pancardă scrisă în turcă şi în armeană: „Bine aţi venit în ţara lui Hrant Dink.” Purtătorul de cuvânt al meciului invită suporterii să onoreze „tradiţionala ospitalitate turcă”. Un stol de porumbei albi este eliberat după lovitura de deschidere. Dar timp de 90 de minute, publicul va fluiera, va huidui, va insulta jucătorii armeni. Ca şi la meciul tur, turcii vor învinge cu 2 la 0.

La Baku, unde sacralizarea steagului naţional atinsese paroxismul – preşedintele Aliev împlântase cel mai înalt drapel din lume, 165 de metri înălţime, pe ţărmul Mării Caspice –, incidentul de la Bursa nu este digerat: presa locală se dezlănţuie, relatând că poliţiştii turci au confiscat steagurile azere şi le-au aruncat la coşurile de gunoi. În capitala Azerbaidjanului, în faţa ambasadei turce, steagurile roşii şi albe purtând steaua şi semiluna, care împodobesc *şehitlik,* cimitirul „martirilor” turci ridicat întru glorificarea fraţilor de arme ucişi în timpul eliberării oraşului Baku, sunt coborâte în bernă. La Ankara, acest gest necontrolat stârneşte mânie. Va fi nevoie de o vizită la Baku a lui Ahmet Davutoglu şi a mai multor delegaţii parlamentare pentru a dezamorsa criza iscată în relaţiile cu aliatul azer. Şantajul a funcţionat. Punând presiune pe Turcia şi pe diplomaţia sa, Azerbaidjanul lui Ilham Aliev a reuşit să dea peste cap protocoalele. Baku trage astfel foloase de pe urma puterii pe care i-o conferă bogăţiile naturale şi a rolului care i-a fost oferit pe tavă de ţările occidentale. Proiectele oleoductului Baku-Tbilissi-Ceyhan (BTC) şi ale gazoductului Baku-Tbilissi-Erzurum (BTE) au lăsat, în mod

voit, Armenia pe dinafară. Ocolirea teritoriului ei a fost chiar o condiţie *sine qua non* impusă *majors*-ilor în momentul definirii traseului acestei rute energetice.

Nu va mai exista o a treia pauză între reprize. Protocoalele par să fi fost înmormântate: devine repede limpede că serioase impedimente se ridică în calea textului în care diplomaţii lumii

îşi puseseră atâtea speranţe. La 9 februarie 2010, Sarkissian îi scrie lui Gul: „O situaţie în care cuvintele nu sunt acoperite de fapte lasă loc neîncrederii şi scepticismului, oferind argumente puternice celor care se opun procesului.” În ziua următoare, el dă asigurări că „Parlamentul armean va vota protocoalele dacă şi Parlamentul turc va proceda la fel”. Dar nimic nu se mişcă, iar Armenia caută o portiţă de ieşire. După politica de deschidere iniţiată de Abdullah Glii şi Ali Babacan, tandemul Erdogan-Davutoglu, ataşat unei linii mai naţionaliste, se arată categoric mult mai puţin avangardist faţă de ideea unei apropieri de vecinul armean. Două discursuri de stat, două viziuni se conturează în chestiunea armeană. Una realistă şi decomplexată, conştientă de necesitatea descotorosirii de moştenirea genocidară a lui 1915. „A merge la Erevan era riscant, dar era decizia corectă”, continuă să creadă, în 2012, preşedintele turc. Cealaltă variantă, mai clasică şi mai defensivă, privilegiază forţa pentru a impune perspectiva turco-centrică asupra istoriei. Aceasta se exprimă, în cele din urmă, gălăgios, pe la mijlocul lui martie 2010. Atrăgând Curtea Constituţională în dezbaterea cu privire la protocoale, Armenia declanşează mânia premierului Erdogan. „Închidem ochii la cei 100.000 de armeni care trăiesc ilegal în Turcia. Mâine, le-aş putea cere să se întoarcă la ei acasă, dacă devine necesar”, ameninţă el într-un acces de furie care îl caracterizează.

Ieşirea lui Erdogan îi îngheaţă pe armenii din Istanbul şi le aminteşte fără îndoială de deportările din 1915. Eduard Nalbandian reacţionează imediat: „Această declaraţie a fost un şoc pentru întreaga lume. Genocidul armean a început exact în acelaşi mod [...]. Este regretabil că liderii Turciei moderne nu au abandonat abordările rasiste şi discriminatorii ale perioadei otomane.” Ahmet Davutoglu încearcă să îndrepte grosolana greşeală, în timp ce Egemen Bagiş, dimpotrivă, o accentuează.

„Aproximativ 70.000 de cetăţeni armeni muncesc ilegal în Turcia şi noi închidem ochii la asta”, spune el.

Armenii din Turcia, al căror număr, în realitate, oscilează în jurul a 50.000, şi nu a 100.000, sunt în proporţie de 90% femei cu vârste cuprinse între 30 şi 60 de ani, venite să lucreze ca menajere, bone pentru copii sau îngrijitoare pentru persoane vârstnice, în familiile bogate ale înaltei burghezii stambuliote. Mai puţini, bărbaţii sunt angajaţi în fabricile de pielărie sau de încălţăminte din cartierele Laleli şi Kumkapi. Această imigraţie economică este un fenomen de dată recentă, apărut, ca şi în majoritatea ţărilor vecine, odată cu dezvoltarea fulgerătoare a Turciei şi cu deschiderea liniilor aeriene.

Îmbarcarea în cursa Istanbul-Erevan merită făcută pentru a călători lejer. Locurile sunt rezervate cu săptămâni înainte, căci muncitoarele armence trebuie să plece la fiecare trei luni pentru a nu depăşi durata legală de şedere pe care le-o acordă vizele turistice. Ca să-şi rentabilizeze călătoria, ele se întorc încărcate cu valize burduşite. Genţile de voiaj dau peste răscol de haine panteră, blugi ieftini şi pantofi cu toc cumpăraţi de la negustorii angro din Istanbul şi revânduţi numaidecât în Armenia.

Derapajul xenofob al premierului şi stigmatizarea armenilor veniţi să muncească în Turcia reuşesc să

convingă opinia publică turcă de caracterul nefast al protocoalelor încheiate cu Erevanul. De atunci, problema aproape că nu s-a mai pus. Mai rău, frica se instalează din nou în cartierele Istanbulului frecventate de armeni. „Suntem neliniştiţi”, stă să plângă Shusha, care vinde haine de piele într-un butic. „Familia mea vine din Gumri şi, după cutremurul din 1988, ne-am pierdut locuinţa. Am făcut literele şi am lucrat ca învăţătoare pentru 50 de dolari pe lună până în 2004. Apoi, am hotărât să vin aici”, povesteşte ea. „Genocidul? Nu putem să-l uităm, desigur. Familia mea este originară din Muş şi din Kars. Ne gândim

mereu la povestea asta”, spune Donara, în vârstă de 53 ani. În duminica următoare, tensiunea este perceptibilă în jurul bisericii Gedikpacha, din cartierul armenesc Kumkapi. „Ieri, în timp ce o echipă de televiziune ne filma, au venit nişte tineri din cartier şi unul dintre ei a aruncat o brichetă. Câţiva au strigat la noi: «O să vă dăm foc! O să vă punem o bombă!»”, povesteşte Recep care vinde Biblii în faţa acestei biserici evanghelice. Grilaje metalice noi protejează ferestrele. „Am obosit să tot schimbăm geamurile. Aruncau sistematic cu pietre şi sticle.” Mulţi armeni se adună duminica pentru a participa la liturghia în patru limbi, turcă, armeană, rusă şi farsi, pentru cei care vin din Iran. „Armenii se simt aici în pericol. Se duc la lucru şi se întorc acasă, fără a mai întârzia prin oraş, supravieţuiesc, subliniază bătrânul. Dar un cetăţean al Armeniei trebuie să vină aici să-şi caute de lucru, nu? Cum au făcut turcii? Dacă Germania zicea: «O să-i expulzăm pe toţi turcii», cum ar fi fost?” La adăpostul biroului său, situat la subsolul bisericii, pastorul Krikor este revoltat de campania guvernului. „Statul le face deja destule neajunsuri armenilor din Turcia, care sunt propriii lui cetăţeni. Toate bunurile fundaţiilor şi bisericilor au fost confiscate. Cum ar putea un stat care îşi

fură propriii cetăţeni să pretindă că-i apără pe armenii din Armenia? Şi pe noi ne deranjează asta: suferă, sunt dispreţuiţi, maltrataţi, muncesc ca nişte animale de povară... De un ajutor ca ăsta mai bine te lipseşti.” Pentru el, problema de fond este, ca totdeauna, memoria genocidului şi negarea lui. Simplul apel la istorie al Curţii Constituţionale Armene a declanşat o reacţie brutală. „Cauza ameninţării este frica. Turcia ştie bine că genocidul este o realitate, dar se întreabă cum să facă pentru a reduce la tăcere revendicările. Ea seamănă cu un copil care, neputând să se ia la trântă cu cei mari din cartier, se burzuluieşte pe frăţiorul mai mic. Statul turc nu s-a schimbat din 1915...”

159

De fapt, prejudecăţile sunt tenace şi discursul responsabililor politici reiau regulat retorica anti-armenească cea mai clasică. „Sămânţă de armean”, „fiu de armean” rămân sinonime cu „trădător de ţară”. Astfel, la sfârşitul lui august 2012, în timpul unei şedinţe parlamentare consacrate atentatelor Partidului Muncitorilor din Kurdistan (PKK), deputatul AKP din Erzurum, Muhyetin Aksak, declara: „Fraţii noştri kurzi şi membrii PKK nu ar trebui puşi pe acelaşi plan. Trebuie să facem o distincţie. Ei nu sunt nimic mai mult decât copiii apostaţilor de armeni...” Declaraţiile ministrului de Interne Idris Naïm Şahin sunt în acelaşi spirit. Tentativa de apropiere şi diplomaţia fotbalului nu au făcut să dispară reflexele naţionaliste şi antiarmeneşti, aproape atavice în rândul conducătorilor politici turci, începând de la primul dintre ei. În ianuarie 2011, în timpul unei vizite la Kars, Recep Tayyip Erdogan face afirmaţii care le contrazic pe ale lui Abdullah Gul, de cu trei ani înainte. Departe de a face apel la reconciliere, el califică drept „monstruozitate” Monumentul Umanităţii, sculptura neterminată care domină oraşul. Statuia, o siluetă

umană despicată în două, comandată în 2006 de fostul primar din Kars artistului plastic Mehmet Aksoy, simboliza reconcilierea dintre Turcia şi Armenia. Această „monstruozitate” care, ca suprem sacrilegiu, se află în vecinătatea vestigiilor islamice din veacul al X-lea, trebuie dărâmată fără întârziere, ordonă Erdogan: „Nu mai trebuie s-o văd la următoarea mea vizită.” Fără să clipească, administraţia se execută. Trimite până la urmă buldozerele pentru a duce la îndeplinire sinistra sarcină. Pe 24 aprilie.

Capitolul 10

Obsesia negaţionistă a statului în capătul unui şir de trepte, lamele încovoiate a patru imense spade din granit chinezesc se unesc înălţându-se spre cerul de deasupra Igdir-ului. De departe, această construcţie războinică ar putea fi asemuită unei rachete îndreptate spre Armenia vecină. Pe fundal, se conturează pantele înzăpezite ale muntelui Ararat. Frontiera, închisă de Turcia din 1993, se află la doar 10 kilometri. Încadrat de câteva steaguri turceşti prăfuite şi decolorate de soare, acest bizar monument de vreo 40 de metri înălţime a fost înălţat pentru a putea fi văzut din tabăra inamică. Memorialul din Igdir, inaugurat în 1999 de către ministrul de stat Ramazan Mirzaoglu, celebrează memoria victimelor genocidului. Nu ale celui din 1915. Nu ale celui al armenilor, ci „genocidul turcilor săvârşit de armeni”, explică Goskel Giilbey, preşedintele Asociaţiei de luptă contra acuzaţiilor mincinoase ale armenilor, fost lider local al Lupilor Cenuşii. Genocidul pe care l-ar fi comis armenii contra turcilor şi azerilor între 1918 şi 1921, potrivit versiunii oficiale asupra istoriei, reprezintă teza confirmată de colecţii de fotografii îngălbenite ale unor trupuri mutilate şi ale unor gropi comune, precum şi de lucrări de propagandă deteriorate de mucegai.

Construirea memorialului a fost pusă la cale din 1965,

data primului simpozion „istoric” organizat la Igdir pentru a contracara revendicările armeneşti din timpul celei de-a 50-a

comemorări a anului 1915. „Un monument al martirilor trebuie ridicat în memoria a mai bine de un milion de turci căzuţi în Anatolia orientală şi pentru a răspunde punct cu punct acelora care celebrează 24 aprilie ca zi a genocidului şi ridică monumente în diferite locuri din lume pentru a comemora genocidul care s-ar fi săvârşit contra armenilor”, se precizează în concluziile colocviului. În această regiune situată în extremitatea răsăriteană a Turciei, unde o importantă minoritate azeră s-a instalat pentru a fugi de represaliile armeneşti de la sfârşitul războiului din 1914–1918, memoria acelor zile rămâne vie. Pe aceste locuri, partidul ultranaţionalist turc, MHP (Partidul Acţiunii Naţionaliste), al faimoşilor Lupi Cenuşii, se află pe un teren gata cucerit.

Monumentul a fost ridicat pe drumul care duce la vama Alican, păzită de câţiva soldaţi turci somnoroşi, în mijlocul unui câmp plin de buruieni. De altfel, acesta era punctul de trecere vizat pentru a fi deschis, în 2009, atunci când Turcia şi Armenia încercau să se reconcilieze. Armenii provenind din Erevan ar fi fost, astfel, obligaţi să treacă pe lângă acest monument al negaţionismului ori de câte ori intrau în Turcia. Bizară modalitate de a pune în practică reconcilierea.

Memorialul din Igdir caricaturizează la extrem politica negării genocidului din 1915 de către statul turc, recurgând la mecanismul binecunoscut al răsturnării istoriei şi al transformării victimelor în vinovaţi. Dar negaţionismul turc ia şi alte forme, începând cu glorificarea celor care au gândit masacrele, ale căror nume sunt omniprezente în ţară. Toponimia mişună de referinţe la acest trecut sumbru.

Zeci de înalţi funcţionari, verigi în lanţul genocidului din 1915, deseori reciclaţi apoi în administraţia de stat a Republicii, au dat numele lor străzilor, aeroporturilor, stadioanelor...

162

Să-l luăm pe Talaat Paşa, ministrul de Interne al Comitetului Uniune şi Progres, principalul ordonator al crimei. Cel care, de la terminalul telegrafic pe care şi-l instalase la domiciliu, trimitea ordine guvernatorilor şi subprefecţilor să facă razii în tot Imperiul. Acesta este continuu omagiat de Republică drept erou. Ca dovadă, bulevardul cu numele lui străbate tot centrul capitalei, Ankara. Un bulevard la Istanbul, cartiere (*mahalle*), şcoli, parcuri din toată ţara sunt botezate Talaat Paşa, şi asta la fiecare nou val de naţionalism, mai ales după loviturile de stat din 1971 şi 1980. Memoria lui este foarte prezentă. Comitetul Uniune şi Progres îşi instalase, în timpul războiului, birourile în corpurile de clădire ale Universităţii din Istanbul, cea mai mare şi mai veche universitate a ţării. În spatele intrării monumentale care astăzi este folosită de studenţi, o aripă a incintei, un mic pavilion de la sfârşitul veacului al XIX-lea cu tavane înalte, pictate, şi cu parchete lăcuite, fusese adjudecată de Talaat pentru a-şi instala birourile. Astăzi, locul este folosit drept cantină pentru profesorii universităţii şi oaspeţii lor. Astfel, la fiecare prânz, poţi fi invitat şi servit la masa călăului, într-o atmosferă de epocă, de chelneri în cămaşă albă, cu felurite delicatese din gastronomia turcă.

Rămăşiţele pământeşti ale lui Talaat se află în inima Istanbulului, pe colina Libertăţii Eterne (*Abide-i-Hiirriyet Tepesi).* Colina în cauză este înghesuită între două bretele de autostradă, un spital şi giganticul Palat al Justiţiei, ţaglayan, construit în formă de farfurie zburătoare. Poarta parcului [unde se află Monumentul Libertăţii] se deschide

cu un scârţâit, trezind din somn un paznic hirsut, tolănit în faţa unui program de televiziune în baraca pe care o ocupă la intrare. Un cârd de ciori se ridică, rotindu-se, în croncăneli sinistre. Doi câini chelboşi se fac nevăzuţi în spatele unor pini descărnaţi.

163

Cimitirul a fost amenajat, iniţial, pentru câţiva demnitari, eroi ai modernismului turcesc, şi pentru cei 74 de soldaţi ucişi în cursul asaltului dat de islamişti contra Camerei deputaţilor, la 31 martie 1909. Un episod al luptei dintre, pe de o parte, moştenitorii Tanzimat-ului, curent otoman modernist influenţat de iluminism şi bonapartism, şi, pe de altă parte, susţinătorii suveranităţii absolute a sultanului. Colina Libertăţii Eterne, dominată de un tun monumental, simbolizează modernitatea, pozitivismul, laicismul, rezistenţa la forţele reacţionare, în aprilie 2007, uriaşele adunări kemaliste, organizate pe sub mână de militari cu scopul de a contracara alegerea la preşedinţia Republicii a unui islamist, Abdullah Gul, porneau din acest loc simbolic.

Acesta a fost aşadar locul unde puterea kemalistă l-a înmormântat cu mare pompă pe Talaat Pasha. Cenuşa lui tocmai fusese redată patriei natale de Germania nazistă. Pentru a câştiga bunăvoinţa Turciei, Hitler a hotărât să trimită la Istanbul resturile pământeşti ale eroului naţional. La sfârşitul Primului Război Mondial, majoritatea înalţilor demnitari ai Junilor Turci se refugiaseră în Germania, aliata lor. Unii au fost depistaţi de „vânătorii de autori ai genocidului”. Şi Talaat, care se credea la adăpost, a fost asasinat în 1921 de un tânăr armean, Soghomon Tehlirian, a cărui familie, întreagă, fusese masacrată cu câţiva ani înainte. Această acţiune vindicativă a reprezentat lovitura de maestru a Operaţiunii Nemesis1.

1 Concepută de Federaţia revoluţionară armeană (FRA) Dachnaktsounioun, Operaţiunea Nemesis (după numele

zeităţii greceşti a răzbunării) a organizat asasinarea, între 1920 şi 1922, a opt demnitari ai Comitetului Uniune şi Progres sau a „trădătorilor armeni” condamnaţi în contumacie de Curtea Marţială de la Constantinopol, în 1919, şi refugiaţi în străinătate. Sentinţa pronunţată de tribunal, care judecase o parte dintre crimele comise în 1915, a fost astfel pusă în executare de aceste comandouri de „justiţiari”.

164

Opţiunea de a-l înhuma pe Talaat pe colina Libertăţii este, din punct de vedere ideologic, semnificativă. Genocidul armean, la urma urmei, a fost comis în numele unei anumite idei a modernităţii. Decizia de a-l înmormânta aici pe Enver Paşa, fost ministru al Războiului, este mai recentă. În august 1996 trupul lui a fost repatriat din Tadjikistan de guvernul condus pe atunci de premierul islamist Necmettin Erbakan. La sfârşitul Primului Război Mondial, Enver, herald al panturcismului, şi-a vârât în cap să unifice toate popoarele turcofone din Asia Centrală. În 1922, a căzut pe front în lupta cu un batalion al Armatei Roşii, format, cum spune legenda, din soldaţi armeni. În cele din urmă reuniţi, cei doi criminali nu mai primesc prea multe vizite. Mormintele lor cenuşii, acoperite de frunze uscate, par înecate în mijlocul haosului urban. Colina Libertăţii este astăzi neglijată şi nu mai are drept la onoarea ceremoniilor oficiale, regretă gardianul.

Cultul lui Talaat Paşa nu a rămas mai puţin o realitate în mediile statale cele mai naţionaliste. Guvernul islamo-conservator al lui Recep Tayyip Erdogan nu s-a opus, în 2006, la constituirea unui comitet Talaat Paşa, spre slava marelui vizir al genocidului armean. De altfel, în acest comitet se regăsesc câteva figuri de rang înalt, precum veteranul politicii turceşti, fostul preşedinte Suleyman Demirel. Dar şi fostul „preşedinte” al Republicii turce

autoproclamate a Ciprului de nord, Rauf Denktaş, decedat în ianuarie 2012, precum şi liderul Partidului Muncitorilor, Dogu Perinţek, un fost maoist convertit la naţionalismul cel mai îngust. Perinţek este încarcerat din 2007, sub acuzaţia de a fi fost unul dintre personajele-cheie ale nebuloasei Ergenekon, un grup militaro-mafiot cuibărit în angrenajele statului. Toată această lume bună a năşit, pe faţă, manifestaţii negaţioniste la Lausanne, în Elveţia, acolo unde

Dogu Perinţek a fost de altfel condamnat în 2007 de justiţie pentru negarea publică a genocidului armean. Dar şi în Franţa, unde o defilare a Comitetului Talaat Paşa a fost autorizată în Piaţa Bastiliei, în mai 2011. Acelaşi comitet, strâns legat de reţelele asociative şi politice turceşti, a participat vizibil şi fără ca prefectura să aibă ceva de zis, la demonstraţiile „pro-negaţioniste" din faţa Adunării Naţionale şi a Senatului, înaintea votului pentru legea Boyer privind penalizarea negării genocidului. Şi mai rău, cu ocazia comemorării a 90 de ani de la uciderea lui Talaat, a fost organizată la Berlin o ceremonie cu torţe în memoria sa.

Celebrarea responsabililor genocidului nu reprezintă decât un aspect al negaţionismului turc care, de-a lungul anilor, s-a sofisticat tot mai tare, replicând punct cu punct cererilor de dreptate venite din partea comunităţilor armeneşti. La aproape un veac de la consumarea faptelor, Turcia refuză cu obstinaţie să califice drept „genocid" deportarea şi masacrarea organizată a unui număr de 1–1,5 milioane de armeni. Totuşi, acum se vorbeşte pudic despre „evenimentele din 1915", terminologie apărută în anii din urmă. Ankara admite „deplasările de populaţie" şi masacrele reciproce, recunoaşte că au murit între 300.000 şi 500.000 de armeni, dar explică faptele prin contextul tulbure al Primului Război Mondial. Din perspectiva Turciei,

deportarea armenilor se justifica prin ipotetica susţinere de către ei a duşmanilor ruşi, chiar dacă cea mai mare parte dintre armeni luptau sub steagul otoman. „Nu există niciun genocid în istoria noastră”, a proclamat Recep Tayyip Erdogan fidel doctrinei instaurate de predecesorii săi, în momentul în care dezbaterea asupra legii franceze stârnea furia. „Dar câţi musulmani au fost ucişi în Balcani?” întreba Ibrahim Kalin, consilierul primului-ministru, în chip de justificare, cu ocazia

unei reuniuni a comisiei parlamentare create în mod expres. O argumentaţie imuabilă. O istoriografie de stat.

Pentru decriptarea acestei mecanici negaţioniste, să facem încă o trimitere la *Asasinii memoriei* de Pierre Vidal-Naquet: „Dintre toate istoriografiile, cea mai rea este istoriografia de stat, iar statele admit rar că au fost criminale. Cazul cel mai dureros este poate, în acest domeniu, cel al istoriografiei turceşti asupra genocidului armenilor din 1915. Că turcii insistă asupra situaţiei de război, asupra dorinţei de victorie a ofensivei ruseşti pe care o formulau un număr de armeni, asupra conflictelor locale dintre armeni şi vecinii lor, în cursul cărora aceştia din urmă nu s-au comportat mereu ca mielul din fabulă, ce poate fi mai firesc? Dar turcii nu se mărginesc la atât: ei oferă exemplul însuşi al negării. Să ne punem în locul minorităţii armeneşti cam peste tot în lume. Să ni-l imaginăm pe Faurisson ministru, Faurisson general, Faurisson ambasador, Faurisson membru al Naţiunilor Unite, Faurisson răspunzând în presă ori de câte ori este vorba despre genocidul evreilor, pe scurt un Faurisson de stat, dublat de un Faurisson internaţional [...]1” Termenul „negaţionism”, neologism creat în 1987 de istoricul Henri Russo pentru a califica negarea Shoah-ului, va fi reluat, mai târziu, de Vidal-Naquet şi utilizat pe subiectul genocidului

armean2.

Negaţionismul statului turc şi al celor care îi apără poziţiile oficiale împrumută aceleaşi tipare ca şi negaţionismul Shoahului, decorticat de Vidal-Naquet. Metodologia şi retorica sunt perfect asemănătoare: mărturiile directe ale supravieţuitorilor sunt sistematic discreditate sau făcute ridicole. Cele ale străinilor sau ale turcilor sunt cu necesitate emise de agenţii unei conspiraţii

1 Pierre Vidal-Naquet, *op cât.,* p. 142.

2 *Le Nouvel Observateur,* 24 ianuarie 2005.

internaţionale contra Turciei. Documentele de epocă şi probele sunt, bineînţeles, falsuri fabricate până la ultimul amănunt. La fel ca şi Faurisson în cazul camerelor de gazare, negaţionişţii genocidului armean împing raţionamentul până în punctul în care consideră că deportarea sistematică şi masacrarea armenilor în 1915 ar fi o „teză", o „opinie", nu un fapt istoric. Pentru unii, tifosul i-ar fi ucis pe deportaţii evrei la Auschwitz. Pentru ceilalţi, foamea şi setea i-ar fi răpus pe armeni pe drumul spre Dayr az Zawr. Ca şi în cazul Shoah-ului, negaţionismul genocidului din 1915 exploatează ignoranţa, larg răspândită, asupra unei istorii insuficient predate [în şcoală]. În Franţa, ce n-am auzit oare, inclusiv din gura aleşilor, a unor jurişti eminenţi sau a istoricilor, pentru a justifica sau minimaliza negaţionismul? A răspunde „pe hârtie", aşa cum spunea Pierre Vidal-Naquet, negaţionişţilor şi erorilor, deseori grosolane, pe care le comit ei, presupune, e adevărat, o cunoaştere minimală a cazului. În acest tip de dezbateri, forma şi forţa afirmaţiei capătă întâietate asupra fondului.

„Negarea genocidului armean e o industrie", declară universitarul turc Taner Akçam într-un interviu din ianuarie 2012. Autorul lucrării *Un act ruşinos1,* profesor la

Universitatea Clarke din Statele Unite ale Americii, este unul dintre cei dintâi intelectuali turci care au contestat versiunea oficială a istoriei, încă de la începutul anilor ’90. „Negând ceea ce s-a petrecut în 1915, Turcia reproduce instituţiile, relaţiile sociale şi ideologia care au dus la genocidul din 1915. Negarea trece dincolo de apărarea unui fost regim a cărui ideologie a condus la un genocid consumat. Negarea hrăneşte o politică de agresiune continuă, atât pe plan intern, cât şi pe plan extern, contra oricărei persoane care se opune acestei ideologii negaţioniste. Iată

1 Taner Akçam, *Un acte honteux,* Denoel, 2006.

motivul pentru care adevăraţii ucigaşi ai lui Hrant Dink sunt, în continuare, de negăsit. Iată de ce sunt puse la cale atacuri contra armenilor şi monumentelor lor din Europa. Iată de ce în Statele Unite sunt organizate contra mea şi a altor intelectuali campanii de ură şi de ostilitate”, continuă istoricul acesta, care s-a pronunţat în favoarea legii ce incriminează negarea, dezbătută în Franţa. „Asta ar trebui să fie limpede pentru toată lumea: în Turcia, negarea genocidului este o industrie. Este, de asemenea, o politică de stat de prim ordin. Consiliul de Securitate Naţională (MGK), cea mai înaltă autoritate instituţională turcă, a creat în 2001 un Comitet de coordonare pentru lupta contra alegaţiilor neîntemeiate privitoare le genocid. Repet: a nega genocidul este una dintre priorităţile Statului turc. Trebuie să vă daţi seama că nu sunteţi confruntaţi cu o simplă negare: vă aflaţi în faţa unui regim negaţionist.” Statul turc mobilizează, în fapt, mijloace uriaşe pentru a lupta contra a ceea ce el numeşte, de obicei, „afirmaţiile armeneşti despre un aşa-zis genocid”. Este de ajuns să navighezi pe site-urile guvernamentale pentru a obţine o imagine de ansamblu. Aproape niciunul dintre acestea nu

omite micul logos de rigoare despre aşa-numitul genocid şi minciunile armeneşti. Cel al Ministerului Culturii este cel mai locvace pe acest subiect: îi consacră jumătate dintre dosarele lui istorice. Ministerul Afacerilor Externe nu se lasă mai prejos. Acesta rezervă, în egală măsură, spaţiu „diplomaţilor martiri", asasinaţi de teroriştii armeni ai Asala, fără a ni se explica vreodată geneza şi motivaţiile acestei mişcări, indisociabilă de genocid. Cât priveşte serviciile de informaţii, MIT *(Mili Istibahrat Teskilati),* ele însele îşi revendică filiaţia directă din Organizaţia specială (Teskilat-i-Mahsusa), fondată în 1914, al cărei rol a fost central în masacre. În saloanele internaţionale, în birourile de turism, Turcia îşi difuzează viziunea asupra istoriei cu ajutorul broşurilor, fasciculelor sau CD-urilor editate

cu mari cheltuieli. Acesta a fost cazul Sezonului Cultural Turc din Franţa, în 2010. Pentru astfel de evenimente, Fondurile de Promovare a Turciei sunt utilizate cu generozitate. O autentică obsesie negaţionistă.

Prezidat de vice-premier, cum aminteşte Taner Akçam, Comitetul de Coordonare a Luptei contra Acuzaţiilor Nefondate de Genocid (ASIMKK) reuneşte reprezentanţi ai marilor ministere cheie (Apărare, Justiţie, Interne, Afaceri Străine, Educaţie, Cultură), pe preşedintele Consiliului Superior al Universităţilor (YOK), pe directorul Serviciilor de Informaţii (MIT), pe şefii Arhivelor Naţionale şi ai Fondurilor de Promovare a Turciei, precum şi pe preşedintele Institutului Turc de Istorie (TTK). Şi, bineînţeles, militari. Vârful instituţionalizării negaţionismului. Acest comitet a fost creat de un guvern care reunea stânga kemalistă a lui Biilent Ecevit şi pe Lupii Cenuşii ai lui Devlet Bahţeli, atunci când în Franţa se vota legea care recunoştea genocidul armean. Dacă există un subiect care aduce la consens toate partidele din Turcia – cu excepţia partidului pro-kurd

–, acela este negaţionismul. ASIMKK era, mai mult sau mai puţin, în adormire de câţiva ani. Însă ca răspuns la ultimele veleităţi legislative din Franţa, această instituţie a fost reactivată. În 2007, ea a fost, de asemenea, mobilizată pentru a pregăti un documentar în şase părţi cu privire la relaţiile turco-armene: *Şart Gelin, Mireasa blondă,* după titlul unui cântec popular armenesc. DVD-ul de propagandă a fost distribuit anul următor în toate şcolile primare din Turcia de Ministerul Educaţiei Naţionale, cu proiecţie în cazul copiilor şi recenzie obligatorie din partea cadrelor didactice... Inclusiv în şcolile armeneşti.

Cel mai bun exemplu al acestui negaţionism de stat rămâne Institutul de istorie turcă (TTK), o instituţie fondată de Kemal

Atatiirk cu misiunea de a alimenta retorica istorică oficială. Institutul, multă vreme prezidat de istoricul Yusuf Halaţoglu, marele negator şef, devenit astăzi deputat al Partidului Ultranaţionalist (MHP), are, de altminteri, un „departament de studii armeneşti" bine echipat. Acesta este condus de istoricul Kemal ţiţek care apare în ziare sau pe platourile de televiziune imediat ce vine vorba de armeni. În rapoartele şi documentele editate de acest organism istorico-politic, armenii din Imperiul Otoman în 1915 sunt asimilaţi, în bloc, „trădătorilor" sau „teroriştilor", aliaţi trupelor ruseşti. Aceasta este versiunea istoriei pe care o găsim, până în clipa de faţă, în toate cărţile şcolare şi care modelează mintea oricărui şcolar turc, de la grădiniţă până la universitate. „Turcia a urmat o politică de amnezie voluntară şi de tactică dilatorie. Ea a vârât subiectul sub preş, a pretins că acesta nu exista şi spera ca toată lumea să aibă memorie scurtă. De aceea e atât de furioasă pe Franţa: Turciei nu-i place să-i fie reîmprospătată memoria", apreciază Taner Akçam.

Dar centenarul din 2015 al genocidului se apropie şi Turcia e puternic neliniştită de campania internaţională care se pregăteşte. După Franţa şi cele vreo douăzeci de state care l-au recunoscut, ar putea şi altele să evoce oficial, la rândul lor genocidul din 1915 şi, mai ales, Statele Unite. La Washington, principal aliat al Turciei pe scena internaţională, problema este pusă pe tapet înainte de toate alegerile. De democraţi, atunci când majoritatea în Camera Reprezentanţilor sau în Senat este republicană. De republicani, atunci când această majoritate este democrată. Preşedintele Barack Obama făcuse promisiunea, înainte de primul mandat, să recunoască realitatea genocidului armean. Promisiune uitată odată ales. La 24 aprilie, Casa Albă transmite, tradiţional, un mesaj în memoria victimelor. De fiecare dată, cuvintele sunt atent cântărite. Comunitatea

armeano-americană, numărând peste un milion de persoane, aşteaptă în fiecare an ca preşedintele american să folosească cuvântul „genocid”. Dar din 2008, Barrack Obama a folosit expresia „mare catastrofa”.

„În fiecare an, după 24 aprilie, comentariul ce poate fi citit în cea mai mare parte a cotidienelor este, grosso modo: «Uf! Am scăpat. Încă un an câştigat», ironizează Taner Akçam. Pe măsura apropierii de 2015, tactica va rămâne neschimbată. Conducătorii turci ştiu că subiectul va fi exploatat, mai ales în străinătate. Totul este, aşadar, pregătit pentru a ajunge în anul 2015 cu cât mai puţine pagube posibile. Această memorie este ca o fantomă care îi bântuie.” Pentru a contracara revendicările în ţările unde trăiesc puternice comunităţi armeneşti, Turcia nu-şi precupeţeşte mijloacele. „Statul pune la bătaie resurse incalculabile pentru ca Turcia să nu fie acuzată de genocid”, explică Samim Akgonul, istoric, profesor la

departamentul de studii turcice al Universităţii din Strasbourg. În Franţa, de exemplu, unde au fost create grupuri de presiune şi site-uri internet pentru a propaga tezele istoriei oficiale şi negaţionismul Statului turc. Fondul guvernamental de promovare a Turciei dispune, în această direcţie, de bugete cvasi-nelimitate. Încă şi mai impresionant, în Statele Unite, puternica *Turkish Coalition of America* (TEA) finanţează, graţie unui buget anual de mai multe milioane de dolari, acţiuni de lobby pe lângă membrii ambelor camere parlamentare, dintre care unii îşi alimentează campaniile din banii Turciei. Ankara susţine materialmente catedre universitare şi plăteşte campanii publicitare în media. Astfel, în ediţia din 6 iunie 2005, magazinul *Time* a distribuit un CD de propagandă negaţionistă turcească.

Dar, în perspectiva anului 2015, guvernul turc este pe cale să-şi schimbe tactica. Fin strateg, ministrul de Externe Ahmet Davoutoglu ştie în ce măsură negaţionismul excesiv sfârşeşte prin a da naştere efectului invers decât cel aşteptat. În primăvara

anului 2012, odată ce dosarul legii franceze a fost închis, Turcia a hotărât să regrupeze toate instituţiile însărcinate cu lupta contra „revendicărilor mincinoase ale unui pretins genocid” sub autoritatea unui birou al premierului. „De acum, o singură instituţie va avea drept sarcină să trateze toate revendicările legate de genocid”, se felicita în iunie 2012, în tabloidul *Haber Ttirk,* editorialistul Murat Bardakţi, specialist în probleme istorice. „În Turcia există actualmente o întreagă paletă de instituţii, fundaţii, departamente în sânul statului major sau al universităţilor care abordează revendicările armeneşti”, scrie acest jurnalist, el însuşi autor al mai multor lucrări pe tema genocidului şi, mai ales, al unui studiu asupra carnetelor lui

Talaat Paşa1. „Şi ce am reuşit noi până acum mulţumită acestui efort? Un imens nimic. Diaspora armenească a fost eficientă în centrele de cercetare şi în universităţile europene şi americane. Ea a produs un lucru de calitate, profesional, între care numeroase publicaţii atrăgătoare şi sute de site-uri internet.” Punând în discuţie strategia turcă, el continuă: „Deoarece cea mai mare parte dintre publicaţiile noastre se adresează exclusiv propriilor noştri cetăţeni şi nu fac altceva decât să ne promoveze pe noi înşine, nouă înşine, fără ca cineva din străinătate să le bage, cu adevărat, în seamă. [...] Nimeni nu citeşte broşurile şi cărţile pe care ambasadele noastre încearcă să le distribuie în străinătate, pentru că sunt scrise în stilul plictisitor al propagandei din anii ’60.” În ciuda eforturilor făcute recent în anumite cercuri de reflecţie pentru a recruta negaţionişti străini, cu precădere francezi, Murat Bardakţi regretă lipsa de credibilitate a producţiei oficiale din preajma

1 Istoricul Ara Sarafian, în lucrarea *Talaat Pasha’s Report on the Armenian Genocide, 1917,* apărută în 2012 (Gomidas Institute), ia ca punct de plecare carnetele lui Talaat Paşa pentru o concluzie complet diferită.

centenarului: „Nu avem nici măcar o singură publicaţie care să fie luată în serios în cercurile academice din străinătate. [...] Dezastruoasa noastră incapacitate de a înţelege că nu putem reduce evenimentele din 1915 la numărarea cadavrelor trebuie depăşită. Dacă nu, durerile de cap ale Turciei vor deveni şi mai dureroase ca înainte.”

Capitolul 11

Sevag Balikţi: „1.500.000 + 2”

Paştele nu va mai fi sărbătorit în familia Balikţi. Şi nici altceva, de altfel. Sub un cer cenuşiu, cu gulerul hainei

ridicat şi privirea aţintită asupra valurilor care se sparg unul după altul de cheiul debarcaderului, Garabet Balikţi îşi sudează mecanic ţigările una de la alta. În mâna care i-a rămas liberă, strânge un bucheţel de flori albe. În această duminică de Paşti, când armenii din Istanbul sărbătoresc învierea lui Hristos în jurul unei mese de familie, iar copiii vopsesc ouăle, Garabet trece Bosforul ca să meargă să pună flori pe mormântul fiului său, în cimitirul armenesc din Şişli. În faţa mormântului, au instalat un taburet mic din aceeaşi marmură ca şi lespedea de pe mormânt. „Au pus scaunul ca să mă pot aşeza şi să-i vorbesc, spune tatăl, copleşit. Dar vocea lui nu se mai aude. A murit," spune bărbatul arătând cavoul. Sevag al lui cel înalt nu se va întoarce. În fiecare duminică, după tragedie, vine să dea la o parte florile ofilite, aprinde o ţandără de tămâie şi se aşază câteva minute ca să-i vorbească fiului său, ucis cu un an înainte.

Născut în 1984, Sevag Şahin Balikţi a murit pe 24 aprilie 2011, în Joia Mare. Să mori pe 24 aprilie... „Toţi armenii ştiu ce înseamnă asta", spune un prieten de familie, venit să se reculeagă cu soţia şi copiii lui. 24 aprilie este data aniversară a declanşării genocidului din 1915. În acea zi, mai multe sute de notabili armeni din Istanbul, politicieni, medici, avocaţi, jurnalişti, au fost arestaţi, închişi în puşcăria Sultanahmet şi

deportaţi cu trenurile spre Anatolia, din gara Haydarpacha. Această zi a amintirii a fost mult timp comemorată în tăcere de armenii din Turcia. Dar astăzi, familia Balikţi nu mai are motiv să tacă. „S-a spus că odată cu Hrant Dink numărul a devenit 1.500.000 de victime + 1. Cu fiul meu, numărul este 1.500.000 + 2", spune Ani, mama dublu îndoliată.

Vestea morţii violente a lui Sevag a fost, iniţial, primită

cu neîncredere de comunitatea armenească, apoi au trebuit să consimtă la dura realitate. Sevag este cea mai recentă victimă a genocidului armean. Ultimul sacrificiu din ziua de 24 aprilie. Tânărul îşi efectua serviciul militar într-un pluton de jandarmerie, în cazarma din Kozluk, din provincia Batman, în plină regiune kurdă, teritoriu aflat sub influenţa gherilei Partidului Muncitorilor din Kurdistan (PKK). O zonă ostilă pentru armata turcă şi recruţii ei. Soldatul Balikţ nu mai avea decât 26 de zile până la demobilizare. Mai puţin de o lună până când îşi va reîntâlni părinţii, sora şi cămăruţa din noul apartament de la Moda, pe malul asiatic al Bosforului, în care familia tocmai se mutase. „Se grăbea să se întoarcă să lucreze cu mine”, spune Garabet, de meserie bijutier într-un atelier din apropierea marelui bazar din Istanbul. Într-adevăr, iarna fusese grea pentru Sevag, aflat departe de ai săi. Armata, violenţa, izolarea într-o cazarmă la 1.600 km de Istanbul... încercarea îl zguduise. Totuşi, în ultimele fotografii pe care familia le mai are cu el, capul ras abia dacă i-a asprit faţa rotundă şi surâzătoare. Serviciul militar este obligatoriu pentru orice cetăţean turc, inclusiv pentru „minoritarii nemusulmani”, aşa-numiţii *gayrimuslim.* Şi Sevag se achitase de datorie.

De altfel, ca orice bună familie turcă, Bahkţii alcătuiseră un mic album de fotografii-amintiri ale fiului lor sub steag. Un album pe care îl ţin pe o etajeră, în sufragerie. Pe filele pe care le răsfoieşte Garabet tatăl, Sevag pozează în uniformă de militar şi în tricou cachi, pe munte sau lângă cazarmă, mereu surâzător. Imaginile nu-l arată niciodată înarmat sau

în atitudine războinică, cum fac deseori recruţii. În câteva fotografii de grup, Sevag apare în mijlocul a vreo zece soldaţi din compania lui. Toate denotă o camaraderie deschisă. Şi totuşi. Garabet arată un chip. „El este

ucigaşul”, şopteşte bărbatul. În fotografii, soldatul pe care îl indică el, Kivanţ Agaoglu, este, în aparenţă, un soldat printre alţii. Într-una, acesta stă mândru, cu o armă de asalt, în centrul grupului. Într-o altă fotografie, stă braţ la braţ cu viitoarea sa victimă, fixând obiectivul cu nişte ochi exorbitaţi.

Pe 24 aprilie, dimineaţa, comandantul cazărmii din Kozluk a trimis o parte din garnizoană să repare gardul. Regiunea se află în stare de alertă, ca în fiecare an primăvara, deoarece, atunci când se topeşte zăpada, rebelii PKK îşi reiau în forţă operaţiunile militare şi ambuscadele. Santinelele militare sunt, uneori, luate cu asalt. Trebuie, deci, întărită securitatea din jurul cazărmii şi adăugate câteva rulouri de sârmă ghimpată cu lame de ras. Vreo şase soldaţi, între care şi Sevag, mai degrabă se bucură că în această zi vor mânui lopata şi târnăcopul, câteva ore, în aer liber. O santinelă înarmată veghează asupra grupului. Este Kivanţ Agaoglu. Şi apoi, este tras un foc. Glonţul trece prin tricoul lui Sevag, lovindu-l în abdomen. Tânărul moare pe loc.

Tragicul eveniment a umbrit, în acel an, comemorările lui 24 aprilie 1915. „Toţi armenii ştiu bine ce înseamnă asta.” Comunitatea armenească din Istanbul este împietrită. Funeraliile se desfăşoară în biserica armenească din Ferikoy, pe 27 aprilie, într-o atmosferă de plumb, în care furia este înecată în frică şi amărăciune. Coşciugul lui Sevag este adus acoperit cu un drapel turcesc, marcat cu semiluna musulmană, aşa cum cere tradiţia pentru „martirii” forţelor armate. Oficialii au venit în număr mare. Ministrul Afacerilor Europene, Egemen Bagiş, în rândul din faţă, răsuceşte cuţitul în rana adunării. Pentru

ministru, moartea lui Sevag în rândurile armatei ar fi dovada integrării armonioase a comunităţii armeneşti în

societatea turcă.

Instituţia militară este reprezentată de generalul de armată Hulusi Akar şi de comandantul regional al jandarmeriei, Ibrahim Yaşar. Acesta din urmă îi înmânează steagul Turciei lui Garabet Balikţi care se înclină şi-l sărută. Societatea turcă şi chiar părinţii lui Sevag, obişnuiţi cu sacralizarea extremă a emblemelor republicane, nu percep violenţa simbolică a gestului care marchează, într-un anume fel, supunerea victimelor faţă de asasinii lor. Mai multe sute de apropiaţi sau mai puţin apropiaţi, simpli cetăţeni de origine armeană afectaţi de moartea lui Sevag Balikţi, iau parte la funeralii şi vin să-şi prezinte condoleanţele. Printre ei, Rakel Dink, văduva lui Hrant Dink, asasinat înainte cu patru ani, şi el pentru că era armean. După ceremonie, dricul se pune în mişcare, spre cimitirul Şişli. Garabet, buimac, încă necrezând că fiul lui murise, suie pe locul din faţă al vehiculului, în timp ce clopotele însoţesc plecarea lui Sevag.

Din primele zile de după moartea soldatului, armata se străduieşte din răsputeri să fie admisă versiunea accidentului. Ancheta nu s-a terminat, dar concluziile sunt deja cunoscute. „O delegaţie de ofiţeri a venit la noi acasă să ne explice că a fost vorba despre un accident, iar Sevag şi Kivanţ, în realitate, erau prieteni”, povesteşte Garabet. Părinţii victimei nu cred o vorbă. O săptămână mai târziu, armata le propune să meargă la locul unde s-a consumat drama, ca să viziteze cazarma din Kozluk pentru a se reculege. Ani şi Garabet au luat bilete de avion cu destinaţia Diyarbakir. De acolo, au ajuns la bază cu elicopterul. La locul crimei, sunt primiţi de ofiţerii postului militar şi chiar prezentaţi soldaţilor care au fost martori la moartea lui Sevag. Kivanţ Agaoglu este încă acolo, liber, înarmat, ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat, povesteşte revoltată Ani Balikţi. Ucigaşul fiului lor afirmă că „arma s-a descărcat singură atunci când

o aşeza din nou în poziţie”. Părinţii îi întâlnesc şi pe tinerii recruţi care erau de faţă în ziua tirului mortal. „Printre ei, era unul care tremura, povesteşte Ani. M-am apropiat de el cu discreţie şi l-am întrebat ce are.” Tânărul i-a explicat, vizibil tulburat, că el este cel care l-a dus pe Sevag la spital, unde a fost constatată moartea clinică. Şi, mai ales, că împuşcătura n-a fost deloc accidentală. Potrivit lui, Kivanţ a ochit şi l-a doborât în mod intenţionat pe Sevag. El va retracta totul de la prima înfăţişare la tribunal.

Căci, de fapt, a fost deschis un proces al cărui dosar a fost încredinţat celei de-a doua camere a Tribunalului Militar din Diyarbakir, care să încerce să facă lumină în împrejurările morţii lui Sevag. Sau care să închidă dosarul accidentului. Fiecare dintre audierile la care părinţii şi Lena, sora mai mare, participă în marele oraş kurd este o tortură. Ucigaşul se prezintă în instanţă liber şi îi înfruntă. De fiecare dată, repetă că a fost vorba de un accident. „Nu a fost un accident”, şopteşte Garabet, clătinând din cap. „A avut evident legătură cu data de 24 aprilie, adaugă Ani. Am spus asta la tribunal. Camarazii săi ştiau că era armean. Chiar pregătise o pască tradiţională de Paşti, am aflat la proces, suspină femeia. Fiul meu a fost omorât, pentru că era armean. A fost ales să fie sacrificat. Tot ce vreau este ca această crimă să fie recunoscută drept crimă rasistă şi ca vinovatul să stea 20 de ani în închisoare.”

De când a fost deschisă procedura judiciară, s-au aflat mai multe detalii tulburătoare. Tricoul roşu închis purtat de Sevag în ziua morţii, probă esenţială în incriminare, a dispărut, după câte se pare, din dosar. „Ne-a fost arătat un alt tricou care nu era măsura lui Sevag”, a spus mama. „Şi există o incoerenţă privind traiectoria glonţului tras.” Scena crimei a fost machiată şi au avut destul timp la dispoziţie ca probele să fie deplasate de la locul lor, crede avocatul

din Kozluk, aproape în totalitate, confirmă versiunea oficială a superiorilor. Dar în detalii, incoerenţele abundă. „Toţi mint, de frică. Nicio relatare nu pare credibilă. Este limpede că s-au exercitat presiuni asupra martorilor”, afirmă avocatul. Însăşi familia celui care a tras, Kivanţ Agaoglu, a ameninţat un martor cu represalii. „L-au chemat ca să-l intimideze şi l-au contactat printr-un angajat al poştei care locuia în acelaşi oraş”, spune avocatul, vârându-şi iar nasul în dosarul voluminos. „Unul dintre soldaţi chiar povesteşte felul în care au pus ofiţerii presiune pentru a le orienta mărturiile.” În ziua reconstituirii, toţi martorii au cerut să fie scuzaţi. Toţi au trimis judecătorului o scrisoare identică până la virgulă.

Ceea ce întăreşte bănuielile de asasinat este mai ales personalitatea ucigaşului. Originar din Elazig, fostul oraş armenesc Kharpert devenit, astăzi, un fief al naţionalismului turc, el nu-şi ascundea simpatiile pentru o mişcare de extremă dreaptă, *Alperen:* un grup de tineri legaţi de BBP *(Biiyuk Birlik Partisi,* Partidul Marii Uniuni), partid naţionalist şi islamist ieşit dintr-o sciziune a MHP. Tatăl lui conducea secţiunea locală a acestuia. Pe pagina lui de Facebook, Kivanţ îşi declarase iubirea pentru această organizaţie rasistă şi ostilă minorităţilor. „Tinerii care nu îndrăznesc să depună mărturie se tem de această ideologie şi de reţeaua care se află, probabil, în spate”, adaugă Ismail Alavut.

În ciuda eforturilor armatei de a şterge crima anti-armeană, limbile sfârşesc întotdeauna prin a se dezlega. Mai întâi, aceea a lui Melani, logodnica lui Sevag, armeancă şi ea. După mai multe săptămâni de la consumarea dramei, ea a scăpat porumbelul, în timpul lunilor de serviciu militar, Sevag o suna, destăinuindu-i-se mai mult decât părinţilor

lui când îi era frică sau se simţea singur. Primise ameninţări. Într-o zi, unul dintre soldaţii din regiment l-a prins într-un colţ, de faţă cu câţiva martori: „Dacă va izbucni într-o zi un război între Turcia şi Armenia, tu o să fii primul pe care o să-l omor”, i-ar fi spus

lui Sevag, potrivit logodnicei lui. Sevag fusese profund şocat de aceste ameninţări. Ani şi Garabet nu ştiau nimic despre teroarea ascunsă care le măcinase fiul.

La un an după săvârşirea faptelor, durerea familiei Balikţi se agaţă de o ipotetică decizie a justiţiei. Procedura trenează. Raportul autopsiei lui Sevag nu a fost încă pus la dosar. „Am impresia că judecătorul dă dovadă de prea multă îngăduinţă, este de părere Ani. Ne-a spus: «Verdictul trebuie să-mi permită să le privesc pe cele două familii în ochi.» Dar în acelaşi timp, aşa cum spune proverbul turcesc, te priveşte cu ochiul stâng şi te loveşte cu ochiul drept.” A fost înfiinţat un comitet, „Dreptate pentru Sevag”, cu scopul de a susţine familia, între membrii săi numărându-se Rakel Dink şi fiul ei Arat, coregraful Zeynep Tanbay, tinerii lideri ai comunităţii armeneşti, Hayko Bagdat şi Garo Paylan... Dar din 1915, impunitatea constituie regula. Astfel, procesul asasinilor lui Hrant Dink, în ciuda mobilizării democraţilor din Turcia, a presiunilor internaţionale şi a interesului manifestat de media, s-a soldat doar cu condamnarea, în ianuarie 2012, a lui Ogiin Samast şi Yasin Hayal, ultimele verigi ale lanţului criminal care a pregătit eliminarea jurnalistului şi purtătorului de cuvânt al armenilor din Turcia. Ofiţerii superiori de poliţie din Trabzon şi Istanbul care au fost în contact cu ucigaşii fuseseră, pur şi simplu, transferaţi. Guvernul a fost spălat de orice suspiciune. „Profilul lui Agagoglu este foarte asemănător cu al lui Samast”, constată avocatul care a lucrat la ambele cazuri.

Atâta timp cât impunitatea rămâne intactă, restrânsă comunitate armenească trebuie să trăiască închisă sub ameninţarea unei recidive, paralizată de frică. La începutul lui aprilie 2012, Ani, Garabet şi câţiva prieteni apropiaţi s-au întâlnit la restaurantul *Jash,* din Beyoglu, pentru vernisajul expoziţiei lui Sevag. *Jash* este unul dintre puţinele restaurante armeneşti

din Istanbul, chiar dacă această precizare nu apare nicăieri în vitrină. În armeană, numele lui înseamnă „prânz”, „ceva de care oamenii au nevoie pentru a supravieţui”, spune cu umor Dayk Miridjanian, patronul localului. Acesta este un stambuliot get-beget a cărui familie a scăpat în parte masacrelor din 1915 şi al cărui bunic deţinea o mezelărie în cartierul Kurtuluş. La parterul restaurantului, Miridjanian a dat la o parte mesele şi a instalat sculpturile lui Sevag. Tânărul bijutier fusese înzestrat cu mâini îndemânatice şi-i plăcuse să-şi lase imaginaţia să zburde atunci când modela argila. În faţa lucrărilor lui copilăreşti expuse astfel, lacrimile curg şi strică machiajul. „De ce l-au ucis? De ce pe el? se întreabă Ani Setyan, care fusese profesoara lui de arte plastice din liceu. Era atât de drăguţ. Era un copil”, murmură femeia uitându-se la sculpturi. În mica încăpere sunt prieteni ai părinţilor lui Sevag, cu o mină serioasă, foşti colegi de clasă ai lui Sevag, precum aceste trei tinere femei, gătite ca şi cum s-ar fi dus la prima lor întâlnire galantă, care se îneacă în plâns. Fostul deputat turc Ufuk Uras a trecut pe acolo ca vecin. La intrare stă Ani, mama, îmbrăcată în negru, ca totdeauna de la moartea fiului ei, primind condoleanţele cu fruntea sus şi cu suspinele înghiţite în fundul pieptului. Tare ca o stâncă, priveşte fix, mulţumind fiecăruia cu un zâmbet şi cu o voce îngroşată de tutun. În spatele ei, Garabet este prăbuşit. S-a apucat iar de fumat, în ciuda problemelor cardiace. Faţa,

trupul lui întreg nu mai exprimă decât durere. Zidit în tăcere, răspunde, cel mai des, cu un suspin şi cu o ridicare din umeri. Zbuciumul sufletesc îl roade de luni întregi, mai ales atunci când e singur în prăvălie. Alături de Garabet, Lena, sora mai mare a lui Sevag, o tânără femeie brună, cu faţa luminată de nişte ochi mari, impresionează şi ea prin combativitate şi determinare.

La un an de la moartea lui Sevag, pe 24 aprilie 2012, ziua celei de-a 97-a comemorări a genocidului armean, chiar Lena este aceea care vorbeşte la cimitir. „Noi eram o familie unită, sudată.

Eram patru. Astăzi nu mai suntem decât trei. Sevag ne lipseşte", strigă ea, suită pe bordura de marmură a mormântului. „L-am trimis să-şi facă stagiul militar. Am dat totul pentru această ţară. Şi voi? Voi – se întoarce ea spre camera de filmat a unui post de televiziune turcesc venit să filmeze ceremonia – ce-aţi făcut ca să ne protejaţi?" La acest mormânt acoperit de flori nu se mai pune problema discursurilor de alinare şi a legendelor în care turcii şi armenii trăiau toţi laolaltă, în armonie. Zece minute, Lena dă frâu liber furiei ei, reci şi tăioase. Puţini sunt cei care au venit să se roage acum în cimitirul Şişli, o mână de cunoscuţi şi câţiva armeni anonimi. Intelectualii şi democraţii turci care, pe scena mediatică, fac pe apărătorii comunităţii armeneşti, strălucesc prin absenţă. Doar militanţii Asociaţiei Drepturilor Omului din Istanbul (IHD) au venit, împreună cu şeful lor, avocatul Eren Keskin, să-şi aducă omagiul. „În orice caz, în această ţară, nu reuşesc să înţeleagă, să depăşească formulele gata făcute ca «vă împărtăşim durerea». În fond, noi ne-am simţit totdeauna diferiţi", spune Ani Balikţi.

În acest 24 aprilie 2012, comemorările se amestecă. Aceea a lui 1915, comemorarea genocidului armean, şi

aceea a morţii lui Sevag, ultima victimă a unei crime care se va prelungi atâta timp cât domnesc impunitatea şi negarea. Absenţa dreptăţii pentru familia Balikţi înseamnă o incitare, o încurajare dată celor mai naţionaliste segmente ale societăţii turceşti care ameninţă regulat cu „isprăvirea lucrării”, adică, cu încheierea exterminării armenilor. Această zi a memoriei începe în jurul orei 13, pe esplanada fostului hipodrom bizantin, la doi paşi de faimoasa Moschee Albastră. IHD desfăşoară o pancardă şi aprinde câteva lumânări în faţa Muzeului Artelor Islamice, fosta închisoare unde, pe 24 aprilie 1915, fuseseră întemniţaţi liderii şi intelectualii armeni din Istanbul, înainte de a fi deportaţi. Manifestanţii agită portretele acestor victime, cele dintâi ale genocidului: printre ele figurează, de pildă, Daniel

Varoujan, poet de geniu, care a continuat să scrie în timpul captivităţii *Cântecul pâinii,* operă majoră a literaturii armene, în cele din urmă, după câteva luni, a fost legat de un copac, torturat şi asasinat, la vârsta de 31 ani. Printre aceste portrete făcute după vechi fotografii îngălbenite, portretul color al lui Sevag, ultima victimă. Pentru Garabet Balikţi, tatăl, care venea acolo pentru întâia oară, susţinerea este reconfortantă.

În faţa fostei închisori, vizitată în fiecare zi de sute de turişti care ignoră istoria acestor locuri, Eren Keskin citeşte un mesaj, o scrisoare simbolică adresată lui Aram I, catolicosul Ciliciei, refugiat la Antelias de când predecesorul lui fusese alungat din Sis, din apropiere de Adana, în 1915. „Ruşinaţi şi plini de respect, ne închinăm dinaintea morţii armenilor otomani care au fost masacraţi şi deposedaţi de bogăţiile lor de tot felul şi chiar de vestigiile propriului trecut [...]. Pe 24 aprilie 2011, ziua când ne aflam aici, să comemorăm arestarea intelectualilor armeni, Sevag Şahin

Balikţi a fost doborât în timpul efectuării serviciului militar obligatoriu în armata turcă, în provincia Batman. Oficialii au livrat informaţii eronate şi au manipulat martorii cu scopul de a stabili că moartea lui a fost un accident. De atunci, anchete mai serioase au scos în evidenţă o crimă cu premeditare. Moartea lui Sevag Balikţi reprezintă dovada că, din 1915, armenii n-au mai putut să trăiască nicio clipă în siguranţă, că genocidul continuă şi că negarea lui vreme de 97 de ani îl perpetuează." Zidul negării este încă departe de a fi fost dărâmat.

Capitolul 12

Palatul Çankaya, păcatul originar al Republicii

Abdullah Gül, actualul locatar al Palatului Çankaya, reşedinţa din Ankara a preşedintelui Republicii Turce, a decorat spaţiile după gustul său, când l-a luat în posesie, în 2007. A scos din subsoluri tablourile semnate de celebrul pictor Ivan Aivazovski şi le-a atârnat pe pereţii biroului. De la sfârşitul secolului al XIX-lea, statul se află în posesia unei frumoase colecţii de marine şi peisaje furtunoase ale pictorului rus: în 1874, sultanul Abdul Aziz făcuse artistului o comandă pentru aproximativ 40 de pânze şi îl invitase la Constantinopol pentru a-i înmâna Ordinul Osmanităţii, decoraţie onorifică otomană. Dar după admiraţia imperială a venit vremea dizgraţiei republicane. Ivan Aivazovski era de origine armeană. Identitatea lui nu era compatibilă ideologic cu precedentul preşedinte al Republicii, foarte kemalistul Ahmet Necdet Sezer. Abdullah Gül, care s-a învestit personal în tentativa de reconciliere avortată cu Armenia, este încântat să arate aceste tablouri oaspeţilor lui. Gusturile sale estetice sunt în acord perfect cu sensibilitatea lui la „chestiunea armenească", dar între nişte limite de rigoare. Aflat în fruntea unui stat negaţionist, preşedintele ţine în umbră un alt aspect al locuinţei sale.

Palatul Çankaya, reşedinţa oficială a şefului statului de

pe vremea lui Mustafa Kemal, se află pe o colină din inima capitalei.

185

Acest simbol al Republicii e o proprietate spoliată care, înainte de Primul Război Mondial, aparţinea bogatei familii armene Kasapyan. Ce lapsus din partea unui Stat care s-a construit din plin pe confiscarea bunurilor armenilor şi ale altor minorităţi non-musulmane! Tentaţia de a vedea aici o mărturisire a crimei este mare... Dar şi semnalul unui sentiment de totală impunitate. O tăcere foarte uşor de înţeles înconjoară, totuşi, această istorie stânjenitoare. Ea nu este cunoscută decât într-un cerc restrâns. Ca şi cum un acord tacit la nivel naţional ar împiedica scoaterea ei la lumina zilei. Cu toate acestea, uneori, ea izbucneşte în sfera publică, totdeauna prezentată ca o ameninţare. În august 2010, la apariţia unei cărţi a ziaristului turc Nevzat Onaran despre confiscarea proprietăţilor grecilor şi armenilor, trecutul clădirii a suscitat, pentru puţin timp, interesul mass-media. *Părerile armenilor despre palatul Çankaya,* a titrat ziarul *Vatan (Patria). Armenii râvnesc la Qankayal* s-a putut citi în mai multe cotidiene. Aceste formulări ameninţătoare reanimă în rândul cititorilor chipul armeanului care ameninţă existenţa turcilor. Lăsând însă la o parte aceste sporadice înţepături memorialistice care, imediat ce sunt administrate, sunt aspirate în marea gaură neagră a conştiinţei naţionale, cea care domină este versiunea oficială. Cu semnificativele ei falii larg căscate.

Site-ul de internet al preşedinţiei Republicii reprezintă ilustrarea perfectă a acestor falii. O lungă secvenţă este dedicată istoriei lui*Çankaya koşkii* – „Chioşcului Çankaya” – după cum îl numesc turcii potrivit unei traduceri literale. Povestea începe din 1921, la debutul „războiului de independenţă”. În Europa, Primul Război Mondial se terminase. El se prelungeşte însă în agonizantul Imperiu

otoman care se afla în tabăra învinşilor. Istanbulul era ocupat de trupe britanice şi franceze. Aliaţii complotau pentru dezmembrarea a ceea ce mai rămăsese din Imperiu şi îşi disputau teritoriile lui. Ankara, viitoarea capitală

a Republicii, nu era decât un mare târg agricol de 15.000 de locuitori. În Anatolia, un general, Mustafa Kemal, s-a instalat în fruntea unei mişcări naţionaliste turceşti pentru a salva ce se mai putea salva de lăcomia puterilor occidentale. „Mustafa Kemal, care a intrat în Ankara pe 27 decembrie 1919, cum putem afla din prezentarea Online, s-a instalat, la început, la Şcoala de Agricultură, apoi la gară, în casa şefului gării feroviare. Cum aceste clădiri nu erau adecvate intervalelor de muncă şi de odihnă din programul lui Ata (Atatiirk), s-a pornit în căutarea unei reşedinţe potrivite. Municipalitatea din Ankara i-a oferit lui Mustafa Kemal o casă de podgorie, situată la Çankaya, pe 30 mai 1921, pentru ca să poată trăi într-un mediu mai paşnic şi mai liniştit.” Foştii proprietari, familia Kasapyan, şi condiţiile plecării lor nu sunt menţionate nicăieri.

Căci povestea construirii Statului turc a confiscat această casă bucolică din zidărie uşoară, cu două etaje, cuibărită în mijlocul copacilor, aşa cum apare într-o fotografie alb-negru publicată de ziarul *Agos.* Alt caz de elaborare a unei istorii naţionale în care genocidul armean nu a avut niciodată loc. Potrivit versiunii autorizate, casa a fost „martora evenimentelor majore din timpul Războiului de Independenţă şi al primelor ore ale Republicii, aici fiind locul în care Mustafa Kemal Atatiirk a conceput fundamentele Republicii”. De-a lungul anilor, modestul pavilion a fost mărit de câteva ori, apoi abandonat de succesorii lui Atatiirk care au preferat confortul unei locuinţe moderne. Transformat în muzeu, chioşcul Çankaya rămâne inima complexului prezidenţial. Vizitatorii trec din

încăpere în încăpere cu pioşenie, ca şi cum ar pătrunde într-un loc sacru. În „salonul verde”, îşi imaginează recepţiile în jurul unui ceai organizate de Latife Hanim, „Doamna Latife”, prima soţie a lui Atatiirk; şi în fumoar, discuţiile despre viitorul ţării, care

se ridică din fotoliile masive de piele, pe hârâitul postului de radio ca zgomot de fond.

În 2007, sub penelul lui Soner Yalţin, pe atunci cronicar la ziarul *Hiirriyet,* Kasapyanii ies, pentru scurt timp, din anonimatul istoric. Jurnalistul menţionează că „primul proprietar al palatului Çankaya fusese un armean”. Făcând dovada unei impresionante stăpâniri a eufemismului şi omisiunii, el relatează că „acest comerciant cu dare de mână [...], părăsind oraşul în timpul războiului, îşi vânduse casa cu tot mobilierul din ea familiei Bulgurzade, bine-cunoscută în Ankara”. Apoi, casa ar fi trecut în mâinile lui Rifat Borekţi. Muftiul, demnitar religios al oraşului şi şef local al Comitetului Apărării Naţionale, i-ar fi dăruit-o atunci lui Ataturk, care o admirase, în timpul unei plimbări călare.

Doar un cititor bine informat va înţelege că lipsesc nişte piese pentru a recompune acest puzzle istoric. Mai ales... dacă a citit articolul în varianta online a ziarului *Hiirriyet* şi a avut curiozitatea să parcurgă comentariile internauţilor. Articolele menţionându-i pe „armeni” declanşau de obieci furia cititorilor, care vărsau torente de invective contra „acestor trădători de patrie”. Dar acum, în josul paginii, minune, un anume Edward J. Cuhaci, arhitect stabilit din 1957 la Otawa, în Canada, a ţinut „să aducă următoarele precizări”: „Numele mamei mele este Rose Kasapyan. Locul naşterii, Ankara. 1896–2001. Numele tatălui ei (adică bunicul meu) este Ohannes Kasapyan. Locul naşterii, Ankara. 1857–1944. Familia Kasapyan nu a vândut niciodată indiferent cui pavilionul Çankaya. Guvernul de la

acea dată este cel care a confiscat nu doar această casă, ci şi toate bunurile şi domeniile familiei şi a ordonat să fie deportaţi toţi membrii ei, în august 1915. Cum lucra pe atunci într-o societate străină care deţinea proprietatea căilor ferate, tatăl

meu (născut la Ankara, 1887–1930) a putut să salveze familia evacuând-o din Ankara la Istanbul, prin Konya."

Dacă bunicul şi fraţii lui au abandonat o prosperă afacere cu lână de capră de Angora (în timpul Imperiului Otoman, Ankara se numea Angora) pe care o exportau în Anglia, cel puţin şi-au salvat viaţa. Între 14 şi 20 august, 1.200 de bărbaţi armeni, „legaţi doi câte doi", au fost duşi în afara oraşului şi masacraţi, potrivit istoricului R. Kevorkian1. Pe 29 august, alţi 1.500 au fost deportaţi în Siria. „Două sute, între care şi episcopul, au ajuns la Alep", precizează el. Treizeci şi patru vor supravieţui în tabăra de pe câmpia Meskene, mormânt sub cerul liber pe malurile Eufratului, în nord-vestul Siriei de astăzi.

Edward Cuhaci este un martor extraordinar al istoriei pavilionului Çankaya şi a primilor săi locuitori, aceşti burghezi ai comunităţii armeneşti catolice, prinsă în vârtejurile Primului Război Mondial. Bărbatul aparţine întâii generaţii de după genocid. Este cu certitudine în vârstă, dar răspunsul [lucid] pe care îl dă articolului semnat de Soner Yalţin dovedeşte o memorie intactă. În aceste condiţii, ne strămutăm speranţele spre Ottawa şi intrăm în contact cu Edward Cuhaci. Vai, este pe cât de politicos, pe atât de ferm. Proiectul nostru de a porni pe urmele genocidului nu are, din punctul său de vedere, „nicio valoare constructivă pentru generaţiile viitoare" şi „a investiga aceste triste evenimente care au avut loc acum un secol" nu va ajuta la reconcilierea dintre popoarele turc şi armean. Pista canadiană s-a închis tot atât de repede pe cât s-a deschis.

Frustrant impas. Sevan Nişanyan este cel care ne-a indicat, în cele din urmă, direcţia care să ne scoată din el. Foarte puţini oameni ştiu asta, dar o descendentă a familiei Kasapyan încă locuieşte la Istanbul.

1 Raymond Kevorkian, *op. cit.,* p. 621.

189

Este vorba despre Verkin Kasapoğlu , una dintre prietenele lui din tinereţe, o burgheză excentrică care, odinioară, defila cu tineretul de aur turc la volanul Cadillac-ului ei alb.

În acei ani lipsiţi de griji, specificitatea familială nu o împovăra pe tânăra femeie, care primise o educaţie cosmopolită într-un pension elegant din Elveţia: o ignora. Luată prin surprindere de telefonul nostru, ne invită totuşi călduros la o ceaşcă de ceai în locuinţa ei particulară, moştenită de la tatăl său. Imobilul este situat pe „strada Băncilor”, în partea de jos a vechiului cartier Pera. Acolo bătea odinioară inima financiară a Imperiului, aflată în mâinile minorităţilor şi ale puterilor străine. Sufrageria Verkinei Kasapoğlu oferă o splendidă vedere asupra minaretelor peninsulei istorice, de pe cealaltă parte a Cornului de Aur. Atârnate pe perete, un tablou de Andy Warhol şi o pipă care a aparţinut lui John Lennon, spune femeia cu cochetărie, „cadouri de la Sam Green (fostul director al Muzeului de Artă Contemporană din Philadelphia)”. Între regele pop-art şi fostul Beatles, o fotografie veche de familie, în centru tronează o femeie impunătoare, cu privirea severă. Este bunica Verkinei de la care a primit prenumele. Un bărbat mărunt, mustăcios, stă alături de matriarhă. Este Rokos, bunicul. Datorită lui, casa Çankaya a reintrat în patrimoniul familiei. „La 14–15 ani, bunica mea a fost trimisă la Kasapyaeni, tot catolici şi ei, în Ankara, pentru a se căsători cu al doilea fiu”, povesteşte nepoata. Dar promisul nu-i place şi tânăra rebelă o şterge

înapoi la Istanbul. Cucerit deja, tânărul porneşte în căutarea fetei. Uniunea a fost, în cele din urmă, pecetluită. Mult timp, Verkin Kasapoğlu nu a auzit vorbindu-se despre Ankara decât prin carambolesca cursă-urmărire a bunicilor ei.

Tabuul naţional cu privire la originile palatului Çankaya era atât de puternic încât fusese impus chiar şi foştilor lui

proprietari. „În 2001, patriarhul mi-a povestit istoria familiei mele şi mi-a spus: «Çankaya îţi aparţinea.» Am fost şocată.” Se desprinde atunci din brumele copilăriei singurul fir păstrat pe care tatăl ei, Antoine, l-a întins între fiica lui şi patrimoniul familiei, pierdut în timpul Primului Război Mondial. „Trebuie să fi avut vreo patru ani. Taică-meu m-a luat la Ankara, cu trenul, şi m-a dus la o propietate unde am alergat prin grădină. Nu era vorba de chioşcul Çankaya, ci de o altă reşedinţă de vară. Mi-a spus că aparţinuse unui văr, nimic mai mult.” Antoine Kasapoğlu a murit, luând cu sine secretul. „Dorea să rămân în Turcia şi să fiu o luptătoare. Privind înapoi, îmi închipui că trebuie să fi crezut că Çankaya era o povară prea grea pentru mine.” De-a lungul întregului secol XX, non-musulmanii care scăpaseră de masacre şi nu se exilaseră au trebuit să-şi îndoaie şira spinării în faţa ostilităţii Republicii turce, oficial laică. În 1942, Antoine Kasapoğlu nu a reuşit să plătească *varlik vergisi.* Acest impozit pe avere fusese impus de Ankara comunităţilor minoritare. Era atât de mare încât deseori contribuabilii nu puteau să-l achite. Acesta şi fusese scopul: să-i silească să-şi vândă la un preţ de nimic proprietăţile şi afacerile. Era, în fapt, o spoliere deghizată. Taxa aceasta a permis statului şi cetăţenilor turci să pună mâna pe bunurile care până atunci le scăpaseră. Antoine a trebuit să-şi cedeze imobilele. Asta nu a fost de ajuns. Prin urmare, a fost trimis într-un lagăr de muncă forţată, în

regiunea Erzurum, din răsărit. În asemenea împrejurări potrivnice, se poate înţelege decizia lui de a nu încărca viitorul fiicei sale cu istoria palatului prezidenţial. Verkin a trăit o mare parte din viaţă în Turcia şi niciodată nu a vrut să se depărteze prea mult de ţara natală. „Din precauţie”, a avut, totuşi, grijă să-şi înzestreze cei doi copii cu o naţionalitate suplimentară. Asta şi pentru a

le garanta un viitor. Ei sunt, aşadar, turco-americani. „Nu se ştie niciodată.”

Cel mai încurcat de toată această istorie este, probabil, fiul ei, Süreyya. Strănepotul lui Rokos tocmai termină o teză despre Patriarhatul din Constantinopol. Biblioteca lui conţine toate lucrările publicate cu privire la prădarea bunurilor aparţinând minorităţilor, sub Imperiu şi sub Republică. Cunoaşte toate legile promulgate în secolul XX pentru a le face rău ne-musulmanilor. A avut ocazia de a vizita Çankaya. „Funcţionarul însărcinat cu organizarea vizitei a explicat grupului nostru că acea casă aparţinuse unui compatriot bulgar.” Süreyya s-a ferit să-l contrazică. Nici prietenilor nu le-a spus nimic. „Nu m-ar fi crezut. Ar fi crezut că vreau să mă grozăvesc.” Nici profesorului lui, sociologul Ayhan Aktar, ale cărui cercetări asupra turcizării bunurilor minorităţilor sunt totuşi de autoritate, nu i-a făcut vreo confidenţă. Oricât s-ar decrispa Turcia asupra „chestiunii armeneşti”, e mai bine să fii prudent. Reflexele de protecţie se transmit din generaţie în generaţie. În mod automat.

Şi el a reflectat asupra muţeniei bunicului său. „A fost o hotărâre înţeleaptă”, apreciază, gânditor. „La ce ne-ar fi folosit să ştim? Oricum, nu puteam să schimbăm nimic. Cunoaşterea ne-ar fi stârnit resentimente contra Turciei, mai rău, ne-ar fi pus în pericol. Neştiind nimic, eram liberi să ne reconstruim viaţa.” Fără a fi prizonieri ai trecutului.

Süreyya recunoaşte, de altfel, că de când mama lui i-a descoperit secretul de familie, Çankaya îi provoacă o „reacţie din ce în ce mai încărcată emoţional”.

De-a lungul deceniilor, Kasapyanii şi-au creat o descendenţă şi în străinătate. Începând din 1922, „majoritatea a părăsit ţara cu un paşaport străin, nemaiavând voie să revină, detaliază Süreyya. Şi pierzându-şi naţionalitatea, au pierdut în egală

măsură dreptul de a depune plângeri.” Doar mama lui şi un unchi au rămas. În această calitate, din punct de vedere juridic, ei ar fi singurii descendenţi care să aibă încă, poate, drepturi asupra palatului Çankaya. Dar chiar dacă articolul 65 din Tratatul de la Lausanne, semnat în 1923, stipulează că proprietăţile confiscate trebuie să fie „fără întârziere retrocedate” proprietarilor de drept, ar trebui să înfrunte un întreg arsenal legislativ perfectat pentru a jupui armenii. S-a gândit cumva să pretindă reparaţiuni, financiare sau morale, sau chiar o restituire în natură? întrebarea îl face să râdă. Potrivit cercetărilor lui, „Çankaya este administrat de preşedinţie, dar proprietar este Marea Adunare Naţională a Turciei. A merge în justiţie ar însemna să ceară deschiderea unui proces contra parlamentului, instituţia care reprezintă poporul.” Doar dacă e un kamikaze, vreun armean trăitor în Turcia ar risca un asemenea demers.

Capitolul 13

Cel ce a distrus un cuib nu şi-l va putea face pe al lui

„Desenaţi două hărţi şi puneţi-le una lângă alta. Pe una indicaţi unde se aflau armenii înainte să fie expulzaţi din Anatolia. Pe cealaltă, indicaţi de unde provin familiile cele mai bogate din Turcia. Aceleaşi oraşe vor apărea pe cele două hărţi: Adana, Kayseri, Malatya. Astfel, în timp ce armenii dispăreau din Anatolia, «o nouă burghezie turcă»

se năştea. Dispariţia armenilor nu era decât începutul istoriei.” Într-un articol pentru cotidianul *Today s Zaman,* publicat în septembrie 2012, Orhan Kemal Cengiz nu se ascunde în spatele cuvintelor. Acest avocat apărător al drepturilor omului înfige condeiul direct în călcâiul lui Ahile turcesc: criminalii nu s-au mulţumit să-şi ucidă victimele, ci, în egală măsură, le-au spoliat, jefuit, sărăcit. Statul, responsabili locali ai Partidului Junii Turci, poliţişti, demnitari, vecini... Toată lumea s-a năpustit asupra bunurilor „abandonate”. Aviditatea, de bună seamă, a fost unul dintre motoarele acestei goane după pradă. Dar ea răspundea şi unui plan conceput la cel mai înalt nivel al statului. Organizat de ministrul de Interne, procesul avea ca obiectiv să opereze un transfer economic. În câteva luni, industria, comerţul şi artizanatul, care erau toate ţinute de armeni, au încăput pe mâinile turcilor, care, în mod tradiţional, erau funcţionari, militari sau ţărani.

194

În sudul Turciei, la treizeci de kilometri de Mediterana, Adana evocă în imaginarul turc *kebab*-ul şi *salgam-ul* – un suc copios pe bază de nap fiert, cele două specialităţi ale ei. Nu trebuie să te încrezi în această imagine folclorică şi să aţipeşti la umbra unuia dintre palmierii care se pleacă sub umezeala estivală. Al cincilea oraş ca mărime din Turcia reprezintă un „tigru anatolian”, unul dintre acele oraşe dinamice care, în interiorul teritoriului, şi-au întemeiat dezvoltarea economică pe export. Textilele, utilajele şi agricultura sunt principalele motoare ale acestui oraş de un milion şi jumătate de locuitori. Într-o atmosferă îmbâcsită de nisip, Adana îşi întinde zona industrială în câmpia fertilă a Qikurovaei, fosta Cilicie, care l-a inspirat pe Yaşar Kemal, scriitorul ţăranilor mizeri din Anatolia. Acest pământ generos este îmbibat cu sângele armenilor care cultivau bumbac şi cereale. În ajunul Primului Război

Mondial, Adana ajunsese deja plămânul economic al regiunii. Datorită bumbacului, industrializarea demarase, întreţinută de exportul de produse textile către Europa. Armenii – care, în această provincie, erau în număr de 80.000 – reprezentau substanţa noii clase de antreprenori otomani. Dar erau, de asemenea, de neocolit şi în comerţ, şi în prăvăliile de artizanat din bazar.

Din toată această prezenţă, nu a mai rămas decât o mână de pseudo-armeni, invizibili, ştergând zidurile câtorva clădiri din centrul oraşului rămase încă în picioare şi care aparţinuseră bunicilor lor. Cea mai mare dintre ele, descrisă într-o manieră eliptică drept „casă tradiţională din secolul al XIX-lea”, adăposteşte Muzeul Atatiirk, ne spune un avocat din Adana, pasionat de istoria locală, purtându-ne pe multe străduţe într-o vizitare tematică a oraşului. Întemeietorul Republicii a stat în acea casă câteva nopţi, în anul 1923. Puţin mai departe, faţade din zidărie uşoară stau să se dărâme. Lăsate în paragină, ca şi cum nimeni nu ar îndrăzni să se atingă de aceste ziduri, martore tăcute ale crimei, din teama de a nu atrage deochiul. Pe un zid,

un graffiti furios: „Ne mutlu tiirkum diyene”, „Fericit este cel ce-şi poate spune turc”. Niciun trecător nu a cutezat să şteargă această afirmaţie atribuită lui Mustafa Kemal, dintr-un motiv evident: nimeni nu contestă acest slogan rasist care consacră superioritatea turcilor asupra tuturor celorlalte popoare şi, desigur, şi asupra armenilor. El este repetat de toţi elevii ţării, între care şi cei ai şcolii primare „Gazipacha”, „Comandantul eroic”, din vecinătate. Impozanta construcţie adăpostea odinioară una dintre cele 25 de şcoli ale comunităţii. *Konak-uihe* („case”) armeneşti sunt tot în mâna prosperelor familii turce. Una dintre aceste locuinţe a fost transformată în centru de învăţare a Coranului. Alta a servit drept decor pentru serialul televizat

de succes *Ferma doamnei,* potrivit ghidului nostru.

Această acaparare generalizată a fost, ca şi în restul Anatoliei, concomitentă cu deportările, începând cu 1915. Oficial, „o Comisie a bunurilor abandonate” le garanta armenilor că îşi vor recupera bunurile la întoarcere, că locuinţele lor vor fi protejate... Imensă ipocrizie. Jafurile erau generalizate. O serie de reglementări, decrete, legi „legalizează” şi organizează incursiunile cu scop prădalnic, supervizate de Talaat Paşa. Deportaţii au interdicţia de a-şi vinde casa, dacă nu, s-o vândă la preţ de nimic, de a-şi arenda terenurile, de a-şi înregistra afacerea pe numele unui membru de familie care se află în străinătate pentru a o pune la adăpost. Conturile bancare le sunt blocate, apoi confiscate. La nivel local, în loc de a-i proteja, agenţii „comisiei bunurilor abandonate” evaluează şi lichidează posesiunile armeneşti. Casele evacuate sunt atribuite miilor de refugiaţi musulmani din Balcani şi din Caucaz care sunt reinstalaţi în Anatolia1. În oraşe, membri ai elitei musulmane, responsabili

1 Războaiele din Balcani, începând din 1876, au declanşat valuri de migraţie a populaţiilor musulmane. Mai mult de 1,5 milioane de refugiaţi, *muhatir,* ajung în Turcia. Mai mult de 500.000 de musulmani din Caucaz şi din Asia centrală vor găsi în egală măsură azil în Imperiul Otoman între sfârşitul secolului al XIX-lea şi 1914.

ai Junilor Turci şi funcţionari îşi însuşesc sau îşi cumpără pe un codru de pâine cele mai frumoase locuinţe. În august 1915, o telegramă trimisă în provincii de Ministerul de Interne ordona ca licitarea activelor armeneşti să fie rezervată cumpărătorilor turci. Banii obţinuţi din vânzări intră în conturile statului şi sunt plasaţi la Banca otomană. Supravieţuitorii nu vor primi nicio leţcaie.

În provincia Adana, potrivit însemnărilor meticuloase ale

lui Talaat Paşa în carnetele sale, 696 de proprietăţi au fost confiscate. Erau biserici, şcoli, locuinţe, ferme, antrepozite, magazine, uzine... Guvernul se adapă din aceste „prăzi de război” pentru a susţine activitatea turcă. Republica va urma aceeaşi politică. Nu intră în discuţie retrocedarea nici măcar a celei mai mici parcele. Potrivit relatării din lucrarea *Confiscation and Destruction* de Ugur Urnit Ungor şi Mehmet Polatel, în 1923, Mustafa Kemal, trecând prin Adanan, a declarat în faţa asociaţiei artizanilor: „Armenii nu au nici cel mai mic drept asupra acestui pământ roditor. Ţara vă aparţine vouă, turcilor. [...] Această ţară este, din punct de vedere istoric, turcă şi aşa va rămâne în prezent şi, pentru totdeauna, în viitor. [...] Aceste pământuri fertile reprezintă esenţa profundă şi fundamentală a Turciei1.”

De atunci pământurile au tot fructificat. În 2011, Turcia era al şaptelea producător mondial de bumbac. În ţukurova, terenurile acoperite cu micii bulgăraşi albi se pierd în orizontul înceţoşat de umiditate. Filaturile de odinioară au lăsat locul uzinelor moderne postate de-a lungul marii autostrăzi care taie câmpia spre Karataş. Institutul de cercetări asupra culturii de bumbac s-a întemeiat pe această axă istorică. Dar istoria regiunii nu-l face pe director foarte vorbăreţ. El o expediază în

1 Ugur Urnit Ungor şi Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction*, Continuum, 2011, p. 125.

câteva cuvinte: „Regiunea produce bumbac de mai bine de o sută de ani.” Totuşi, motivul creării Institutului este interesant, în anii de după război, randamentul agricol s-a prăbuşit. Provincia Adana producea 135000 debaloţidebumbacân 1914, 15.000 în 1921. Noii „proprietari” nu stăpâneau tehnicile, iar mâna de lucru lipsea. Aceeaşi dezorganizare domnea în uzine, atunci când ele nu fuseseră, pur şi simplu, pustiite. Înfiinţarea, în 1924,

a Institutului de cercetări asupra culturii de bumbac face parte dintr-o panoplie de măsuri luate de guvern pentru a ieşi din dezastrul economic. „Statul utiliza proprietăţile abandonate. Terenurile şi magazinele erau rezervate, în mod prioritar, producătorilor de bumbac”, scrie Ugur Urnit Ungor2.

Aceste pământuri răvăşite de genocid au constituit şansa familiei Sabanci, actualmente stăpâna celui de-al doilea conglomerat al ţării. În 1921, Haci Omer, fondatorul său, pe atunci în vârstă de 14 ani, pleacă pe jos din satul lui, Akţakaya, din provincia Kayseri, ca să se ducă la Adana, la 450 kilometri mai la sud. „În acea vreme, erau numeroşi muncitorii originari din Kayseri care, asemenea lui Haci Omer, erau atraşi de oportunităţile din cultura bumbacului şi din industrie. La fel, unii negustori bogaţi din Kayseri s-au îndreptat spre Adana cu scopul de a-şi însuşi bunurile grecilor şi armenilor, precum şi magazinele şi platformele industriale lăsate în nelucrare odată cu plecarea proprietarilor acestora. Aceste luări în posesie erau încurajate de guvern, iar cei care aveau relaţii cu autorităţile puteau să beneficieze, în mare măsură, de asemenea oportunităţi”, detaliază economista Ayşe Bugra în *State and Business în Modern Turkey: a Comparative Study1.* Abia ştind să scrie şi să citească, Haci Omer nu dispune de astfel de legături, dar profită de situaţie datorită „ajutorului

1 Ugur Urnit Ungor şi Mahmet Paiaţei, *op. cit.,* p. 128.

2 Ayşe Bugra, *State and Business în Modern Turkey: a Comparative Study,* State University of New York Press, 1994, p. 82.

reciproc dintre persoane din acelaşi oraş, sistem care poate avea un rol foarte important în Turcia. [...] Prin legăturile cu familii din Kayseri, el a participat la preluarea

controlului asupra afacerilor deţinute înainte de minoritari.”

Tânărul începe de jos, ca plantator. Dar din 1932, devine coacţionar într-o uzină de egrenaj. Vor urma răscumpărarea a două fabrici de ulei vegetal, achiziţia unei ferme de 1.000 hectare – prima dintre cele patru pe care le cumpără – în câmpia Qukurova... Potrivit lui Ugur Urnit Ungor, încă din timpul vieţii, acest *self-made man* a recunoscut că primise terenuri de bumbac de la stat. Totodată, el a întemeiat Bossa care va deveni o întreprindere textilă de primă importanţă în Turcia. Ultimele două litere din numele (SA) firmei trimit la Sabanci; primele trei (BOS), la asociatul său, Salih Boşnak. Acesta se născuse în 1865, la Mostar, actualmente în Bosnia, pe atunci parte a Imperiului Otoman. „Era un refugiat din Balcani şi unul dintre liderii masacrării armenilor, la Adana, în 1909”, explică Sai’t Qetinoglu, care efectuează cercetări asupra originilor îmbogăţirii familiilor turceşti şi musulmane.

La aproape un secol după sosirea lui Haci Omer, câmpia de la ţukurova a dat naştere unui imperiu financiar şi industrial: Sabanci numără 57.000 de angajaţi, operează în 18 ţări şi este prezent în energie, bănci, distribuţie, textile, ciment... Grupul a încheiat parteneriate cu mari companii, precum Carrefour, Mitsubishi, Bridgestone, Philip Morris... în 2011, grupul declara un venit net de 808 milioane de euro. Sabanci ştie ce datorează Adanei şi nu se arată zgârcit. Cea mai mare moschee a ţării, pe care a finanţat-o cu generozitate, tronează în plin centrul oraşului, pe malul fluviului Seyhan. De cealaltă parte a fluviului, se înalţă Hotelul Hilton, şi el proprietatea lui Sabanci. Fundaţia grupului construieşte şcoli, cămine, bibliotecă, centru cultural, piscină, laborator de limbi străine... Zona industrială din Adana poartă numele patriarhului. Curios,

dar poate pentru că trebuie să vedem aici influenţa lui

Guler Sabanci, actuala preşedintă iluminată a holdingului, chestiunea armenească evoluează deseori în clădirile grupului: muzeul Sabanci a expus colecţia de artă otomană a celebrei fundaţii din Lisabona, Calousete Gulbenkian – după numele fondatorului său, un foarte bogat om de afaceri născut pe malul asiatic al Istanbulului. Şi Universitatea Sabanci din Istanbul şi-a întredeschis uşile pentru cercetări asupra genocidului şi asupra armenilor. Mai ales, ea a organizat o conferinţă despre teribilele masacre de la Adana, din 1909. Până atunci, domnise omerta privind acest pogrom care a precedat genocidul.

Reuşita lui Sabanci este un bun exemplu pentru a înţelege levierele care au funcţionat în ascensiunea unei părţi a burgheziei turceşti. Unii antreprenori au mâinile pătate de sânge, alţii au profitat „doar” fără ruşine de oportunităţile ivite din crimă. Cu binecuvântarea şi ajutorul statului. Scopul acestuia din urmă nu era acela de a umple vistieria unui imperiu aflat în război şi pe punctul de a da faliment. Scopul era de natură ideologică: să construiască o economie turcească, din punct de vedere etnic. Să citim această telegramă a lui Talaat Paşa, trimisă către toate provinciile: „Bunurile mobile lăsate de armeni trebuie să fie conservate într-un scop pe termen lung. Pentru a spori numărul activităţilor deţinute de musulmani în ţara noastră, întreprinderile trebuie să fie întemeiate doar de musulmani. Proprietăţile mobiliare trebuie să le fie atribuite în condiţii favorabile pentru a întări, în mod durabil, aceste societăţi. Fondatorii, geranţii şi reprezentanţii trebuie să fie aleşi din rândul liderilor respectabili şi ai elitei. Pentru a le permite negustorilor şi cultivatorilor să beneficieze de dividende, bonurile trebuie să valoreze o jumătate de liră sau o liră şi să fie înregistrate pe numele lor pentru a se evita situaţia în care capitalul să încapă pe mâini străine (a se înţelege non-musulmani). Trebuie să fie sprijinită dezvoltarea spiritului

antreprenorial în rândul musulmanilor. Acest demers şi rezultatele lui vor fi comunicate ministerului în fiecare etapă.” Pentru istoricul Ugur Urnit Ungor, „este vorba despre cuvintele dictatorului care conducea ţara, intenţiile lui nu pot fi mai clare: să transfere total bunurile de la un grup la altul.”

Problema este de a şti în ce proporţie aceste spolieri au fost necesare economiei noului stat, întemeiat în 1923. „Atunci când văd lunga listă a bunurilor furate, nu pot decât să sugerez cu tărie că toate aceste bunuri au avut un efect considerabil şi vizibil asupra dezvoltării Republicii turce. Nu există nicio manevră diplomatică pentru a formula ce s-a întâmplat: economia Turciei moderne s-a întemeiat, în mare parte, pe însuşirea bunurilor armenilor otomani de către Junii Turci”, explodează cuvintele lui Ugur Urnit Ungor. Un bun exemplu este producţia de alune, cultivate în regiunea Mării Negre: „Potrivit statisticilor otomane din 1914, din cei aproape 100 de producători de alune, mai mult de jumătate erau armeni, în timpul genocidului, această industrie a fost confiscată şi transferată turcilor în câteva săptămâni. Să privim cifrele din 2010: 688 ha de terenuri cu aluni au produs 600.000 tone de alune şi un venit lunar de 624 milioane de euro. Turcia controlează 75% din producţia mondială de alune, ceea ce explică venitul obţinut din exporturi. Chiar şi Ferrero importă alune din Turcia pentru produsele Nutella.”

Cum am văzut în cazul rezidenţei Çankaya, Republica s-a servit din plin. Ministerele şi municipalităţile şi-au luat şi ele partea, rezervându-şi bucăţile de primă mână. Un inventar ar umple pagini după pagini. Din Tracia şi până la frontiera cu Iranul, niciun oraş nu a fost cruţat. Să ne rezumăm la doar câteva exemple: închisoarea din Gaziantep, spitalul Numune din Konya, baia publică din Erzincan, muzeul Atatiirk din Trabzon, prefectura din Elazig, şcoala Ziya

Gokalp din Diyarbkir... în provincia orientală Erzurum, şcoala armenească

201

Sanasarian nu doar că a fost spoliată, ci şi complet reciclată în istoria naţională. Toţi turcii cunosc această mare construcţie tot atât de austeră ca şi pedagogia predată la acea vreme. Nu doar pentru că adăpostea, până la Primul Război Mondial, o instituţie de renume, fondată în 1881 de un negustor filantrop, Meguerditch Sanasarian, care rivaliza cu liceele armeneşti din capitală. Ci şi pentru că între zidurile ei s-a ţinut congresul din Erzurum, în vara anului 1919. Organizarea acelei adunări este unul dintre evenimentele fondatoare ale Republicii turce, într-un Imperiu otoman diminuat, ocupat, Mustafa Kemal a pus acolo bazele luptei naţionale contra puterilor de ocupaţie, care a condus la crearea Turciei moderne.

Patriarhatul armean din Istanbul, proprietar al bunurilor din patrimoniul Fundaţiei Sanasarian, nu a îndrăznit încă să pretindă fosta şcoală. O atare iniţiativă ar deştepta pe dată sentimente de ură la adresa armenilor, aceşti trădători de patrie. În schimb, s-a angajat în iniţiative judiciare pentru recuperarea unui imobil pe care Sanasarian îl construise la Istanbul, în cartierul Sirkeci, la doi paşi de gara *Orientului Express.* Venitul obţinut din închirierea acestei proprietăţi era folosit pentru a finanţa şcoala din Erzurum. Acest *han,* „construcţie comercială”, este cunoscut şi turcilor. Şi nu pentru că a fost confiscat, ci pentru că a adăpostit sediul central al poliţiei, unde au fost torturaţi oponenţii politici, între care celebrul poet Nazim Hikmet.

Restituirea proprietăţilor furate sau compensaţiile în echivalent reprezintă una dintre mizele fundamentale ale recunoaşterii genocidului. Este vorba despre o revendicare a diasporei, obsesia turcilor. Dimensiunea materială a masacrelor din 1915 repezintă un motiv substanţial al

încăpăţânării cu care Turcia refuză să se căiască. Mizele financiare sunt uriaşe. Herbert Henry Asquith, premier britanic în timpul Primul Război Mondial, scria, de pildă, în 1924 că „suma de 5 milioane

de lire (aur turcesc) ţinută de guvernul turc la Berlin, în 1916, şi luată de aliaţi după armistiţiu, era în mare măsură, ba chiar în întregime, alcătuită din bani de la armeni. După deportarea forţată a armenilor în 1915, conturile lor bancare, curente şi de depozit, au fost transferate prin decret Trezoreriei publice din Constantinopol.” Învinsă, Germania se va folosi de aceşti bani pentru a plăti despăgubirile de război. Londra şi Parisul nu vor face nazuri. De altminteri, era vorba doar de o mică parte din proprietăţile furate. Şi cum să estimezi, după aproape un secol, valoarea actuală a zecilor de mii de case, magazine, hambare, războaie de ţesut, terenuri, ateliere de fierărie, întreprinderi sau afaceri? Ideea că oamenii de afaceri, proprietarii de terenuri, meşteşugarii se bucură astăzi de bunăstare materială datorită dividendelor crimei este insuportabilă pentru victime. Iată aici o dublă impunitate.

Turcii evită subiectul adăpostindu-se în spatele justificărilor obişnuite, mai precis, că Republica nu poate fi făcută responsabilă pentru fapte care au avut loc înainte de întemeierea ei. Doar că, pe acest subiect, Turcia modernă a continuat, cu fidelitate, politica Imperiului Otoman. Marea Adunare Naţională nu a încetat să promulge legi ca să se asigure că orice pas înapoi nu va fi posibil şi să pună spolierile sub pavăza unor prevederi legale: în 1922, un text decreta confiscarea bunurilor armenilor din provincia Adana care fugiseră în străinătate; în 1923, măsura a fost extinsă la nivelul întregii ţări; în acelaşi an, un alt text le interzicea armenilor originari din *vilayet*-urile orientale şi din Adana să se întoarcă în Turcia... Nu doar că Republica

nu a dat nimic înapoi, dar a continuat să pună mâna pe banii şi pe proprietăţile populaţiilor minoritare. În 1942, o taxă pe avere îi zdrobeşte pe non-musulmani, obligându-i să-şi vândă bunurile pentru a se achita de acest impozit. Cei care nu pot plăti sunt duşi într-un lagăr de muncă forţată din estul

ţării. În 1974, folosindu-se de pretextul încercării coloneilor greci de a anexa insula Cipru la Grecia, statul confiscă alte 1.410 proprietăţi deţinute de fundaţiile greceşti, armeneşti şi evreieşti. Continuând, într-un fel, lucrarea începută cu şase decenii mai înainte.

Va trebui aşteptat începutul negocierilor de aderare la Uniunea Europeană pentru ca Turcia să pornească pe o altă cale decât cea urmată din 1915. În 2008, sub presiunile Bruxelles-ului şi ale Curţii Europene pentru Drepturile Omului, guvernul musulman de orientare conservatoare a lui Recep Tayyip Erdog adoptă o lege cu privire la bunurile care au fost confiscate de la fundaţiile non-musulmane. A urmat în 2011 un decret cu privire la proprietăţile imobiliare preluate vreme de trei sferturi de secol, cu precădere din 1974. Acesta prevedea restituirea în natură sau despăgubirea în caz de vânzare unor terţi. În mod simbolic, un asemenea text de lege este important deoarece sfidează practicile judiciare care au funcţionat în tot secolul XX şi... care continuă şi astăzi! Astfel, Curtea Supremă a deposedat în 2012 mănăstirea siriacă Mor Gabriel, ratificând prin hotărâre judecătorească transferul terenurilor sale în patrimoniul Trezoreriei.

În realitate, decretul de aplicare nu oferea decât răgazul de un an, până în august 2012, pentru depunerea cererilor de restituire. Fundaţiile armeneşti au reuşit să depună trei sute de dosare. Dar timpul nu a fost suficient pentru a fi găsite documentele necesare altor dosare în scopul de a se

face dovada identităţii proprietarilor iniţiali. Legislaţia s-a ferit să se aventureze până la Primul Război Mondial. Ea nu priveşte confiscările anterioare anului 1936, an în care fundaţiile au trebuit să listeze toate posesiunile. Între acestea se număra cimitirul armenesc care se întindea pe un vast teren dat de Soliman Magnificul, în nordul actualei Pieţe Taksim, din inima

Istanbulului. În 1939, justiţia l-a declarat în mod definitiv „teren abandonat”. Locul se numeşte Elmadag, „dealul cu meri”, în locul mormintelor, dintre care unele erau vechi de aproape patru secole, se află astăzi hotelul de lux Divan, proprietate a familiei Koţ, cea mai bogată din Turcia, hotelul Hilton, o parte din Muzeul Militar şi sediul postului naţional de radio TRT...

Trei descendenţi stabiliţi în Statele Unite au încercat să aducă Turcia în faţa tribunalelor americane pentru confiscarea a 50 ha, situate la 15 km de Adana, într-un loc numit Incirlik- „Plantaţia de smochini”. Odinioară, livezile au însemnat mândria acestui pământ roditor. Din 1954, o bază aeriană a Armatei Americane ocupă o parte dintre aceste terenuri pe care guvernul Turciei i le închiriază. În timpul Războiului Rece, baza era o sentinelă în monitorizarea activităţilor Uniunii Sovietice. Situată strategic la porţile Orientului, această platformă a stat în prima linie în timpul războaielor din Golf şi din Irak, iar astăzi asigură sprijin logistic pentru trupele desfăşurate în Afganistan. Marele burg Incirlik a devenit oraş-garnizoană, cu internet-cafe-uri, puburi, frizerii şi fastfooduri frecventate de soldaţi.

Petiţionarii cer 45 milioane de euro, cu titlu de daune-interese pentru uzurparea proprietăţii asupra terenurilor şi imposibilitatea de a câştiga din exploatarea lor, de la stat, de la Banca Centrală Turcă şi de la *Ziraat Bankasi,* Banca Agricolă, cea mai importantă din ţară. În 2011, la cererea

curţii districtului Los Angeles, băncile turceşti şi-au expus apărarea. Justificarea este mereu aceeaşi: pârâtele nu pot fi făcute responsabile pentru fapte ce s-au consumat sub Imperiul Otoman. Statul turc nici măcar n-a catadicsit să răspundă. Soluţia juridică în acest proces rămâne incertă, iar punerea în executare a unei hotărâri definitive în caz de condamnare este încă şi mai ipotetică. Dar în această speţă, reclamanţii sunt în posesia a 11 titluri de proprietate. Sunt, aşadar, în măsură să

aducă dovada că familia lor a fost deposedată. Altfel, deseori, documentele s-au pierdut ori au fost distruse; deportaţii, în precipitarea lor, nu le-au putut lua cu ei... Cum să pui mâna pe aceste documente, dacă ele vor mai fi existând, când a trecut atâta timp? O dată în plus, timpul joacă în favoarea turcilor. Iar ei au grijă să ascundă orice document care certifică identitatea titularilor dreptului de proprietate asupra bunurilor confiscate. Ştiu bine că este vorba despre un unghi de atac redutabil.

Ankara a deschis secţiuni întregi din arhive cu privire la armeni. Istoricii au un acces tot mai uşor la sursele care permit documentarea faptelor de genocid. Dar nu şi la acelea care ar putea servi la alcătuirea unui inventar precis al jafurilor. Astfel, registrele celor treizeci şi trei de comisii regionale care au confiscat şi lichidat bunurile sunt ţinute la secret. Guvernul lui Recep Tayyip Erdogan, în contextul reformelor asumate în timpul negocierilor de aderare la Uniunea Europeană, a tradus şi a trecut în format digital arhivele cadastrului şi actele notariale otomane. Dar la 26 august 2005, Consiliul de Securitate Naţională, instituţie care permitea statului major militar să-şi impună puterii civile opţiunile, s-a opus publicării lor: „Arhivele otomane păstrate la directoratul general al cadastrului şi al studiilor cadastrale trebuie să fie ţinute secrete şi să rămână

inaccesibile publicului, pentru că sunt susceptibile de a fi exploatate de susţinătorii tezei genocidului şi de cererile de restituire [...]. A le pune la dispoziţia marelui public este contrar intereselor de stat.” Iată o declaraţie în egală măsură de slăbiciune şi de vinovăţie, asumată fără scrupule.

Turcia ar trebui, poate, să-şi amintească de punerea în gardă lansată de Yaşar Kemal în romanul *Astfel, păsările şi-au luat zborul,* apărut în 1978. Scriitorul kurd evocă destinul unei familii constrânse să fugă la Adana, în timpul Primului Război Mondial. Mama personajului Ismai’l Aga spune: „Fiule, dacă te

duci în satul ăla, aştept de la tine să refuzi casele şi pământurile părăsite de armeni. Când un cuib a fost părăsit de stăpânul lui, o altă pasăre nu se poate adăposti în el. Cel ce a distrus un cuib nu şi-l va putea face pe al lui. Când semeni nenorocire, nu recoltezi decât nenorocire.”

Capitolul 14

Sufletul mişcării de rezistenţă

Barev, „Salut”, spune în armeană un tânăr, apropiindu-se de noi. Are cam 30 de ani, nişte ochi albaştri care îi luminează chipul frumos, un trup atletic, şi sare printre băltoacele de apă de pe drumul desfundat de roţile tractoarelor. Scena se petrece într-un fost sat armenesc, din apropiere de Ovacik, la poalele munţilor Dersim, în vremea topirii zăpezilor. Acest flăcău, pe care-l numim Cem pentru a-i proteja identitatea, ne duce departe de ceilalţi săteni, aleviţi kurzi, care se uită la noi iscoditori. O întâlnire, la Istanbul, ne-a ghidat spre Cem, iar el arde de nerăbdare să-şi împărtăşească străinilor povestea. Cem este singurul fiu al ultimului armean din sat. Tatăl lui, un ţăran cu statura unui tăietor de lemne, îşi duce viaţa sărăcăcioasă într-o

locuinţă modestă, retras în frică şi sărăcie. Singură, alături de el, soţia, o kurdă alevită dintr-un sat învecinat, îl susţine, devotată, plină de dragoste. La mult timp după genocidul căruia satul îi supravieţuise, familia a foăc deposedată de prăvăliile şi pământurile ei de către clanurile locale. Armeanul a sfârşit prin a fi prădat de bunurile lui. Despre toate astea, preferă să nu prea vorbească, de vreme ce identitatea ascunsă nu i-a adus decât neajunsuri.

Fiul său, Cem, a început prin a se converti la creştinism care, pentru el, reprezintă chintesenţa identităţii armeneşti,

chiar dacă nu are nici cea mai vagă idee despre cum se practică această religie. Apoi, a început să studieze limba, la Istanbul. Cât ţine iarna, în vreme ce satul zace acoperit de un strat de câţiva metri de zăpadă, el migrează în marea metropolă şi lucrează 10–12 ore pe zi în subsolul unui imobil din cartierul Laleli, ca muncitor în textile, alături de imigraţi din Armenia. Acum, vrea să-şi schimbe cartea de identitate şi să se numească Varujan, prenume armenesc. Şi, pentru a întregi tabloul, se prezintă drept „partizan", luptător al Tikko *(Tiirkiye Işţi ve KoyliX Kurtuluş Ordusu,* Armata Turcă pentru Eliberarea Muncitorilor şi Ţăranilor), ramura armată a unui grupuscul obscur, de extremă stângă, care a apărut pe la începutul anilor '70 în Turcia. „Noi suntem partizani, descendenţii luptătorilor din rezistenţa armeană, suntem succesorii comitagiilor, luptători în Tachnak şi Asala", declară bărbatul fără ocolişuri. Această mărturisire de credinţă îi lasă pe toţi fără cuvinte. Este, oare, expresia unei identităţi până acum negate, pe care şi-o asumă în felul lui? Ori a vreunui angajament politic dezordonat? în realitate, Cern ne deschide o uşă şi ne împinge, fără a-şi propune, spre drumul ce duce la un secret păzit întotdeauna cu sfinţenie în aceşti munţi. Mişcările radicale, sudate de ideologia

marxistă sau de naţionalismul kurd, utilizând lupta armată, chiar terorismul, au canalizat, în egală măsură, şi revolta armenească. Lupta armenilor constituie chiar un substrat pentru unele dintre aceste mişcări politice. Cern este un militant revoluţionar şi istoria sa familială este aceea a mii de supravieţuitori ai genocidului. După generaţia fricii, aceea a tatălui său, urmează generaţia revoltei. Având nostalgia rezistenţei înaintaşilor, generaţia căreia tânărul îi aparţine a ales calea gherilei.

Dacă ideologia Junilor Turci, cultul lui Talaat Paşa şi mecanica genocidului din 1915 s-au perpetuat până în zilele

noastre, de cealaltă parte, spiritul de revoltă şi rezistenţă nu a încetat niciodată să vieţuiască. Sufletul rezistenţei armeneşti s-a transmis şi el în mod mai mult sau mai puţin conştient, de-a lungul secolului care s-a încheiat. Această realitate a fost deseori deformată de discursul naţionalist al Statului turc, pentru care PKK nu ar fi, în fond, decât o organizaţie secretă armenească. Astfel, fostul preşedinte al Institutului turc de istorie (TTK), Yusuf Halaţoglu, nu a încetat să repete că rebeliunea kurdă condusă de Abdullah Ocalan a fost, în realitate, o strânsură de armeni. Mitul are coaja foarte dură. Naţionaliştii, legănaţi în aceste legende, sunt convinşi că membrii „organizaţiei teroriste” „mănâncă porc” şi „nu sunt circumcişi”. Asemenea argumente sunt prezentate ca dovezi ale „adevăratei” filiaţii şi inhalate de militari după luptele cu rebelii. După un atentat cu maşină capcană care a făcut 9 morţi, la Gaziantep, pe 18 august 2012 şi pentru care PKK a negat orice fel de responsabilitate, un deputat din partidul aflat la guvernare, ales în circumscripţia din Erzurum, a declarat că această faptă nu putea fi săvârşită „decât de fiii armenilor”.

În imaginarul colectiv, armeanul rămâne trădătorul de

serviciu. Pe de altă parte, rebeliunea PKK a devenit pentru unii armeni mijlocul cel mai clar de a-şi exprima revolta contra Statului turc care îi oprimă de mai bine de un veac. Această legătură, deşi reală, nu constituie totuşi o regulă, dimpotrivă. „Aproximativ 8% din efectivele PKK sunt armeni”, estimează Mehmet, un fost ofiţer de gherilă, el însuşi provenind dintr-o familie de armeni din Dersim. În micile cimitire rezervate „martirilor”, amenajate în Munţii Qandil din nordul Irakului, zonă controlată de PKK, anumite nume de familie în „ian”, înscrise pe pietrele tombale, dovedesc ascendenţa armenească. La cele mai înalte niveluri ale organizaţiei, se spune chiar că unul dintre principalii şefi, Cernii Bayik, fondator printre alţii al PKK în 1978, ar fi fost şi el de origine armenească. Bayik,

o vreme numărul doi în organizaţie, imediat după Abdullah Ocalan, s-a născut în 1951, într-un oraş din apropierea Keban-ului, acolo unde Turcia a construit giganticul baraj Atatiirk, pe Eufrat. O regiune care, înainte de genocid, număra o importantă populaţie armeană.

Proximitatea fizică firească dintre armeni şi „munte”, perifrază uzuală în Turcia pentru a desemna rezistenţa şi, deci, PKK, se explică şi ea printr-o realitate istorică. De fiecare dată când survenea o ameninţare şi, mai ales, în 1915, povesteşte Mirhan Pirgiţ Giiltekin, preşedintele Asociaţiei Armenilor din Dersim, armenii care fugeau de masacre şi încercau să se sustragă deportărilor se ascundeau pe înălţimi. Muntele este, înainte de orice, un refugiu. Supravieţuitorii s-au aşezat apoi în satele de la altitudine, gata să o şteargă dacă soldaţii turci reveneau. Instalate cât mai aproape de creste, aceste cuiburi de vulturi au fost locurile unde luptătorii din mişcarea de rezistenţă s-au ascuns şi au supravieţuit. Tot aceste pante abrupte, unde odinioară se retrăgeau grupurile armate de

armeni, sunt actualmente terenul gherilei kurde. Această suprapunere se întâlneşte în multe regiuni din estul Turciei: la Zeytoun, Sirnak, Eruh, Lice, în Dersim sau în regiunea Bingol...

Dar flamura lui Cern, tânărul revoltat armean din Dersim, care se prezintă ca un moştenitor al insurgenţilor din secolul trecut, nu este aceea a PKK. Rebeliunea kurdă nu este singura gherilă care activează în Turcia. Pe aceste creste înzăpezite din noiembrie şi până în mai, în aceste sate din Dersim, acoperite cu trei până la şase metri de zăpadă în miezul iernii, acţionează Tikko. Este o gherilă la fel de anacronică precum PKK, dar cu o istorie ceva mai îndelungată. Numără câteva zeci, chiar sute de membri în perioadele de apogeu, când, înarmaţi cu kalaşnikoave, organizează ambuscade contra trupelor turceşti,

în aceşti munţi pe care îi escaladează ca nişte iezi. Un grup animat de o ideologie încă prizonieră a gheţarului din timpul Războiului Rece. Tikko este ramura armată a TKP/ML (*Tiirkiye Komiinist Partisi/Marksist Leninist* – Partidul Comunist Marxist-Leninist al Turciei), el însuşi o sciziune pro-chinezească a fostului Partid Comunist Turc. Fondat în anii ’70 de Ibrahim Kaypakkaya, un tânăr militant carismatic, el amestecă bucuros maoismul, marxism-leninismul şi „anti-imperialismul”. Lupta sa armată se inspiră din „războiul popular” decretat de Mao şi manevrează teoriile complotului cu aceeaşi îndemânare cu care mânuieşte explozibilii. Disciplinat, ierarhizat, autoritar, partidul le cere indivizilor să se pună în slujba cauzei revoluţionare. La fel ca şi PKK, Tikko dispune, ca vitrină politică, de o mulţime de asociaţii paravan care-şi schimbă denumirile pentru a scăpa interdicţiilor şi de ziare care servesc drept relee ideologice şi surse de finanţare. „Tikko este, pentru cei interesaţi de extrema stângă şi de

nenumăratele ei grupări, unul dintre partidele cele mai misterioase. Originile şi obiectivele lui sunt puţin limpezi", crede jurnalistul Ahmet Şik, fin cunoscător al acestor mişcări. „Scufundat în ilegalitate, TKP/ML-Tikko a cunoscut sciziuni, trădări şi infiltrări ale serviciilor secrete. În 1994, TKP/ML se scindează şi dă naştere TKP (ML) care devine apoi MKP, măcinat de neîncetate reglări de conturi."

Pornind de aici, ia apoi fiinţă în 2002 TKP-MLM (*Tiirkiye Komiinist Partisi – Marksist Leninist Maoist*), condamnat de „filonul istoric" pentru aşa-zisa rupere a legăturilor cu moştenirea Kaypakkaya. Armata de eliberare a poporului (*Tiirkiye Halk Kurtuluş Ordusu,* THKO), facţiune pro-cubaneză a mişcării revoluţionare, se perpetuează prin THKP-C, care devine pro-albanez... Pe scurt, dificil să te descurci aici. Şi atenţie la erori! în centrul oraşului Tunceli, la primul etaj al unui imobil, un birou găzduieşte Federaţia Populară Democratică (DHF). În jurul unei mese mari, nişte tineri

militanţi se aşază într-o ordine bine stabilită, dar unul singur răspunde întrebărilor. Pe ziduri sunt fixate afişe, sloganuri şi portrete ale lui Lenin, Mao şi Stalin, umăr la umăr cu acela al lui Ibrahim Kaypakkaya. „Noi respingem oportunismul lui TKP/ML", declară purtătorul de cuvânt, inflexibil ca justiţia. Această federaţie este vitrina politică a TKP-MLM şi îşi editează propriul ziar, *Ozgiir gelecek (Viitor liber),* pentru a nu se confunda cu *Partizan,* publicaţie legată de TKP/ML.

Astăzi, în jurul regiunii Dersim, cea mai slab populată din întreaga Turcie, supravieţuieşte o improbabilă nebuloasă de grupuscule şi gherile disidende şi concurente, ale căror sigle şi simboluri sunt desenate pe panourile de semnalizare, de-a lungul drumurilor de munte. Toate sau aproape toate se pretind succesoare ale lui Ibrahim

Kaypakkaya, eroul local. Capul lui, desenat ca şablon, este pictat pe ziduri şi pe afişele care tapetează oraşul Tunceli. O privire vie, o faţă ascuţită, o şapcă, aşa cum se obişnuieşte în regiune. Ibrahim Kaypakkaya s-a născut în 1949, într-o familie de ţărani, la Karakaya, în apropiere de ţorum, la nord de Ankara. Acest student strălucit urmează la Universitatea din Istanbul fizica şi militează în diverse organizaţii socialiste. Carisma şi inteligenţa l-au făcut repede să iasă în evidenţă, într-o perioadă de frământare intelectuală şi politică. După marile greve din iunie 1970, aderă la TIIKP, partid revoluţionar muncitoresc şi ţărănesc din Turcia, de orientare pro-chineză. După mai mulţi ani şi o lovitură de stat militară, se aşază în fruntea unei revolte contra liderilor proprii, acuzaţi de anchilozare şi acomodare cu regimul. Ibrahim Kaypakkaya propovăduieşte lupta armată, denunţă cu vehemenţă Turcia kemalistă ca „regim fascist”. Creează TKP/ML şi aripa lui armată, Tikko.

Căderea îi va fi tot atât de fulgerătoare ca şi ascensiunea. Câteva luni după ce au pus mâna pe arme, este grav rănit în

regiunea Dersim, unde conduce acţiuni de gherilă. Pe 24 ianuarie 1973, hăituit de jandarmi, se refugiază într-o peşteră, unde va rămâne cinci zile, într-un frig polar, înainte de a fi denunţat. Este capturat, i se amputează un membru degerat. Este dus în închisoarea din Diyarbakir, de sinistră reputaţie. Aceasta este mai degrabă un centru de tortură decât de detenţie, unde s-au prăpădit, în decursul anilor ’70 şi ’80, zeci de prizonieri politici. Vreme de trei luni, îndură torturi, dar refuză să vorbească. În cele din urmă, la 18 mai 1973 este executat prin împuşcare, la vârsta de 24 ani. Patruzeci de ani mai târziu, Ibo continuă să fie o legendă a libertăţii în Turcia, un martir al revoluţiei.

Ce legătură pot avea aceste fapte cu chestiunea

armenească şi cu memoria genocidului? în poveste, ne-a atras atenţia un detaliu. Data aleasă de Ibrahim Kaypakkaya pentru a fonda TKP/ML şi Tikko: 24 aprilie 1972. Ziua comemorării genocidului armean. În cercurile politice clandestine, totul este simbol. O asemenea dată nu putea fi aleasă la întâmplare. Nu mai avem nicio îndoială atunci când unii tovarăşi de drum şi foşti strategi ai mişcărilor revoluţionare ne mărturisesc că Ibrahim Kaypakkaya provenea dintr-o familie de armeni convertiţi. „De bună seamă, totul se leagă", confirmă Kemal, un fost militant Dersimi, nepot al unei bunici armence. El citează o listă de armeni din Tikko. Secretul era bine păstrat, căci, în vremea aceea, originile armieneşti erau inavuabile, inclusiv în mediile de extremă stângă. Orice revendicare în acest sens era de negândit. „Mişcările de stânga socialistă au ajuns totdeauna la consens împotriva armenilor", crede el. „Această ţară nu a îngăduit niciodată unui armean să fie armean. În organizaţiile troţkiste sau în Partidul Comunist Turc (TKP) era acelaşi lucru. În vremea aceea, dacă erai socialist, trebuia să fii internaţionalist şi, deci, să-ţi ştergi cu buretele orice

identitate etnică şi naţională, explică Ayşe Giinaysu, o fostă activistă troţkistă. A fi de stânga era incompatibil cu afirmarea unei apartenenţe etnice." Salvarea se află în revoluţie şi numai în revoluţie.

În privinţa genocidului armean, ideile lui Ibrahim Kaypakkaya erau diferite de acelea ale altor grupuscule ale stângii revoluţionare. „Este singura organizaţie care recunoscuse genocidul din 1915 şi a rupt totul cu kemalismul, perceput ca o formă de fascism. Kaypakkaya a pus primul adevăratele întrebări despre Turcia", susţine Cafer, un fost responsabil al Tikko, plecat ca refugiat politic în Europa, pe care l-am întâlnit într-o cafenea din Tunceli.

„Când eşti armean, când aparţii unei naţiuni care a îndurat torturi şi masacre şi ai crescut în plină luptă revoluţionară, nu ai cum să susţii oameni care se inspiră din kemalism”, subliniază bărbatul. „Astfel, armenii au aderat la Tikko în masă, căci era organizaţia cea mai îndepărtată de ideologia kemalistă.”

Aşa se face că Garbis Altinoglu (Altinyan) a fost unul dintre fondatorii TKP/ML înainte de a trece la MKP, partidul comunist maoist, şi a stat închis până în 1991. Sau Miizafer Oruţoglu, poet şi pictor, originar din Kars şi refugiat în Australia, „foarte radical în tinereţe”, potrivit lui Cafer. „Astăzi, n-au mai rămas prea mulţi, dar în acea vreme, Tikko însemna o mişcare în mare parte armenească.” Pentru a se topi în organizaţie şi a-şi disimula armenitatea, mulţi au ales să-şi turcizeze numele. Aşa s-a transformat Armenak Bakirciyan în Orhan Bakir. Armenak, fiul unei familii din Sason, a crescut într-o veche casă din bazalt, în districtul *gavur mahallesi* („cartierul necredincioşilor”) din Diyarbakir. Băiatul fusese botezat aşa de părinţii lui în cinstea lui Armenak Ghazarian, numit şi „Hrai’r Tjhokhk”, un luptător armean, erou în 1904 al celei de-a doua insurecţii din Sason, o celulă revoluţionară, cuibărită în munţi,

la sud de lacul Van. Două generaţii mai târziu, mergând pe urmele acestui erou al rezistenţei, Bakirciyan a devenit unul dintre liderii TKP/ML. La 24 aprilie, comemorarea genocidului armean, se ţinea în mod tradiţional un discurs în numele partidului. „Refuza întotdeauna să-l scrie, spunea că nu poate fi obiectiv”, surâde Cafer. Era membru al Biroului Politic şi lider al aripii armate. Era comandantul gherilei, precizează el. A fost arestat şi judecat nu doar pentru că era comunist, ci şi pentru că era armean. Procesul lui a avut loc la Izmir şi a trebuit să se justifice că

era armean. În apărare, a declarat că era onorat de această apartenenţă. Aruncat în temniţă şi condamnat la moarte, „Orhan” izbuteşte, totuşi, să evadeze. „Operaţia a fost organizată de partid”, îşi aminteşte Cafer. Bărbos şi şchiop, el se întoarce ca să lupte împreună cu gherila, în regiunea Dersim. „Se îndrăgostise de verişoarea mea, dar, pe atunci, în Tikko era interzisă căsătoria”, precizează Cemal, fost prizonier politic. „Armenak era un tip bine. Un flăcău carismatic. Nu există cafenea pe unde să fi trecut şi unde să nu fi lăsat o amintire emoţionată. Mulţi tineri s-au alăturat mişcării urmându-l.”

La 13 mai 1980, Bakirciyan se află în oraşul Karakoţan, din provincia Elazig. Obiectivul lui din acea zi era să-l asasineze pe şeful local al poliţiei turceşti, un cunoscut torţionar. În loc de asta, el este cel doborât în plină stradă. Trupul lui neînsufleţit, ridicat de forţele de securitate, a fost aruncat în fundul unei gropi de pe taluzul oriental al râului Peri, în cel mai mare secret. Armata turcă nu voia, de fapt, ca mormântul lui să devină un loc de pelerinaj. Imediat, tot felul de zvonuri au început să circule pe acest subiect. În cafeneaua din satul vecin, la ora berii, un ţăran bătrân ne asigură că „în anul următor, trupul lui a fost aruncat în apă de militari. Ofiţerul a spus: «Este un armean, un *gavur,* de ce să-i săpăm un mormânt?»” După o altă versiune, „Orhan Bakir” făcuse legământ să fie înmormântat în satul Faraş. Tovarăşii săi de arme i-ar fi luat

trupul şi l-ar fi dus acolo. Ceremonia ar fi fost oficiată de un imam apropiat de Tikko care s-a dovedit a fi armean convertit. Cafer zâmbeşte la evocarea acestei istorisiri. „Este un scenariu frumos. Într-adevăr, el vorbise despre satul Faraş. Au existat două sau trei încercări de a-i recupera trupul. Dar probabil că încă se află acolo, undeva, pe malul râului.”

Câteva luni mai târziu, sora mai mare a lui Armenak, Suzi, care trăieşte la Istanbul, confirmă că fratele ei îşi exprimase dorinţa de a fi înhumat la Faraş. „Este satul unde se ascunsese după evadare, spune femeia. Un fost sat armenesc unde, în timpul genocidului din 1915, masacrele fuseseră deosebit de sângeroase.” Dar, potrivit ei, numeroasele tentative de a-l înmormânta în acel loc pe fratele ei revoluţionarul au eşuat. „Imediat după moartea lui, am făcut o slujbă de înmormântare. Mama noastră venise special din Suedia. Amenajaseră un mic mormânt pentru Armenak. Dar statul l-a distrus. Şi tot el a făcut să-i dispară trupul, suspină ea. Am încercat de trei sau patru ori să-i dăm un mormânt. Familia, prietenii, partidul... Toată lumea s-a străduit.” La 13 mai 2012, ziua comemorării morţii lui, a fost organizat un nou parastas în secret, la vreme de noapte, de un grup mic de militanţi tineri ai Tikko. Un mormânt, un simplu dreptunghi de marmură, purtând o placă pe care era scris numele luptătorului: „Armenak Bakirciyan – Orhan Bakir”, a fost amenajat în munţi. Erau funeraliile postume simbolice, căci nu exista niciun trup care să odihnească acolo. După mai bine de treizeci de ani, rămăşiţele pământeşti ale acestui lider al Tikko încă reprezintă o miză politică. „Nu vor îngădui să se facă asta”, se plânge Suzi.

Dar că vrea sau nu Ankara, locul în care militarii s-au descotorosit de trupul lui Bakirciyan în 1980 poartă neîncetat memoria combatantului armean din Tikko, o legendă a Dersim-ului. La o oră de oraşul Tunceli, după ce a luat-o pe

un drum care escaladează muntele şi cade drept într-o vale, călătorul dă nas în nas cu apele învolburate ale râului Peri care se rostogolesc cu un zgomot asurzitor. Cursul de apă delimitează provinciile Tunceli şi Elazig, la est. O punte

care se clatină leagă cele două maluri. Pe parapetul metalic, un slogan este scris cu litere de culoarea sângelui: „Războinicii Tikko sunt nemuritori.”

La Istanbul, în salonul modestului său apartament de două camere, de la poalele colinei Kurtuluş, un cartier istoriceşte creştin, sora cea mare a lui Bakirciyan a înrămat o veche fotografie alb-negru a lui Armenak, literalmente „Micul armean.” Un chip de înger, păr negru ca smoala, breton de licean. Este tot ce a rămas din el după dispariţie. Fratele mai mic învăţa la Sourp Hach Tibrevank, liceul armenesc din Uskiidar, pe malul asiatic al Bosforului. Pe bufet, femeia a pus câteva fotografii mai vechi ale puştiului, înconjurat de colegii lui de atunci. „Veneau deseori pe la noi – toţi erau fraţii mei mai mici”, îşi aminteşte cu duioşie bătrâna doamnă. Arată spre Manuel Demir, Hayrabet Hanţer, Noubar Yalim. Şi spre un anume Hrant Dink ce are dreptul la un portret mai mare. „Ah, Hrant, suspină femeia, era cel mai inteligent şi mai gentil.” Toţi au învăţat la şcoala Tibrevank, în anii 70, şi, asemenea fratelui ei, toţi au aderat mai târziu la Tikko. Statul turc i-a făcut să plătească. Hayrabet Hanţer, originar din satul armenesc Gemerek, din apropiere de Sivas, omorât în 1980, la Kayseri, de militanţi de extremă dreapta. Noubar Yalimian, numit şi „Recho”, născut la Mardin, lichidat la Amsterdam de un agent turc, în 1982. Manuel Demir, născut în satul Bunyan, din apropiere de Kayseri, asasinat acasă la el, în Istanbul, în timpul unei razii de poliţie în 1988. Mica gaşcă de la Tibrevank a fost spulberată.

218

Cazul lui Dink este puţin diferit. La şcoală, el şi Armenak Bakirciyan erau de nedespărţit. Cei mai buni doi prieteni din lume. Împreună cu un al treilea rebel, Stepan, cei doi camarazi au hotărât să-şi modifice starea civilă pentru a putea intra în rândurile Tikko. Armenak a devenit Orhan,

Stepan – Murat, iar Hrant – Firat. „Hrant era mai degrabă un simpatizant”, spune Yedghavt Tomasyan, un personaj original, care conduce Editura *Aras.* „Pe vremuri avea sângele cald, sărea bucuros la bătaie. Dar s-a îndepărtat repede de mişcare, căci s-a căsătorit cu Rakel. Am fondat împreună Editura *Aras.* Şi apoi Hrant a devenit un fel de sfânt. În aceste condiţii, şi-a uitat trecutul militant.” Cafer, fostul gradat al Tikko, confirmă: „Nu a rămas mult timp acolo. Nu era decât un simpatizant.” Dar statul turc nu l-a uitat. Pentru mulţi, angajamentul din tinereţe al lui Hrant Dink este una dintre cauzele asasinării lui, la mai bine de trei decenii după, pe 19 ianuarie 2007. Doborât de trei gloanţe, în faţa ziarului său *Agos,* de un adolescent, Ogun Samast, prezentat ca militant ultranaţionalist. Un asasinat politic, comandat de la nivel înalt, după cum susţine avocata Fethiye ţetin.

Şcoala Tibrevank, în contextul particular al anilor ’70, dintre lovitura de stat militară din 1971 şi anul 1980, perioadă de agitaţie politică şi de lupte între extrema stângă şi extrema dreaptă, a reprezentat un adăpost pentru militanţii Tikko? „Negreşit”, zâmbeşte un fost elev, intern pe atunci, expatriat apoi în California. Suzi Bakirciyan confirmă faptul că Tibrevank adăpostea la acea vreme o celulă de recrutare pentru gherila Tikko. Yedghavt Tomasyan, ieşit şi el din această şcoală, completează explicaţia. „Toţi aceşti tineri erau armeni din Anatolia. Din Sivas, din Kayseri, din Diyarbakir sau din Malatya, în ce-l priveşte pe Hrant Dink... La Tibrevank erau chemaţi să vină armeni tineri dinăuntrul ţării, care astfel

îşi păstrau limba. Dar cultura lor era foarte diferită de aceea a armenilor din Istanbul. În marele oraş, erau mai liberi, dar rămâneau în cercul lor. Toţi erau interni. Niciodată nu plecau acasă la sfârşit de săptămână şi rareori

în timpul vacanţelor. Erau săraci şi îşi păstraseră obiceiurile rurale.” Pentru a-şi ilustra spusele, aminteşte o anecdotă care îi stârneşte râsul în hohote. „Într-o zi, Armenak Bakirciyan a venit să mă vadă, cu un cadou. «Ţine, Timo Abi [frate mai mare Timo], este pentru tine.» Era un iepure. Îl ceruse unuia dintre prietenii lui să-i aducă un iepure de la Diyarbakir. Călătoria cu autocarul dura câteva zile pe vremea aceea.”

Lovitura de stat din 1980 a decapitat această celulă armenească şi foştii elevi de la Tibrevank, cei care nu au murit, au migrat în Europa sau în Statele Unite. Dar gherila Tikko, catalogată de Uniunea Europeană ca mişcare teroristă, şi războiul implacabil pe care-l duce Statul turc împotriva ei au supravieţuit trecerii anilor, căderii zidului Berlinului şi globalizării... în satele din Dersirn, confruntarea rămâne actuală. La Alanyazi, pe culmile Mazgirt-ului, casa familiei Boztaş este ciuruită de gloanţe. Bătrânilor părinţi le răsună încă în urechi pârâitul armelor. La 8 martie 2004, fiul lor cu prenumele Imam – un mijloc, gândeau ei, de a-şi cumpăra oarecare protecţie – a fost doborât ca un câine chiar pe pragul uşii. Un comando de bărbaţi îmbrăcaţi în pânză de sac neagră, înarmaţi şi purtând cagule, şi-a făcut apariţia la căderea nopţii. „Aduceam lemne să aprind soba, îşi aminteşte bătrâna cu chipul ridat de soare. Au bătut la uşă şi au vrut să-mi ia fiul. El nu a vrut să meargă, spunea că nu-i cunoaşte. Au început, atunci, să tragă. Imam a primit şase gloanţe în corp.” Alte gloanţe au străpuns tabla de pe acoperişul casei, au percutat în piatra zidului casei. Telefonul mobil al victimei a fost confiscat de poliţie. Autorităţile au negat orice legătură cu această execuţie

şi au acuzat PKK-ul, îşi aminteşte mama. „În ziua funeraliilor”, adaugă bătrânul tată, Hidir, cu ochii înroşiţi, „era o grămadă de lume. Dar şi mulţi soldaţi. Comandantul

ne-a ameninţat. Ne-a spus: «V-am acordat o şansă, acum dispăreţi.»” Familia, care a depus o plângere, primeşte de atunci ameninţări cu moartea şi intimidări. În cimitirul de la ieşirea din oraş, piatra de mormânt a lui Imam Boztaş, pe care părinţii gravaseră o poezie de Nazim Hikmet şi un omagiu fiului lor „martir”, a fost spartă în bucăţi, furată. Văduva se duce să caute un dosar în bucătărie. „Am depus recurs la Curtea Europeană a Drepturilor Omului, aştept să se facă dreptate”, ne arată ea. Imam Boztaş era militant al Tikko. În anii ’80 executase o pedeapsă lungă la închisoarea din Malatya. La 49 ani, părăsise tumultul gherilei. Dar, ca aproape toţi ceilalţi din acel sat, Boztaşii sunt şi ei o familie de cripto-armeni. Chiar în faţa casei lor se întinde, de altfel, un mare teren părăsit, perfect neted, unde nu creşte nimic altceva decât un fin covor de iarbă. Într-un colţ, un bazin rotund, care ar fi putut fi un baptisteriu. Înainte de 1915, acolo se afla o biserică, vizibil importantă, dat fiind numărul mare de pietre perfect tăiate, recuperate pentru construirea caselor.

După cum se poate vedea, Tikko are rădăcini multiple. Ca toate mişcările revoluţionare clandestine, aceasta a deviat, în decursul timpului, către sectarism şi violenţă oarbă, mascând practici mafiote şi criminale. Dar moştenirea lui Ibrahim Kaypakkaya rămâne aceea a unei mişcări muncitoreşti, ţărăneşti şi anatoliene, profund antifascistă şi antikemalistă. Având, negreşit, o parte de armenitate, până în intimitatea lui cea mai profundă, Tikko perseverează să respecte data de 24 aprilie. Un grup de partizani Tikko se alătură, la fiecare 19 ianuarie, defilării de comemorare a morţii lui Hrant Dink, la Istanbul. Partidul rămâne activ în regiunile muntoase şi rurale, cum este Dersim-ul. Spiritul rezistenţei armeneşti, cel al

revoltei din Sasun sau al operaţiunii Nemesis au

supravieţuit, parţial, în această gherilă. Este mişcarea căreia i s-a alăturat nepotul lui Soghomon Tehlirian, tânărul armean care şi-a răzbunat conaţionalii prin omorârea lui Tallat Paşa, în 1921, la Berlin. Foşti membri ai Tikko au participat, de asemenea, la operaţiunile Asala din Europa anilor ’80. În munţii săi din Dersim, tânărul Cern, „sămânţa de armean”, este ultimul reprezentant al acestei filiere de revoltaţi.

Capitolul 15

Hrant Dink, armeanul, şi moştenitorii săi turci

„Am omorât un om ale cărui idei nu le puteam accepta.” Această frază a scriitorului Orhan Pamuk ar putea fi gravată ca epitaf pe mormântul lui Hrant Dink. Laureatul Premiului Nobel pentru literatură nu a vrut să exprime regrete postume – n-ar fi avut niciun rost –, dar a pus eticheta exactă pe o crimă. Zecile de mii de persoane care l-au însoţit pe jurnalistul de origine armeană pe ultimul său drum au înţeles perfect semnificaţia asasinării lui. La 23 ianuarie 2007, o mulţime uriaşă a pornit de la redacţia ziarului acestuia, *Agos,* traversând Istanbulul pentru a-l conduce până la cimitirul gregorian din Balikli, nu departe de zidurile bizantine. Acesta a fost cel mai amplu protest de stradă care a avut loc vreodată în Istanbul. „Noi toţi suntem Hrant Dink!”, „Noi toţi suntem armeni!” se putea citi pe pancarde. În ţara în care a fi luat drept armean este cea mai rea insultă posibilă, faptul că turcii făceau asemenea declaraţii ar fi fost un lucru de neimaginat altădată. Era mult mai mult decât un strigăt de fraternitate. În acea zi, au fost turci care au spus că, ucigând un armean, au fost ucişi şi turci. În acea zi, în sfârşit, ideile lui Hrant Dink s-au impus, iar susţinătorii ideologiei naţionaliste nu au îndrăznit să se arate la lumina zilei.

Pe 19 ianuarie 2007, la ora 3 după-amiaza, Hrant Dink s-a prăbuşit în faţa sediului ziarului *Agos,* din cartierul

Osmanbey.

223

A fost doborât de trei gloanţe, trase în cap de un necunoscut. Vestea se răspândeşte ca fulgerul. Prieteni şi necunoscuţi ajung în fugă, nevenindu-le să creadă, dar toţi de-acum în lacrimi. Pe trotuar, sub o pânză de sub care ies doar tălpile unei perechi de pantofi negri, se află sufletul armenesc al Turciei. În ultimul lui editorial, o prevestire rea apărută chiar în dimineaţa morţii sale, acest militant al reconcilierii scrisese că, în ultima vreme, ameninţările veneau asupra lui în rafale. El semnalase justiţiei, care nu reacţionase, o scrisoare neliniştitoare, ştampilată la Bursa. Şi chiar dacă procurorul general declarase apel pentru a obţine anularea condamnării primite de la Curtea de Casaţie pentru „denigrare a identităţii naţionale”, sentinţa fusese confirmată. Îşi împărtăşea frământările cititorilor săi, căci, aşa cum scria, „unica armă [era] sinceritatea”: „Tortura mea începe, alimentată de îngrijorare şi nelinişte; pe de o parte, vigilenţa, iar pe de altă parte, teama. Mă simt exact ca un porumbel: ca şi el preocupat să privesc atent în stânga şi în dreapta, înainte şi în spate.” În ciuda fricii, declara: „Nu îmi stă în fire să fug de flăcările iadului pentru a ajunge la dulceaţa edenică. Sunt unul dintre acei oameni care şi-au fixat ca ţel preschimbarea infernului în care trăim, în paradis.” Şi, în sfârşit, acest militant al reconcilierii spera: „Anul 2007 va fi, neîndoielnic, un an încă şi mai dificil decât cel care tocmai s-a încheiat, procesele vor continua, altele se vor deschide... Cine ştie cu ce nedreptăţi va trebui să mă confrunt? Cu toate acestea, nu este decât un singur adevăr care contează: chiar dacă trăiesc cu neliniştea unui porumbel, mai ştiu şi că oamenii acestei ţări nu se atijag de porumbei, care trăiesc în inima oraşelor, în mijlocul mulţimilor. Temători, negreşit, dar liberi1.”

Noi l-am întâlnit prima dată pe Hrant Dink în octombrie 2005, după condamnarea lui în primă instanţă la şase luni de

1 Traducere extrasă din *Chroniques d'un journaliste assassine,* texte de Hrant Dink, antologate de Günter Seufert, traducere în limba franceză de Bernard Banoun, Haldun Bayri şi Marie-Michele Martinet, Galaade, 2010.

Închisoare cu suspendare, pe baza articolului 301 din Codul Penal care pedepseşte celebru întristătoarea „denigrare a identităţii turceşti". O frază din unul dintre articolele lui, scoasă complet din context, în care evoca „otrava turcească" din sângele armenesc, fusese de ajuns pentru a pune în mişcare maşinăria judiciară împotriva sa. De la publicarea, în 2004, a anchetei intitulate *Secretul doamnei Sabiha,* unde afirma că fiica adoptivă a lui Atatiirk, Sabiha Gokţen, era o orfană de origine armeană, jurnalistul a devenit ţinta mediilor ultranaţionaliste turceşti. „Condamnarea mea semnifică: «Atenţie la ceea ce scrii», «Atenţie la ceea ce faci.» Este o ameninţare", ne explica el. Ştia prea bine că cele şase luni de închisoare nu erau simpla manifestare a unei justiţii fosilizate în ideologia kemalistă. După moartea lui, unul dintre prietenii săi ne va povesti cu lacrimi în ochi că în timpul procesului care se desfăşura la Tribunalul Şişli din Istanbul, Veli Kuciik, un general în retragere, a aruncat la picioarele lui Hrant Dink o brichetă: „Era o condamnare la moarte." De atunci, fondatorul Jitem-ului, aceste comandouri de jandarmerie implicate în „războiul murdar" purtat contra rebelilor kurzi, stă îndărătul zăbrelelor, sub acuzaţia de a fi unul dintre conducătorii reţelei militaro-naţionaliste Ergenekon. Bineînţeles, Hrant Dink nu ne vorbise despre bricheta care îl speriase. Cu ochi strălucitori, redactorul-şef spusese doar, în câteva cuvinte pudice, că era „foarte plictisit" de această

decizie „nedreaptă”: „Bătălia dintre democraţi şi susţinătorii statu-quoului este foarte puternică în aceste zile. Rezistenţele la schimbarea democratică îşi fac simţită prezenţa în orice ocazie.” Cât timp am stat de vorbă în biroul lui, telefonul nu a încetat să sune, iar jurnaliştii Agos-ului tot întredeschideau uşa pentru a-i cere un sfat sau o aprobare.

Datorită unei sensibilităţi extreme care-i nutrea carisma, acest vlăstar al Anatoliei, originar din Malatya, reuşise să

antreneze, în siajul lui, o restrânsă comunitate angajată în apărarea armenilor din Turcia. În 1993, întemeiase, împreună cu Yetvart Tomasyan, Editura *Aras,* dedicată literaturii şi istoriei armeneşti. Editura publică de două decenii, în limba turcă, opere de referinţă cu privire la genocidul armean. De pildă, în toamna anului 2012, a apărut sub semnătura lui Raymond Kevorkian şi Paul Paboudjian, *Armenii din Imperiul Otoman înainte de 1915,* un studiu documentat care le-ar putea permite turcilor să se familiarizeze cu trecutul lor. Trei ani mai târziu, în 1996, Dink îşi continua opera de deconstruire a prejudecăţilor anti-armeneşti întemeind Agos *(Brazda).* Un mic săptămânal de limbă turcă şi armeană pentru a face auzită vocea armenilor, retraşi înapoia unei baricade de frică, înţelesese că doar democratizarea Turciei, făcută posibilă prin negocierile de aderare la Uniunea Europeană, ar îngădui să se vină de hac demonilor naţionalişti din ţara lui. De asemenea, credea că procesul ar trebui să aibă loc paşnic, gradual. Astfel, în 2006, după votul dat de deputaţii francezi legii care să incrimineze negarea genocidului armean, el declarase că, dacă aceasta era adoptată, s-ar duce el însuşi în Franţa ca să conteste genocidul... „în acelaşi timp, cerându-şi iertare strămoşilor [lui]”. Totul era concentrat în această ultimă scurtă frază. Hrant Dink

cunoştea, negreşit, natura masacrelor din 1915, dar simţea, în egală măsură, că Turcia încă nu era coaptă să accepte adevărul. Această bunăvoinţă nu l-a protejat.

Asasinarea lui a avut efectul unui electroşoc asupra întregii Turcii, şi un grup de intelectuali turci au preluat ştafeta. Unii făceau parte din cercul lui de prieteni, alţii urmăriseră doar de la distanţă problema armenească. Dar după moartea lui Hrant Dink, fideli memoriei şi curajului său, i-au dus mai departe lupta. Pentru a nu da înapoi din faţa ucigaşilor, pentru a nu capitula în faţa urii naţionaliste. În 2007, atmosfera politică era nocivă, zvonuri despre un puci perturbau campania electorală.

226

Chiar şi în plin doliu, prioritatea a fost de a continua apariţia Agos-ului. Etyen Mahţupyan, un bărbos vesel cu o privire istovită, şi-a asumat curajos conducerea publicaţiei pentru trei ani. Stambuliot, provenind din burghezia armeană, fusese prieten intim cu Hrant Dink. „Ne sunam de 5–6 ori pe zi”, povesteşte el. În fiecare săptămână, când jucau împreună la curse, putea să se prăbuşească lumea, nu aveau ochi decât pentru caii pe care pariaseră. Asigurarea succesiunii lui Hrant Dink în fruntea ziarului *Agos* a fost pentru el un fapt de la sine înţeles, dar nu lipsit de riscuri. Cotidianul *Zaman,* apropiat de puterea islamo-conservatoare, în paginile căruia Etyen Mahţupyan publica cronici, i-a pus la dispoziţie o maşină blindată şi o gardă de corp. La intrarea în clădirea unde locuieşte, în selectul cartier Cihangir, un poliţist este însărcinat cu supravegherea non-stop. În ghereta lui din plastic alb, funcţionarul legii a agăţat, în văzul tuturor, un drapel turcesc şi îşi petrece zilele citind presa populară şi naţionalistă, adică tocmai acele ziare care duseseră campanii ostile lui Hrant Dink.

Dar angajamentul turcilor de a scoate la iveală ceea ce

au îndurat armenii otomani nu s-a produs începând cu 19 ianuarie 2007. Încă din 1995, Ayşe Nur Zarakolu, directoarea Editurii *Belge,* a fost condamnată la doi ani şi jumătate de închisoare de Curtea de securitate a statului din Istanbul pentru că publicase *Tabuul armean,* o traducere a cărţii lui Yves Ternon, *Armenii, istoria unui genocid.* Împreună cu soţul ei, Ragip, această *Mamă curaj,* aşa cum singură îşi spusese, participa la orice luptă purtată în favoarea kurzilor şi a minorităţilor non-musulmane, iar pentru angajamentul ei a avut de plătit cu nenumărate zile de închisoare. În ultimul deceniu al secolului XX, articolele universitarului Taner Akçam, autorul cărţii *Un act ruşinos,* refugiat politic în Germania, au făcut, în egală măsură, să se zguduie conştiinţele colegilor săi turci.

227

În 2005, un comitet de istorici din care făceau parte şi Halii Berktay, Murat Belge, Selim Deringil şi Edhem Eldem, sfidează versiunea oficială organizând o conferinţă prudent intitulată „Armenii otomani în momentul declinului Imperiului". Prevăzută iniţial să aibă loc în mai, conferinţa este atacată de Cernii Căiţele, purtătorul de cuvânt al guvernului şi ministru al Justiţiei, care vedea în acest eveniment o „trădare" şi acuza organizatorii că implântă „cuţitul în spatele naţiunii turce" – o frazeologie ameninţătoare, la fel cu aceea care îi vizase şi pe armenii de la începutul secolului XX. Colocviul va trebui reprogramat pentru luna septembrie. Dar chiar înaintea deschiderii la Universitatea publică Bogaziţi din Istanbul, justiţia pronunţă interzicerea. Conferinţa este mutată de urgenţă la Universitatea privată Bilgi. La 24 septembrie, un cordon de poliţişti anti-revoltă face baraj la sute de manifestanţi ultranaţionalişti de extremă dreaptă şi stângă care strigau sloganuri rasiste şi scandau „Turcia: o iubeşti sau o părăseşti!", aruncând cu roşii şi ouă în participanţii

care soseau. În acest climat politic foarte tensionat, aproape trei sute de oameni de ştiinţă au pus sub semnul întrebării, în mod public, abordarea istorică a statului faţă de masacrarea armenilor. Cotidianul *Raikal* a titrat pe prima pagină: *Chiar cuvântul „genocid" a fost rostit în timpul conferinţei şi lumea merge mai departe, iar Turcia este încă aici.* Pentru Turcia, a fost o etapă-cheie: tabuul asupra genocidului sărise, până la urmă, în aer.

Dar asasinarea lui Hrarit Dink zguduie conştiinţele. Turcii – potrivit cuvintelor actorului Halii Ergiin, ucis pentru că dorise să reconcilieze cele două popoare inamice – au o datorie către „fratele lor, fiul orfan al unui popor orfan". Zecile de mii de persoane care au asistat la funeraliile acestui idealist generos sunt dovada că există o sete de adevăr, un elan democratic în sânul poporului. Hrant Dink nu este primul intelectual

asasinat în Turcia. Dar, fără îndoială, a fost picătura care a vărsat paharul. Mulţimea îndoliată a dat un nou îndemn luptei pentru spargerea zăvoarelor istoriei. „Poate că am avut nevoie de un martir?", se întreba, după doi ani de la dispariţia lui Hrant, Robert Koptaş, devenit de atunci redactorul-şef al lui *Agos.* În 2008, patru intelectuali turci, Ali Bayramoglu, Baskin Oran, Ahmet Insei şi Cengiz Aktar, au publicat pe internet un scurt apel intitulat *Ne cerem iertare,* scris la persoana I singular: „Conştiinţa mea nu poate accepta să rămân indiferent la marea catastrofă pe care armenii otomani au îndurat-o în 1915 şi care e negată. Resping această nedreptate şi, în ce mă priveşte, împărtăşesc sentimentele şi suferinţele surorilor şi fraţilor mei armeni şi le cer să mă ierte." Site-ul a fost imediat piratat. Autorii au fost inundaţi cu jeturi de insulte şi ameninţări. Premierul Recep Tayyip Erdogan denigrează iniţiativa: „Nu o accept, nu o susţin. Noi nu am comis nicio

crimă, deci nu avem de ce să ne cerem iertare.” Dar foarte iute, treizeci de mii de turci semnează solicitarea de iertare. Succesul ei arată că 1915 a depăşit dezbaterea restrânsă dintre intelectuali pentru a se face auzită în societatea civilă. Este sfârşitul tăcerii. „Important este că problema armeană a devenit un subiect de dezbatere încrâncenată în politica turcă, se felicită editorialistul Ali Bayramoglu. Acum, se ştie că s-a întâmplat ceva în 1915.” Acest apropiat al lui Hrant Dink are, de atunci, două gărzi de corp, iar două planuri ale apartamentului său au fost găsite în casa unui fost şef al forţelor speciale ale poliţiei, încarcerat în contextul anchetei desfăşurate cu privire la reţeaua Ergenekon. Dar dacă se angajează, „o face pentru Hrant, [căci] am jurat să mă bat cu toate mijloacele de care dispun”. Potrivit sociologului, această eliberare a cuvântului, făcută posibilă „datorită Agos-ului şi procesului de aderare la Uniunea Europeană”, este esenţială: „Avem nevoie de o nouă întâlnire cu propria noastră istorie. A te atinge de 1915 înseamnă a te atinge de tabuul identităţii

noastre turceşti. Numai în acest fel democratizarea poate să avanseze. Pe acest subiect, importantă nu este poziţia statului, ci legitimitatea socială. În ce mă priveşte, cel mai important este ca societatea să se simtă responsabilă pentru ceea ce s-a întâmplat.” Petiţia a trecut dincolo de frontiere, ajungând la armenii din afara Turciei. Deja, cu ocazia funeraliilor lui Hrant Dink, reprezentanţi ai diasporei veniseră să pună piciorul, pentru prima dată, pe pământul strămoşilor. Şi mare le-a fost mirarea să descopere că turcii puteau să le fie aliaţi. O lună după ce textul de scuze online fusese publicat pe internet, aproximativ 60 de reprezentanţi ai comunităţilor armeneşti din Franţa şi din Canada publică un text în cotidianul *Liberation,* intitulat *Mulţumim cetăţenilor turci.* După ce se ignoraseră aproape

un secol, turcii şi armenii îşi depăşesc duşmănia şi neîncrederea, în cartea *Dialogue sur le tabou armenien1,* jurnalista Ariane Bonzon i-a aşezat faţă în faţă pe Ahmet Insei, unul dintre iniţiatorii petiţiei turce, şi pe Michel Marian, conferenţiar în filosofie la Sciences Po, unul dintre promotorii răspunsului armean din ziarul francez. Michel Marian aparţine acelei părţi din diaspora armeană care s-a angajat să ajute la apropierea dintre cele două popoare. A fost prezent în tribunele stadionului din Bursa, la meciul de fotbal Turcia-Armenia, la 14 octombrie 2009. Ankara şi Erevanul tocmai semnaseră un acord istoric la Zürich pentru normalizarea relaţiilor bilaterale, şi viitorul părea promiţător. Ahmet Insei, care conduce departamentul de economie de la Universitatea Galatasaray din Istanbul, este o personalitate a stângii democratice din Turcia. Plin de curaj, îşi asumă, în cartea lui Bonzon, rolul personajului negativ – cetăţeanul turc. Povesteşte despre evoluţia sa spre istoria nerecunoscută a ţării lui şi despre nevdia de a şi-o asuma. În pofida dezacordurilor, nepotul supravieţuitorilor din Erzurum şi

1 Ahmet Insei şi Michel Marian, Liana Levi, 2009.

strănepotul unui refugiat musulman din Balcani arată, fiecare cu propria sensibilitate, calea de urmat pentru a ajunge la reconciliere.

În câţiva ani, atmosfera s-a eliberat de miasmele cele mai greţoase. În 2005, Orhan Pamuk a fost adus la bara tribunalului din Şişli pentru că declarase în săptămânalul elveţian *Tages-Anzeiger* că „1 milion de armeni şi 30.000 de kurzi fuseseră ucişi pe aceste locuri”. Romancierul s-a prezentat la palatul de justiţie terorizat, sub o ploaie de insulte şi scuipăturile militanţilor ultranaţionalişti. De atunci, la fiecare 24 aprilie, ziua hotărâtă pentru a marca începutul procesului de lichidare a armenilor, la Istanbul

sunt organizate comemorări cu caracter public. Primele au avut loc în 2010. În acea sâmbătă, în Piaţa Taksim, mai multe sute de persoane au înconjurat o mare fâşie de pânză neagră pe care stă scris în armeană, în turcă şi în engleză: „Împărtăşim această durere, este un doliu pentru noi toţi.” Garoafe roşii şi lumânări invitau la reculegere. Niciun reprezentant al guvernului nu a fost prezent la această adunare iniţiată de asociaţia antirasistă Dur-De, însă forţele de ordine au ţinut la distanţă câteva zeci de Lupi cenuşii plini de ură. „Djinii au ieşit din sticlă, vremea acţiunii a venit în Turcia”, se felicita Cengiz Aktar, unul dintre promotorii iniţiativei care a fost reînnoită în 2011 şi 2012. Cu înţelegerea tacită de a nu folosi niciodată cuvântul „genocid”. Bineînţeles că a fost un genocid, dar cuvântul nu va fi acceptat niciodată. Singura modalitate de a ocoli negaţionismul este de a întreprinde acţiuni pentru a dezvolta o politică a memoriei, de a face o muncă pedagogică pe lângă populaţie, continuă el. A cere, în prealabil, ca genocidul să fie recunoscut este nerealist. Asta blochează orice discuţie, aşa că folosirea sintagmei, mult mai puţin subversivă, „marea catastrofa”, în locul cuvântului „genocid” este preferabilă. Această expresie se regăseşte şi în discursul pe care Barack Obama îl ţine anual, pe 24 aprilie, evitând, astfel, un conflict

diplomatic cu Ankara. Susţinătorii acestei abordări o justifică spunând că ea este traducerea lui *Medz Yeghern,* termen prin care supravieţuitorii au desemnat, la început, masacrele. Dar *Medz Yeghern* poate fi tradus şi prin „marea crimă”!

Sintagma „mare catastrofa” face să dispară orice responsabilitate şi orice intenţie criminală. Nu degeaba turcii nu se arată ofensaţi de utilizarea ei. Ea este totuşi criticată nu doar de armeni, dar şi de o parte a

intelectualilor turci. La 24 aprilie 2010, o altă comemorare avea loc în gara Haydarpaşa, de unde trenurile pleacă spre Asia. Pe scări, manifestanţii agitau portretele armenilor deportaţi. Aceasta este gara din care convoaiele cu aproximativ 250 de lideri şi intelectuali armeni – deputaţi, medici, avocaţi, poeţi, jurnalişti – arestaţi în noaptea dintre 24 şi 25 aprilie 1915, au fost trimişi către două lagăre de concentrare din Anatolia. Arestarea intelectualităţii marchează, în mod simbolic, debutul genocidului.

„Noi vrem să ne amintim de ei, să le arătăm turcilor cine au fost aceşti oameni”, susţine Ayşe Giinaysu, activistă a Asociaţiei pentru drepturile omului (IHD) din Istanbul, care se află la originea acestei comemorări. De ani buni, această militantă luptă, printre altele, pentru recunoaşterea necondiţionată a genocidului armean. „Recunoaşterea reprezintă o precondiţie fără de care nimic nu se poate întâmpla. Este o poziţie morală, etică, de la care nu trebuie aşteptat nimic în schimb. Trebuie să facem acest act de penitenţă, cu smerenie, deoarece înaintaşii noştri sunt cei care au săvârşit genocidul”, rezumă ea. „Există două grupuri distincte de intelectuali care pun accentul pe principii diferite”, observă Vincent Ducleţk istoric la Şcoala de înalte studii în ştiinţe sociale din Paris. „IHD-ul, ce are o tradiţie de luptă contra dictaturii, recurge la mobilizarea civică pentru a atinge chestiuni ce ţin de istorie. Se constată voinţa de a pune capăt unei prudenţe care a împiedicat dezvoltarea

Turciei. De cealaltă parte, prin solicitarea de a cere iertare, avem de-a face cu intelectuali republicani, unii dintre ei având dificultăţi în a se dezice de discursul asupra trecutului în care s-au scăldat. Ei se află în căutarea unui compromis care să nu umilească vulgata turcească. Dar ceea ce li se reproşează mai ales este că aderă la o cauză

nu atât de riscantă ca aceea care este pe placul europenilor", apreciază specialistul în afacerea Dreyfus şi în istoria turcă, participant la colocviul organizat în 2009 de Universitatea Sabanci, la centenarul masacrelor din Adana.

În ciuda opoziţiei privind calea de urmat, amintirea masacrelor din 1915 şi-a făcut loc definitiv în spaţiul public. Hrant Dink dorea să „înlocuiască frica cu dorinţa". Dorinţa lui este acum pe cale de a deveni realitate. Data de 19 ianuarie 2007 a declanşat lucrarea conştiinţelor. De atunci, iniţiativele care înfruntă discursul oficial al istoriei forfotesc. Între armeni şi turci, încep să se întindă punţi. Platforma cinematografică Armenia-Turcia, deschisă în 2008, fadăduieşte colaborarea dintre câţiva cineaşti din cele două ţări. Sub patronajul profesorilor Leyla Nyzi şi Hranush Kharatyan-Araqelyan, studenţii armeni şi turci au cules mărturii orale despre 1915. Acest studiu privind memoria şi meandrele ei a dat naştere unei cărţi, *Speaking to One Another1* care înfăţişează, pagină cu pagină, o societate turcească bântuită de anul 1915. „În sfera privată, chiar dacă martorii nu mai trăiesc, ceea ce s-a întâmplat reprezintă un secret al lui Polichinelle", explică antropologul turc. Generaţia tânără de armeni din Turcia, decomplexată şi revendicativă, duce mai departe brazda tăiată de *Agos.* Aris Nalci, bunăoară, care şi-a lustruit armele de jurnalist alături de Hrant Dink, a creat *Van Times,* un ziar în limbile kurdă,

1 Leyla Heyzi şi Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Speaking to One Another,* Institut fur internaţionale Zusammenarbeit des deutschen Volkshochschul-Verbandes, 2010.

turcă, armeană şi engleză, care şi-a propus să dea vizibilitate vieţii multiculturale existente odinioară la Van şi în regiunea din jur. Opera fotografului francez Antoine Agoudjian, care explorează Anatolia şi Orientul Mijlociu de

20 de ani pentru a fixa pe peliculă urmele genocidului, a fost expusă în aprilie 2011, la Istanbul. Pentru acest nepot de supravieţuitori, a-şi expune fotografiile în Turcia a constituit o etapă importantă. „Mulţi găseau aiuritoare ideea, chiar inconştientă. Dar astăzi îmi dau seama că această istorie nu este doar problema armenilor. Este subiectul tuturor celor însetaţi de adevăr”, ne explică el, sperând că şi alţi membri ai diasporei îşi vor aduce contribuţia la lucrarea memoriei pe care a început-o societatea civilă turcă.

Ce paşi gigantici au fost făcuţi de la expoziţia *Merhabarev,* din decembrie 2006! Contragere a cuvintelor *Merhaba* în turcă şi *Barev* în armeană, care înseamnă „bună ziua”, proiectul arunca o punte fotografică între cele două ţări. Cinci fotografi armeni au descoperit Istanbulul prin obiectivul fotografic. Cinci turci au bătut cu pasul Erevanul. Clişeele fotografice prezentate într-o galerie din Istanbul erau o mână întinsă pe deasupra unei frontiere închise, ca premisă a unei întâlniri. Astăzi, proiectul pare timid, însă pe vremea aceea era foarte îndrăzneţ. Şi, desigur, în ziua vernisajului, fremătând de promisiunea unui viitor paşnic, Hrant Dink a fost de faţă. Asta se întâmpla cu şase săptămâni înainte de 19 ianuarie 2007.

„De la moartea lui Hrant Dink, istoria se accelerează”, conchide Ahmet Insei. Un om a contribuit la asta mai mult ca oricine. Este vorba despre Osman Kavala. „De treizeci de ani, el joacă un rol tăcut, dar foarte important. Nu şi-a abandonat niciodată convingerile”, după cum îl caracterizează Ayşe Giinaysu. Acest mecena al dialogului intercultural îi susţine pe artişti şi pe intelectuali discret şi decisiv. În aparenţă timid, întotdeauna de o politeţe distinsă, Kavala manifesta

o determinare fără fisură. Născut la Paris în 1957, acest

om de afaceri, unul dintre cei mai puternici din ţară, membru în Consiliul de Administraţie al Tiisiad, patronatul turc, este supranumit „miliardarul roşu.” Miliardar deoarece a moştenit, la 25 de ani, un tată armator şi a preluat conducerea înfloritoarei afaceri de familie. Roşu deoarece angajamentul lui politic, deseori radical, nu a slăbit cu o iotă de 35 de ani. La sfârşitul anilor 1970, tânăr student la Manchester, lega prietenii cu militanţii IRA *(Irish Republican Army*, Armata republicană irlandeză) şi conducea frondele din universităţi contra politicii ultraliberale a premierului Margaret Thatcher. În Turcia, chiar înainte de lovitura militară din 1980, era deja unul dintre principalii susţinători ai unor publicaţii precum *Birikim,* „revista socialistă a culturii” şi biblie a intelectualilor de stânga. Astăzi, în saloanele restaurantului său, *Cezayir,* instalat într-o superbă clădire din centrul Istanbulului, au loc sub patronajul lui conferinţe şi întâlniri ale intelectualilor pe subiectele istorice cele mai tabuizate. Miliardarul roşu se găseşte, nu rareori, cu un pas înaintea celorlalţi. În 1991 a creat *Anadolu Kiiltur,* o fundaţie destinată să democratizeze accesul la cultură şi să desţelenească numeroase subiecte istorice. Kavala deschide, ca precursoare, antene culturale în Anatolia, la Kars şi la Diyarbakir. Centrul ei din Istanbul, *Depo,* fost depozit de tutun al familiei, slujeşte şi el, când este nevoie, ca sală de întruniri. În 2007, Osman Kavala a sponsorizat campania intelectualului Baskin Oran la legislative. Membru al fundaţiei *Tema* contra eroziunii solurilor, cofondator al *Tesev,* un *think tank* liberal, al unui centru de cercetări asupra chestiunii kurde... Kavala este implicat în toate bătăliile. De asemenea, strânge câini de pe stradă, năşeşte un festival consacrat dialogului greco-turc şi susţine asociaţiile de homosexuali.

Dificultatea era dublă pentru Hasan Cemal. Trebuia să privească în faţă istoria naţională şi să desacralizeze istoria familială. La sfârşitul anului 2012, a publicat o carte şoc,

1915,

235

genocidul armean, în care tratează evenimentul fără ocolişuri şi ghilimele. Încă de la apariţie, cartea a invadat vitrinele librăriilor şi a alimentat dezbaterile din mediile intelectuale. Fapt remarcabil, întâi de toate, pentru că Hasan Cemal este unul dintre jurnaliştii cei mai proeminenţi ai Turciei. În amurgul unei frumoase cariere, el rămâne, la 67 de ani, un editorialist influent al ziarului *Milliyet (Naţiunea),* cu acces la cercurile de putere din Ankara. Un om renumit pentru directeţea sa de spirit. Iniţiativa lui este notabilă şi pentru că avea totul de pierdut atunci când s-a aventurat pe potecile memoriei genocidului din 1915. Instalat confortabil într-o vilă luxoasă de pe malul asiatic al Istanbulului, cu vedere spre Bosfor şi cu bonă filipineză la domiciliu, ar fi putut să se ţină deoparte. Dar Hasan Cemal, şi aceasta îi face demersul cu atât mai onorant, este un actor, fără să vrea, al istoriei. La etajul locuinţei lui, în mica încăpere care-i serveşte ca birou, jurnalistul a fixat în piuneze câteva fotografii ale bunicului său: un demnitar otoman născut în insula Lesbos. Acest strămoş pe care nu l-a cunoscut niciodată nu este altcineva decât Djemal Paşa, una dintre cele trei paşale ale triumviratului Junilor Turci din fruntea Turciei otomane în timpul Primului Război Mondial. Înaltul responsabil al Comitetului Uniune şi Progres este considerat, în această calitate, unul dintre responsabilii genocidului din 1915. Condamnat la moarte în contumacie de Curtea Marţială din Istanbul, în 1919, refugiat în Germania, apoi în Elveţia, Djemal Paşa a fost, în cele din urmă, asasinat în anul 1922, la Tbilisi, de un comando de justiţiari armeni.

Multă vreme, Hasan Cemal nu a ştiut nimic despre toată această istorie. „În copilărie, nu am căpătat multe informaţii. Nu ştiam exact de ce fusese asasinat bunicul

meu”, şi-a amintit el, când i-am luat interviul în 2011. „La şcoală, apoi la universitate, nu ni se preda decât istoria oficială: în linii mari, Turcia se afla atunci în război, iar armenii colaborau cu

duşmanul. Trebuia, aşadar, să fie deportaţi în Siria. Şi în timpul acestor deportări, s-au petrecut lucruri teribile. Asta e tot. Nimic despre faptul că au fost deportaţi femei şi copii sau armeni din Anatolia occidentală, nu doar din cea orientală. Nimic despre autenticele motive ale acestei purificări etnice şi culturale.” Chiar şi la Facultatea de ştiinţe politice din Ankara, *Miilkiye,* un nucleu contestatar, „nu se preda o istorie alternativă, nu se discuta nimic despre kurzi, despre aleviţi, despre armeni... Am fost mult timp ţinuţi cu forţa în întuneric”, constată el.

Hasan Cemal a suferit primul şoc armenesc în ianuarie 1973. Era pe atunci un foarte tânăr jurnalist. Colegul lui de facultate, Bahdir Demir, vice-consul al Turciei la Los Angeles, este asasinat de un terorist din Asala – Armata secretă de eliberare a Armeniei, în ceea ce a fost întâiul dintr-o lungă serie de atentate comise împotriva unor diplomaţi turci. „Pentru prima dată, statul turc a adoptat o atitudine defensivă. Era pentru mine un indiciu. Am început atunci să înţeleg că ceva se întâmplase”, spune el. Va trebui, apoi, să aştepte aproape douăzeci de ani, până la căderea blocului sovietic. „Stânga a început atunci să vorbească despre identitate, nu doar despre lupta de clasă. Am descoperit că această ţară a şters identităţile. Gheaţa a început să se topească. La debutul anilor ’90 apar primele articole semnate de Taner Akçam. Curajul lui a fost un moment de cotitură. El mi-a descuiat spiritul.”

Celălalt mare traumatism va fi în ianuarie 2007: moartea lui Hrant Dink. „El este cel care mi-a eliberat conştiinţa, recunoaşte Cemal. M-a ajutat să înţeleg semnificaţia

suferinţelor difi trecut. Este important să le înfrunţi fără înconjur. El a contribuit la schimbarea de atitudine de ambele părţi, în tabăra turcă, precum şi în cea armeană. A plătit asta cu propria viaţă.” Împreună cu prietenul lui armean, jurnalistul fusese unul dintre cei care participaseră la prima conferinţă universitară pe „chestiunea armeană”, în 2005, la Istanbul. Hasan Cemal

luase condeiul în mână pentru a critica justiţia care încercase s-o interzică. Pentru asta, fusese adus în faţa instanţei, alături de alţi patru editorialişti. Ameninţat, venise la tribunal într-un 4×4 blindat, protejat de o gardă de corp.

Pentru a fi împăcat cu propria conştiinţă, Hasan Cemal s-a dus la Erevan, în 2008, profitând de meciul de fotbal şi de deplasarea preşedintelui turc, Abdullah Gul. A vizitat Tsitsernakaberd, memorialul genocidului, a îngenuncheat şi a pus trei trandafiri albi la flacăra amintirii. Această imagine, care simbolizează căinţa unui nepot de criminal, figurează pe coperta ultimei lui lucrări. În Cartea de Aur a muzeului, a scris, cu mâna tremurândă: „A nega genocidul înseamnă a te face complice la această crimă contra umanităţii.” „Nu pot uita acea dimineaţă la Erevan, din septembrie 2008, a scris în continuare. Sub primele licăriri de lumină, muntele Ararat se înălţa şi se topea în neguri. Am scris în acea dimineaţă că mâna Istoriei va arăta calea de urmat celor care vor să vadă.”

Cât a stat în Armenia, nepotul lui Cemal Paşa a avut şi o altă întâlnire. Într-o după-amiază, s-a aşezat la aceeaşi masă cu Armen Gevorkyan, la o cafea. Bărbatul de vreo 50 de ani nu era altcineva decât nepotul... celui care îi omorâse bunicul. Scurta întrevedere cu afaceristul a cărui familie era originară din Erzurum a fost un „moment straniu”, relatează el. Dar scufundarea în armenitate a

sfârşit prin a-l convinge că lucrarea memoriei este un preambul necesar pentru a spera într-o reconciliere. Călătoria sa intelectuală atrage atenţia diasporei. Trei ani mai târziu, Hasan Cemal este invitat la o conferinţă a Universităţii din California Los Angeles (UCLA), sediul unei importante şi foarte combative comunităţi armeneşti. Şi aici se poate vorbi despre o istorie a nepoţilor, căci întâlnirea fusese organizată de Pamela Steiner, profesor la Harvard, nepoata ambasadorului Henry Morgenthau, unul dintre diplomaţii care, în 1915, a denunţat masacrele. Jurnalistul era puţin

nervos, ştiindu-se o preyenţă aşteptat la cotitură. Gărzile înarmate din amfiteatru păreau „deopotrivă liniştitoare şi stânjenitoare”, după cum a observat Harut Sassounian, editorul săptămânalului *The California Courier.* Dar Cemal, pe durata întregii conferinţe, a folosit fără ezitare cuvântul „genocid” şi a risipit orice temere, anunţând că a venit pentru „a-şi deschide inima.”

Această înmugurire din societatea turcă s-ar fx putut transforma într-o primăvară dacă guvernul i s-ar fi alăturat. Şi, mai ales, dacă ucigaşul lui Hrant Dink nu ar fi rămas nepedepsit. Procesul lui s-a transformat într-o farsă judiciară, iar ramificaţiile crimei din sânul statului nu au fost niciodată explorate. Ogiin Samast, adăpat la naţionalism şi având doar 17 ani atunci când îşi împuşca victima de foarte aproape, ispăşeşte acum o pedeapsă de 23 de ani de închisoare. Yasin Hayal, care a furnizat arma şi banii, a fost desemnat ca unicul lui complice şi a fost condamnat la detenţiune pe viaţă. Din perspectiva justiţiei, doar aceşti doi indivizi au planificat, aşadar, la Trabzon, în celălalt capăt al ţării, asasinarea redactorului-şef al publicaţiei *Agos.* La 17 ianuarie 2012, al 14-lea tribunal penal din Istanbul nu a reţinut acuzaţia de „crimă organizată”, astfel

că alte 18 persoane, judecate şi ele, au fost achitate. Erhan Tuncel, informator al poliţiei şi jandarmeriei, bănuit a fi fost un instigator al crimei, a stat relaxat. În timpul celor cinci ani de proces justiţia a refuzat să extindă investigaţiile asupra autorităţilor militare şi de poliţie, cum cereau părţile civile. Şefii poliţiei din Trabzon şi ai serviciului de informaţii din Istanbul nu au fost o clipă deranjaţi. „Avem tot ce ne trebuie", declara în 2011 Fethiye ţetin, una dintre avocatele familiei Dink. „Probe, documente, mărturii. Totul, mai puţin nişte procurori care să aibă curajul politic de a instrui procesul."

Cu toate acestea, unele documente arată că serviciile de informaţii erau la curent cu planul asasinatului. Pe lângă pistele

neexplorate, numeroase elemente au fost lăsate în umbră de anchetatori. Piese convingătoare, precum înregistrările video ale camerei de supraveghere de la o bancă situată în apropierea locului crimei, chiar au dispărut din dosar. Prin acest verdict, Turcia numără o nouă victimă armeană căreia, într-o zi, va trebuie să-i facă dreptate.

Capitolul 16

Kurzii, ghimpele conştiinţei turce?

În pas alert, Yervant se strecoară pe străduţele fostului oraş Diyarbakir, evitând copiii ce gonesc pe biciclete şi comisionarii cu braţele încărcate cu pâini aburinde, abia scoase din cuptor. Acest cinquanternar, chel ca un ou, se înfundă în *gavur mahallesi,* „cartierul necredincioşilor", căruia îi cunoaşte fiecare ungher. Yervant Bostanei a galopat toată copilăria pe aceste străduţe pavate, printre aceste case de piatră bazaltică, caracteristice marelui oraş kurd din sud-estul Turciei. Desigur, unele fuseseră distruse. Se opreşte, urcă pe un morman de moloz, amestecat cu

gunoaie, un spaţiu lăsat gol între două clădiri. „Era o casă veche şi frumoasă, trainică. Aici locuiau unchiul şi mătuşa mea. Au plecat odată cu noi, în 1976, întâi la Istanbul, apoi în Olanda. Mătuşă-mea a murit la Amsterdam. După cum vedeţi, nu a mai rămas nimic”, suspină el, cu mâinile în şolduri. Familia lui Yervant, armeni, trăia un pic mai departe, în colţul străzii Marea Neagră, acolo unde astăzi creşte un smochin. Casa cu două etaje nu mai există. Maşinal, trasează cu piciorul conturul fostelor ziduri. „Casa începea de acolo, dar se pare că vecinii au ciugulit câţiva metri. Uşa era acolo şi dădea direct în strada din faţă. Avea două etaje. Aici, montasem o bară fixă ca să fac gimnastică. Eram foarte sportiv”, ne arată mimând o tracţiune. „Şi acolo, chiar în faţă, era o piscină. Tatăl meu era înotător profesionist!” Greu de imaginat un bazin de înot la intersecţia părăsită a acestor

străzi presărate cu gunoaie. „Totul s-a schimbat. Toate aceste case dărăpănate pe care le vezi erau locuite de armeni. Acolo locuia prietenul meu, Sarkis. Mai departe, Garabet...”, îi înşiră el. Locurile copilăriei lui sunt ocupate astăzi de familii de ţărani emigraţi din zonele rurale în ultimele trei-patru decenii. La colţul străzii din faţă, trei generaţii de femei kurde sunt în plină şedinţă de bârfa. „Bună ziua! Ce faceţi?” li se adresează Yervant care vorbeşte curent limba kurdă. Cea mai vârstnică îşi aminteşte de el. „Eşti fiul lui Hatun? Fii binevenit! Trebuie să te întorci să-ţi reconstruieşti casa, locul te aşteaptă”, îi spune ea cu un zâmbet larg şi ştirb.

După un lung exil, Yervant Bostanei s-a întors la casa părintească. Acest celebru muzician, mai cunoscut sub numele „Udi Yervant” – „Yervant lăutarul” –, a făcut carieră în California, unde a emigrat în urmă cu 20 de ani. Bunicul lui era un supravieţuitor al genocidului din 1915. „Nişte bei

kurzi l-au ocrotit pe bunicul meu. A venit din sat pentru a se stabili la Diyarbakir, unde familia noastră a trăit şaizeci de ani, într-o casă care aparţinea unei fundaţii armene. Am crescut, aşadar, în cartierul *gavur.* Până în 1976, când ne-am mutat la Istanbul." Yervant descoperă muzica la vârsta de 5 ani, cântă la darbouka pe la nunţi, apoi învaţă lăuta pe lângă maestrul kurd Aşik Ziilfî şi îşi perfecţionează formarea ca muzician clasic turc pe malurile Bosforului. În anii '80, îşi plimba pe străzile cosmopolite ale Istanbulului mutra zâmbăreaţă, împodobită cu o mustaţă neagră, deasă ca o perie. Acompaniază marile nume ale muzicii turceşti, precum Zeki Miiren, cântă din gură şi interpretează la instrument prin tavernele greceşti şi armeneşti. La începutul anilor '90, se producea în taverna Mandra, din Pangalti, în plin cartier armenesc, nu departe de cimitirul cel mare. „Cântam alături de un solist grec şi un pianist, Ara Hamparian. Cântam în limba turcă şi în armeană,

căci aveam mulţi clienţi armeni", îşi aminteşte. Şi pe urmă, într-o noapte, către sfârşitul anului 1991, Yervant iese, cu udul în mână, după o seară întreagă cu cântec şi băutură. „Cineva mă bate pe umăr. «În ce limbă cântai?» mă întreabă, «în armeană», i-am răspuns. «De ce cânţi în armeneşte? Eşti armean?» «Da...»

Şi atunci, a început să mă insulte: «Blestem Armenia şi pe armeni. Vă scuip pe tine, pe maică-ta şi pe plozii tăi!» Mă pregăteam să-i trag un pumn în moacă, dar jupânul tavernei a ieşit şi mi-a spus să mă calmez şi să tac din gură. Atunci, celălalt m-a ameninţat: «Mă întorc mâine şi, dacă mai cânţi în armeneşte, te pun la pământ.» M-am întors acasă, fără a fi în stare să pun geană pe geană. Simţeam că o iau razna." A doua zi, s-a întors în tavernă să cânte cu frica-n sân. „În loc de cincisprezece cântece în armeneşte, am cântat doar patru-cinci. După un timp, patronul a venit

la mine şi m-a întrebat: «De ce nu mai cânţi în armeneşte?» «Aseară, individul ăla m-a jignit în faţa ta, şi tu mi-ai spus să tac», am ţinut să-i amintesc.

După asta, am hotărât să mă opresc. Mi-am spus că, în aceste condiţii, nu mai puteam să rămân în Turcia. Şi pe 15 mai 1992, am plecat la Los Angeles."

Simpla evocare a acestei istorii, chiar îndulcită cu un pahar mărişor de raki, încă îi provoacă muzicianului, după douăzeci de ani, un acces de angoasă. Faţa agresorului i-a rămas gravată în memorie. „Era cineva important. Dar nu pot să spun cine", încheie el dând din cap.

În cei douăzeci de ani care au trecut, Udi Yervant şi-a refăcut viaţa la Los Angeles, rezidenţă a unei importante comunităţi armeneşti. Şi-a găsit un public pentru cântecele lui, studiouri de înregistrare pentru discuri şi n-a mai venit nimeni care să-l ameninţe cu moartea pentru că era armean. „Am viaţa mea în America, sunt cunoscut, am concertele mele. Dar, bineînţeles, Diyarbakir mi-a rămas pentru totdeauna în inimă, suspină

el. Acolo, sunt aproape un ambasador al păcii. Turcii, kurzii, armenii şi sirienii care trăiesc la Los Angeles vin cu toţii să danseze pe muzica mea." Apoi în 2004, primeşte invitaţia să se întoarcă în oraşul natal pentru a da un concert în cadrul festivalului culturii. Propunerea îl tulbură. „Am întors problema pe toate feţele. De 12 ani nu mai pusesem piciorul în Turcia. Nu doream să mă întorc. Mi-am spus: le voi cere să-mi plătească drumul, hotelul şi un onorariu mult prea substanţial, şi aşa n-am să mă duc. Le-am trimis răspunsul. Dar au acceptat toate condiţiile! Aşa că m-am dus."

La coborârea din avionul care a aterizat pe aeroportul militar din Diyarbakir, îl aştepta Şeyhmus Diken. Acest scriitor kurd, istoric în timpul liber, visează de mulţi ani la

ideea, un pic nebunească, de a reînsufleţi, cel puţin în scris, oraşul cosmopolit unde se amalgamau odinioară toate comunităţile etnice şi religioase. Diken era acela care avusese ideea să-l aducă pe muzician, ca să dea festivalului o tuşă armenească. „Nu ne cunoşteam. La ieşirea din terminal, mă aştepta cu un buchet de flori. Şi mi-a spus în kurdă: *«Ulafille hoş geldin!»* («Bun venit, necredinciosule!»).” Sejurul lui Yervant a fost o încântare. „Concertul pe care l-am dat s-a ţinut pe strada unde am văzut lumina zilei! Era minunat”, îşi aminteşte, emoţionat. „Am vizitat împreună locurile copilăriei noastre, căci am crescut în acelaşi cartier”, completează Şeyhmus Diken. De atunci, armeanul a venit în fiecare an să-şi vadă prietenul kurd.

Dar abia în 2012 cei doi camarazi au descoperit legătura secretă care-i uneşte. Diken nu se lasă rugat să ne spună întreaga poveste: „Când eram mic, în cartierul necredincioşilor, aveam o vecină apropiată, o femeie pe nume Hatun. Maică-mea, Ayten, pierduse până atunci cinci copiii. Aşa că, atunci când m-am născut eu, Hatun a venit la noi acasă, s-a rugat pentru mine şi m-a trecut de trei ori pe sub cămaşa ei. Este un ritual

armenesc. I-a spus maică-mii: «Dumnezeu îl ocroteşte, din clipa asta, fiul tău este şi al meu.»” Se opreşte, lăsându-ne în suspans, după care continuă în forţă: „Eram o familie săracă. Bărbaţii din familia lui Hatun lucrau la orezărie şi veneau să ne aducă orez. Nu plăteam niciodată.” Abia de curând Şeyhmus Diken şi Yervant Bostanei au făcut legătura. Atunci când muzicianul a întrebat-o pe bătrâna lui mamă, dacă se întâmplă s-o ştie pe o anumită Ayten care pierduse cinci copii, femeia i-a spus întreaga poveste. „Aşadar, Hatun era mama micului Yervant, iar el era micuţul care venea să ne aducă orez! Suntem fraţi. În clipa

aceea am conştientizat cât de adânc sunt legaţi kurzii şi armenii, în ciuda istoriei care i-a despărţit.” În urma acestei vesele întâlniri, după cincizeci de ani, scriitorul a hotărât să scrie o carte, însoţită de un disc al lui Yervant, *Necredinciosule, bine ai venit! A* apărut în octombrie 2012. De atunci, Yervant este din ce în ce mai legat de Diyarbakir, de oraşul său, de ţara sa: „Înainte de a fi armean şi creştin, sunt din Diyarbakir”, rezumă el situaţia. „Sunt probabil niţel nebun, dar vreau să mă întorc şi să mă restabilesc aici.”

Reîntâlnirea muzicianului armean cu patria lui pierdută ar putea da semnalul unui val de întoarceri. În orice caz, aceasta este dorinţa municipalităţii, condusă de carismaticul primar Osman Baydemir, avocat de profesie, membru al Partidului pentru pace şi democraţie (BDP), apropiat al mişcării naţionaliste kurde. La 25 septembrie 2012, în timpul unei întâlniri organizate în oraşul său cu jurnalişti turci şi armeni, a început să viseze: „Un armean, un sirian şi un caldean ai căror bunici sau străbunici s-au născut la Diyarbakir au acelaşi drept ca şi mine să trăiască aici. Aş vrea să invit toate comunităţile ai căror strămoşi trăiau înainte la Diarbakir să vină pentru a se restabili aici. Întoarceţi-vă în oraşul vostru! Kurzii, armenii, caldeenii, yezidiţii şi toate grupurile etnice care trăiau altădată

la Diyarbakir au luat parte la ridicarea zidurilor oraşului. Toţi aceşti oameni au dreptul la acest oraş.”

Invitaţia este adresată către zeci de mii de exilaţi care au fugit de ameninţările şi masacrele din 1915. Armenii, potrivit însemnărilor lui Talaat Paşa, studiate de istoricul turc Murat Bardakţi, erau, la Diyarbakir, în număr de 56.166. Patriarhia din Constantinopol recenza 106.867 de armeni în 250 localităţi din provincie. Armenii deţineau dughenele din bazarurile aflate în jurul vechii moschei Ulu

Cami, magazine de bijuterii, cazangerii, ateliere de fierărie, cultivau podgorii... Urmele prezenţei lor aproape că au dispărut. Vechea bursă a viermilor de mătase, o frumoasă clădire cu faţada cioplită, este astăzi ocupată de PTT. Iar creşterea viermilor de mătase, din care oraşul îşi făcuse o specialitate, nu a supravieţuit. Piaţa are o denumire simpatică, „bazarul ars”, stigmat al incendiului din 1896, provocat în mod intenţionat pentru a-i alunga pe creştini. Aproape jumătate din oraşul fortificat aparţinea familiilor şi aşezămintelor armeneşti. Dar, în decursul secolului, Diyarbakir s-a golit de o parte a sângelui său. Hemoragia a fost puternică şi numeroase activităţi au dispărut în absenţa competenţelor.

Printre supravieţuitorii genocidului care s-au refugiat în Siria, în Armenia, în Franţa sau în Statele Unite ale Americii, cei care provin din acest oraş sunt numeroşi. Foarte puţini au îndrăznit să se întoarcă. În imaginarul armean, Diyarbakir rămâne oraşul unde, în 1915, se juca fotbal pe străzi cu ţeasta unui preot armean, oraşul unde clopotniţa bisericii Sourp Giragos a fost distrusă cu lovituri de tun, pentru că se înălţa mai sus decât minaretele. La acea vreme, oraşul era administrat de un guvernator care încarna aripa cea mai extremistă a mişcării Junilor Turci, doctorul Reşit. În iunie 1915, „oamenii au fost strânşi sistematic, apoi căsăpiţi în grupuri de 100–150 persoane, zi de zi, în grădinile de la poarta Marden sau pe drumul către

Gozle” 1. Membrii marilor familii Kazazian, Terpandjian, Yegenian au fost duşi în sudul oraşului, unde au fost rapid masacraţi. „Cinci sute zece femei şi copii sunt exterminaţi şi aruncaţi în rezervoarele subterane ale Dârei, vestigii din perioada bizantină.” Copiii mai mici de trei ani au fost azvârliţi în Tigru, de pe marele pod. Doar câţiva meşteşugari şi-au salvat pielea cumpărând, la un preţ

foarte mare, convertirea la islam de la muftiul Ibrahim. Populaţia musulmană, majoritar kurdă, a participat cu entuziasm la masacre, la distrugerile şi jafurile care au devastat Diyarbakir-ul. Cei câţiva supravieţuitori care au rămas până în anii ’60 sau ’70 au sfârşit prin a se exila la Istanbul sau în străinătate, lăsând un oraş golit de sânge.

De când armenii „au plecat” 2, Diyarbakir a devenit o mare aglomerare de un milion de locuitori, considerată „capitala politică” a kurzilor din Turcia. Un bastion militant unde bunăvoinţa faţă de gherila PKK nu este o vorbă în vânt. Agitaţia politică este permanentă, de la crearea Republicii, ceea ce nu este menit să-i liniştească pe vechii locuitori ai oraşului. Kurzii sunt în conflict permanent cu Ankara, mai ales de când Cheikh Saâd, conducătorul unei insurecţii locale, a fost spânzurat la poalele zidului de apărare a oraşului, în 1925. Diyarbakir, „ţara aramei” în turcă, îşi datorează numele lui Atatiirk, care l-a botezat astfel în 1937, după o vizită pe aceste meleaguri îndepărtate. Vechiul nume – Diyarbekir – făcea trimitere la tribul arab Bakr care l-a ocupat în secolul al VII-lea. Nume nu suficient de turcesc. Kurzii îl numesc Amed. Iar armenii, în timpul Imperiului Otoman, îl numeau Tigranakert. Astăzi,

1 Raymond Kevorkian, *op. cit.,* p. 444.

2 *Iste gittiler*! *(Iată, au plecat!)* este titlul unei lucrări de Şeyhmus Diken, publicată în limba turcă, consacrată prezenţei armeneşti în Diyarbakir.

autorităţile locale se gândesc foarte serios să-i dea alt nume, sinteză a denumirilor armeană şi kurdă: „Tigranamed”.

Să redenumească oraşul pentru a-i restitui o parte din identitatea furată, iată ultima toană a lui Abdullah Demirbaş, inimosul primar al fostului oraş Suriţi care, literalmente, se traduce prin „între ziduri”. Acest kurd

armenofil, militant înverşunat pentru drepturile culturale încă de la alegerea sa din 2004, se află în spatele iniţiativei de reintroducere a simbolurilor armeneşti în peisajul local. În această dimineaţă de octombrie 2012, când îl vizităm în vastul lui birou de la primărie, tocmai se întorsese de la Erevan. Şi-a pus în minte să lege parteneriate şi să construiască proiecte culturale cu capitala Armeniei. Mai înainte cu câteva luni, încheiase un acord de înfrăţire cu Gumri, al doilea oraş ca mărime din Armenia. Pe raftul cu bibelouri care decorează un perete întreg al încăperii stă la mare cinste, între altele, un alfabet armenesc ce i-a fost oferit de primăria Erevanului. „Eu însumi m-am confruntat cu problema de a nu putea să-mi vorbesc limba maternă. La 7 ani, nu vorbeam turca şi învăţătoarea mă bătea. Am luptat mereu pentru salvarea identităţilor lingvistice”, ne explică el. Ca tânăr profesor de filosofie, devine pe deplin conştient de drama care i-a lovit oraşul în 1915. Şi de suferinţa tăcută care îi macină pe armenii din cartierul lui. Şi el crescuse în „cartierul necredincioşilor”. „Când eram mic, îmi amintesc că o armeancă ne dăruia de Paşti ouă vopsite. Dar, cum eram săraci, le mâncam”, se amuză. „Taică-meu, care era foarte credincios, ne spunea întruna că, într-o zi, Dumnezeu va răzbuna ceea ce li s-a făcut armenilor.” Odată ales, în 2004, un sirian vine să-l vadă la primărie, îşi aminteşte el. „Această vizită m-a marcat. A venit şi m-a întrebat: «Aveţi de gând să continuaţi sistemul de oprimare a minorităţilor?» Trebuia să acţionez.” Începe să reintroducă multilingvismul în cadrul administraţiei locale, editează broşuri

şi cărţi poştale în şapte limbi, între care kurda, siriaca şi armeana. Lansează culegeri de poveşti pentru copii din toate culturile: un proiect intitulat „O povestire în fiecare seară şi în fiecare casă este o şcoală”. În consiliul

municipal, armeana devine „limbă de lucru oficială”, însă nimeni nu o vorbeşte. Aşa că Demirbaş introduce cursuri de armeană la primărie, frecventate de un număr tot mai mare de cursanţi, de la an la an. De fiecare dată, justiţia deschide urmăriri penale pentru a-i bloca iniţiativele. Politicianul kurd a colecţionat, astfel, mai bine de 25 de procese.

În 2007, primarul din Sur a fost revocat, împreună cu tot consiliul, pentru că folosise limba kurdă în cărţile pentru copii şi în broşurile turistice. Gest mult prea îndrăzneţ pentru stat. În 2009, participă din nou la alegeri şi câştigă cu un scor chiar mai mare decât în 2004. Dar după o lună, este condamnat din nou pentru că ar fi „făcut propagandă unei organizaţii teroriste”. A apărut la postul de televiziune Roj, cu difuzare prin satelit şi aflat în proximitatea PKK. Înverşunarea judiciară continuă în 2009: în ajunul Crăciunului, este arestat, încătuşat şi închis, concomitent cu mai multe zeci de primari kurzi din regiune. Toţi au fost acuzaţi că fac parte din administraţia din umbră a PKK. Dar sănătatea lui fragilă şi îngrijorările pe care le provoacă în străinătate îl protejează. Sub presiunea internaţională, edilul este eliberat şi îşi reia lupta fără întârziere.

„Vreau ca armenii să se întoarcă, dar nu ca turişti. Aici sunt la ei acasă”, spune el. Autoritatea locală din Diyarbakir vrea să contrabalanseze politica faţă de genocid a statului turc care, în mod progresiv, a şters orice urmă a prezenţei minorităţilor. Abdullah Demirbaş lansează proiectul „Strada Culturii”, prin care vrea să reabiliteze o moschee, o sinagogă, o biserică armenească şi una caldeeană. Dă unei străduţe din vechiul oraş numele lui Migiriţ Margosyan, un scriitor armean local. În bună măsură, lui i se datorează restaurarea catedralei armeneşti Sourp Giragos, cea mai mare din Orientul Mijlociu, ridicată în secolul

al XVI-lea şi al cărei acoperiş se prăbuşise sub greutatea

nepăsării şi a zăpezilor din timpul iernii. În perioada Primului Război Mondial, armata germană îşi făcuse în ea cartierul general. În 1915, în timp ce creştinii erau masacraţi în tot cartierul, turcii au tras cu tunul pentru a-i doborî indecentul turn-clopotniţă. Clădirea a fost apoi transformată în depozit de textile pentru o companie a statului. De la genocid, nicio liturghie nu a mai fost oficiată aici.

În cele din urmă, Sourp Giragos, aflată în proprietatea unei fundaţii armeneşti cu sediul la Istanbul, este redată cultului şi comunităţii sale, la 23 octombrie 2011. În ziua inaugurării, zeci de armeni veniţi de la Istanbul şi din diaspora stau strânşi unii în alţii pe băncile din lemn masiv, încântaţi de norii de tămâie şi de fervoarea neobişnuită. Primarul din Diyarbakir, Osman Baydemir, şi cel al vechiului oraş, Abdullah Demirbaş, întâmpină oaspeţii. „Bine aţi venit în casa voastră” sunt cuvintele scrise în patru limbi pe un banner. Aproximativ o treime din costurile restaurării au fost suportate de primăria kurdă. Mai discreţi, zeci de musulmani din Diyarbakir asistă la această primă liturghie. Printre ei, numeroşi convertiţi pentru care a venit timpul să-şi destăinuie identitatea ascunsă. Cel puţin zece dintre ei se vor boteza în această zi. De atunci, lucrările de renovare continuă şi reconstrucţia clopotniţei e în curs, în ciuda opoziţiei încă puternice din vecinătate. Slujbele religioase se oficiază cu regularitate. La 4 noiembrie 2012, un clopot din bronz de 150 kg, fabricat special la Moscova, a fost instalat în biserică. Vicarul patriarhal Aram Ateşyan, originar din Diyarbakir, a venit la eveniment. Clopotele nu mai bătuseră aici de un veac.

Renaşterea bisericii Sourp Giragos este spectaculoasă, dar contrastează puternic cu starea de abandon în care au fost lăsate alte lăcaşe de cult armeneşti. Vechiul oraş Diyarbakir avea şase sau şapte. Unele au fost rechiziţionate de stat, mai puţin grijuliu să

promoveze multiculturalismul decât aleşii din partea partidului kurd. Fosta biserică catolică Sourp Sarkis, de pildă, construită din frumoase pietre de bazalt, serveşte drept cazangerie (atelier de cupru) pentru elevii unui centru de meserii. Sub-prefectura este cea care a iniţiat acest proiect în 2012. Pe partea cealaltă a străzii, biserica protestantă a fost transformată într-un atelier de textile. Adolescente cu văl lucrează la războaiele de ţesut instalate la parter şi pe balcoane. Edificiul este în curs de asimilare. Zidurile au fost acoperite cu ipsos, iar în locul vitraliilor au fost montate ferestre din PVC. Guvernatorul din Diyarbakir, ultranaţionalistul Mustafa Toprak, şi ministrul Culturii, Ertugrul Gunay, au venit pentru a binecuvânta această transformare. Dar la Sourp Giragos nici nu au pus piciorul.

Politica de negare este mereu activă, aşa cum o dovedeşte refuzul Ministerului de Interne de a satisface cererea familiei lui Aram Tigran, din 2009: acest celebru muzician armean dorea să fie înmormântat la Diyarbakir, pământul strămoşilor săi. Născut în Siria, unde părinţii lui fuseseră deportaţi în 1915, a trăit în Armenia şi a lucrat 18 ani la Radio Erevan, după care s-a stabilit, în anii ’90 la Atena, unde a decedat în 2009, la vârsta de 75 ani. Aproape de sfârşitul vieţii, Aram Tigran a reuşit să restabilească, foarte sumar, legăturile cu rădăcinile lui. „Să vin la Diyarbakir a fost visul meu de un veac. Mă rugam mereu: Doamne, mai apuc eu să văd, într-o zi, înainte de a muri, locul unde mi-au trăit părinţii?”, declamase el în timpul unei vizite istorice. Umblând prin satul părinţilor lui, bătrânul plânsese cu lacrimi fierbinţi: „Când văd aceşti munţi, aceşti arbori, aceste râuri şi aceste case, sufletu-mi tremură. Asta îmi stârneşte o durere profundă. Îmi amintesc de tatăl şi de mama mea, de ceea ce au îndurat ei. Mă întristează faptul că nu au putut să trăiască pe

pământul lor.” Nu i-a fost acordat dreptul de a-şi dormi somnul de veci în pământul strămoşilor. Ankara a refuzat ca funeraliile muzicianului să se organizeze la Diyarbakir. În cele din urmă, a

fost înmormântat în cimitirul armenesc din Bruxelles. Osman Baydemir nu şi-a ascuns furia în faţa acestui refuz. „Nu i-au dat voie să se întoarcă în ţara lui. Dar în numele locuitorilor din Diyarbakir, vom lua o mână de pământ din cimitirul unde îşi dorea să fie înhumat şi, chiar dacă nu este decât ceva simbolic, i-o vom depune pe mormânt. Astfel, vom putea trăi cu sufletul împăcat, ştiind că i-am îndeplinit măcar în parte dorinţa.” Acest episod dă naştere unui început de conştientizare în rândul responsabililor politici kurzi care au organizat o ceremonie simbolică la cimitirul armenesc din apropierea Porţii Urfa, de la poalele zidurilor oraşului. „Dacă Tigran ar fi fost înmormântat aici, asta ar fi făcut mai bogat acest pământ”, a declarat Firat Anh, responsabilul provincial al partidului kurd. „Deoarece noi i-am dezrădăcinat şi i-am respins... Poate că acesta ar fi putut fi un mod de a ne cere iertare de la armeni şi de la asirieni, precum şi de la toate popoarele Mesopotamiei a căror valoare nu a fost preţuită şi ale căror vieţi au fost retezate... Cu Aram Tigran, am fi putut fructifica ocazia de a ne înfrunta trecutul şi de a ne construi un viitor.”

Pentru ca suferinţele trecutului să fie în sfârşit recunoscute, Abdullah Demirbaş doreşte să ridice un monument în vechiul oraş. „Un monument dedicat victimelor pentru a nu trăi noi dureri, pentru a înfrunta trecutul şi pentru a îndemna statul să-şi asume responsabilitatea”, precizează el. Şi ce dacă kurzii au făcut primul pas spre căinţa colectivă? Suntem încă departe de ea. Abdullah Demirbaş rămâne convins, asemenea multora dintre cei pe care îi administrează, că guvernul central este

singurul responsabil pentru „nenorocirea” care s-a abătut asupra regiunii lor. Pentru mulţi, kurzii au fost folosiţi, împinşi să pună mâna pe arme împotriva „fraţilor” armeni. Prezentându-se drept simpli executanţi ai muncilor de jos, kurzii nădăjduiesc să-şi atenueze răspunderile. Intoleranţa religioasă, mecanismele

tribale, pofta de câştig i-au împins, totuşi, pe mulţi dintre ei să participe la genocid.

Osman Baydemir a deschis, cu toate acestea, calea către o autentică introspecţie. „Refuzăm moştenirea bunicilor noştri care au participat la acest masacru, refuzăm să luăm parte la această istorie şi îi omagiem pe acei bunici care s-au opus masacrului şi cruzimii”, a declarat el în septembrie 2012. „A nega crimele pe care unii dintre bunicii noştri le-au comis ar însemna să perpetuăm o parte dintre crime. Noi trebuie, întâi de toate, să ne asumăm suferinţele poporului pentru a fi capabili să tămăduim rănile.” Cu câteva luni mai înainte, primarul ţinuse un asemenea discurs în faţa unei adunări de istorici şi activişti ai cauzei armeneşti, o cuvântare emoţionantă care venea să puncteze o conferinţă organizată în oraşul său de fundaţia *Hrant Dink.* În acea zi, fostul avocat, care fusese unul dintre primii apărători ai lui Abdullah Ocalan, nu ezitase să se lepede de faptele strămoşilor săi. „Trebuie să începem să înfruntăm trecutul. A sosit timpul îndreptărilor. Timpul de a obloji rănile, spusese el. Fiecare dintre noi trebuie să exploreze istoria propriei familii […]. Eu însumi mă opun bunicilor mei, înaintaşilor mei care făceau parte din regimentele Hamidiye”, acele batalioane de cavalerie kurde, aflate în solda Imperiului Otoman, vinovate de masacrele comise la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Bineînţeles, acest început de căinţă al kurzilor nu este lipsit de calcul. „Evident, observăm aici şi o strategie a

mişcării naţionaliste kurde”, crede militanta Yildiz Onen, o kurdă, nepoată de armeancă, originară din Derik. PKK şi vitrina lui legală au un interes foarte clar în a zgândări statul turc în privinţa trecutului propriu. Genocidul din 1915 este un act fondator care, odată dezvăluit, ar putea face să răsară din memorie toate atrocităţile comise mai recent. Şi, astfel, să pună Turcia să fiarbă puţin în sucul propriu. În acest scop militează Abdullah Ocalan de multă vreme pentru înfiinţarea unei comisii, „Adevăr şi reconciliere”,

care să facă dreptate victimelor genocidului armean, dar şi celor ale loviturilor de stat militare sau ale „războiului murdar” dus împotriva kurzilor. Ordinul de a explora trecutul vine de sus. La rândul său, Partidul pentru pace şi democraţie (BDP) a propus, în cadrul unei dezbateri parlamentare cu privire la reforma Constituţiei turce, să fie inclus în noul text un paragraf consacrat „dreptului de a cunoaşte adevărul.” „Fiecare are dreptul de a cunoaşte adevărul, de a accede la informaţii substanţiale cu privire la istoria ţării şi de a cere ca documentele acestei istorii să fie făcute publice, inclusiv arhivele guvernamentale. Crimele împotriva umanităţii sau genocidul sunt imprescriptibile”, argumentează textul propus de BDP. Întreaga administraţie a partidului kurd este astfel pusă la lucru. Strategia lui politică trece prin recunoaşterea lui 1915. „În această strategie, misiunea lui Abdullah Demirbaş este, de pildă, să răspândească mesaje pozitive cu privire la multiculturalism”, constată un armean din Diyarbakir care tocmai şi-a descoperit identitatea. De asemenea, se poate vorbi şi despre un soi de oportunism în rândul kurzilor care, identificându-se cu victimele genocidului, trag nădejde să atragă atenţia asupra propriilor suferinţe. Dar ar fi nedrept să nu se vadă aici decât un demers totalmente lipsit de sinceritate. „Războiul pe care îl duc kurzii le dă un autentic

sentiment de empatie cu armenii, apreciază Giilseren Akkum, o femeie-sociolog de origine kurdă care scrie, din când în când, la *Armenian Weekly,* săptămânal al diasporei din Statele Unite. Acest război are, cel puţin, o consecinţă benefică asupra societăţii: mişcarea naţională kurdă este pregătită să-şi asume partea sa de răspundere.” Această profesoară universitară cu personalitate deschisă, care fumează ţigară după ţigară, ne spune cum a mers pe urmele deportaţilor armeni, într-o încercare de a înţelege. „Am mers până la Dayr az Zawr, dar şi în Liban, la Anjar. Este cu neputinţă să rămâi insensibil la această durere”, conchide dând drumul fumului.

A-şi asuma o parte din responsabilitate ar însemna, pentru kurzi ca şi pentru turci, să repare şi să despăgubească. „După mine, aproximativ 80% din Diyarbakir aparţinea armenilor, apreciază din ochi Giilseren Akkum. Kurzii au acaparat toate bunurile. În memoriile sale, scriitorul Musa Anter evocă aceste jafuri. În ziua de azi tot marile familii deţin puterea.” Şeyhmus Diken confirmă constatarea. Clanurile care, în 1915, au colaborat cu miliţiile doctorului Reşit, guvernatorul, şi i-au jefuit pe armeni de bogăţiile lor, beneficiază şi acum, după un secol, de bunăvoinţa autorităţilor. „Trebuie să li se ceară socoteală.” Este ceea ce a început să facă Fundaţia armenească din Diyarbakir. „Statul ne comunică în acest moment că putem reclama bunurile care ne-au fost confiscate în 1936. Am recenzat 168 de clădiri pentru care am depus dosare, spune Abdulgaffur Tiirkay, secretarul fundaţiei. Unele sunt clădiri care aparţin statului, altele aparţin comunităţii locale, iar altele sunt în proprietatea privată a unor persoane particulare... Terenurile sunt uneori ocupate de şcoli, de o uzină de tratare a apei... Şi nu vorbim decât despre bunurile bisericii pe care le-am putut

găsi în documente, titluri de proprietate, extrase de cadastru...” Una peste alta, sunt 190 de bunuri imobiliare care figurează în registrul prăfuit, descoperit din întâmplare în biserica Sourp Giragos înainte de refacere. Cimitirul armenesc de la Poarta Urfa care avea o suprafaţă de 20.000 m2 nu mai are astăzi decât 1.000... Restul de suprafaţă a fost acoperit de case şi străzi. „Când am început cercetarea”, mărturiseşte Vartkes Ergiin Ayik, preşedintele Fundaţiei armeneşti din Diyarbakir, „ne-am dus imediat la arhivele Biroului de înregistrare a terenurilor (cadastru). Responsabilul cu aceste vechi registre se arăta stupefiat la fiecare vizită. Într-o zi, ne-a spus: «A fost o vreme când jumătate din Diyarbakir vă aparţinea».”

Capitolul 17
Subprefectul asasinat

„Trebuie să acţionăm cu hotărâre, să îndepărtăm elementele non-turce din populaţie”, ordonă unul dintre personaje, un paşă otoman. „Ulterior, vom spune că nu s-a întâmplat nimic. Pe cel care va spune contrariul, îl vom reduce la tăcere.” În sala întunecoasă a teatrului municipal din Diyarbakir, spectatorii râd în hohote la vederea acestei caricaturi de turc sângeros, ridiculizat în *Concertul armenesc şi proverbul turcesc.* Piesa lui Gérard Torikian, regizor francez şi nepot de supravieţuitor armean, este o lucrare de pionierat în ţara negaţionismului: genocidul este jucat pe scenă, pentru prima dată, în Turcia.

La ieşirea artiştilor, un omuleţ dezorientat stă nemişcat în mijlocul coridorului gol. Cu ochii strălucitori, spune că este un armean islamizat. Abdurrahim Zorarslan a venit fără a-i spune soţiei lui, o musulmană care poartă tehador (văl) şi este oripilată de frământările identitare ale soţului ei. Bucuros să evadeze din singurătate şi să dea peste o ureche empatică, el va fi primul nostru contact cu Lice. Oraşul din care provine unul dintre tabu-urile cele mai

tenace ale genocidului.

Nouăzeci de kilometri de-a lungul unei câmpii fertile separă Diyarbakir de Lice. Desigur, niciun ghid turistic nu menţionează acest oraş, dar evenimentele istorice pe care Turcia se străduieşte să le ţină sub obroc jalonează drumul. Satul Fis, cu maghernițe făcute din piatră simplă, cu antenele

parabolice montate pe acoperiş, seamănă cu toate satele kurde din regiune. Aici, într-o cafenea mică, Abdullah Ocalan şi-a reunit, în 1978, garda apropiată şi a fondat Partidul Muncitorilor din Kurdistan (PKK), gherila kurdă aflată tot timpul pe picior de război cu Ankara. În anii ’90, satul a fost evacuat cu forţa de armata turcă, la fel ca şi alte 3.000 de sate (sau chiar mai multe), şi ocupat de forţele de ordine aflate în solda guvernului de la Ankara, „gardienii satelor.” O modalitate de a-l face să plătească cu vârf şi îndesat bunăvoinţa pe care o arătase faţă de „teroriști.” Abia foarte recent câteva familii au început să se întoarcă pentru a-şi relua viaţa acolo.

La kilometrul 60, ajungem în satul Karaz. La prima vedere, nu prea e mare lucru de semnalat. Mica moschee îşi afişează susţinerea faţă de partidul de la putere, lucru rar în aceste ţinuturi câştigate pentru cauza kurdă. Suphi, un ţăran robust cu faţa neagră, brăzdată de soarele Mesopotamiei, ne duce discret departe de şoseaua principală, pe un drum îngust, croit de tractorul lui. Urlând în telefon, ne opreşte lângă un copac bătrân şi lângă o căpiţă de fân, acoperită cu o prelată şi cu câteva pneuri vechi. În sat, locul este cunoscut ca „izvorul subprefectului.” Înfofolit într-un hanorac care să-l apere de vântul ce mătură vâlceaua, ne arată locul cu o mişcare amplă. „Acolo a fost asasinat Hiiseyin Nesimi, indică ţăranul. Sunt oameni care vin regulat să-l viziteze.” În

tradiţia islamică şi kurdă, reculegerea la mormânt reste un semn de respect faţă de defunct. Amintirea lui nu este încă secătuită, ea curge asemenea unui firicel de apă, subteran, fără zgomot. Numai câţiva iniţiaţi ştiu unde se află.

În 1915, Hiiseyin Nesimi era *kăimakam,* subprefect al districtului Lice. Atunci când s-a luat hotărârea expulzării armenilor, el a cerut o scrisoare oficială de la guvernorat pentru a câştiga timp. Imediat după aceasta, a trecut prin casele tuturor armenilor şi le-a interzis musulmanilor şi jandarmilor

aflaţi sub autoritatea lui să atenteze la viaţa supuşilor creştini. „Furios, guvernatorul din Diyarbakir, doctorul Reşit Bey, l-a convocat, potrivit detaliilor furnizate de scriitorul Şeyhmus Diken. Hiiseyin Nesimi porneşte la drum călare, cu o escortă. Crede, fără îndoială, că risca să fie atacat. În acea vreme, pentru a parcurge distanţa de 90 km dintre Lice şi Diyarbakir aveai nevoie de două zile. O ambuscadă pusă la cale de Reşit Bey îl aştepta în satul Karaz. Aceste fapte sunt confirmate istoric, dar au rămas ascunse.” Hiiseyin Nesimi a fost răpus de gloanţe la 23 iunie. Istoria oficială, telegramele din arhivele otomane atestă faptul, consemnând că gloanţele au fost trase de bandiţi armeni. „Trebuie corectată această nedreptate, restabilind istoria autentică, omenia acestui funcţionar otoman, continuă Şeyhmus Diken. O femeie din serviciul lui a povestit că l-a văzut plângând din cauza neputinţei de a-i salva pe armeni.” Arhivele atestă că dr. Mehmed Reşit, unul dintre întemeietorii Comitetului Uniune şi Progres, s-a evidenţiat prin pofta lui de sânge, fără ca puterea centrală să aibă aici ceva de spus. Acest obsedat de ideea purităţii rasei a ordonat unui escadron de cerkezi aflaţi în solda lui să execute un alt subprefect, Raşid Bey, aflat în post la Derik, care ceruse confirmarea ordinelor de deportare venite de la

Istanbul. *Kaimakam*-ul adjunct din Beşiri, Ali Sabit Es-Siiveydi, a fost, şi el, trecut prin sabie.

Istoria zbuciumată a regiunii a făcut totul pentru a înghiţi memoria curajosului subprefect Nesimi. În 1975, un cutremur de pământ a devastat oraşul Lice şi a pus la pământ 8.000 de case. Emigraţia s-a accelerat, gonindu-i pe ultimii cei câţiva armeni care mai locuiau acolo. Un nou val de plecări a avut loc în anii ’90, în momentele cele mai sumbre ale războiului civil dintre PKK şi stat. Locuitorii au luat cu ei amintirea lui Hiiseyin Nesimi. Ei au fost înlocuiţi de săteni din împrejurimi. De atunci, Lice îşi duce viaţa de azi pe mâine. Chiar şi doamna primar, Fikriye Aytin, aleasă din partea Partidului pentru

pace şi democraţie (BDP), pro-kurd, nu auzise niciodată vorbindu-se despre Huseyin Nesimi. Dar actul lui de rezistenţă îi vorbeşte acestei femei cu trăsături tot atât de pregnante ca şi ale luptătorilor din gherila PKK care se ascund în munţii din apropiere. Ea îşi spune că municipalitatea ar putea să-i aducă un omagiu postum, dând numele lui unei străzi, de pildă.

Pe strada principală a reşedinţei de canton, în mijlocul dughenelor vechi din piaţă, o lumină se strecoară dintr-o forjerie obscură. Aceasta aparţinea cândva unui armean plecat spre locuri mai puţin ostile, imediat după seism. Astăzi, un fierar kurd întreţine focul cu nişte foaie imense, ale căror scârţâituri au traversat secolul XX. Pe vremuri, adolescent fiind, făcuse ucenicie pe lângă meşterul armean. Din străfundurile memoriei sale irump fărâme de armenească. *Tehour per:* „Adu apă”. *Egour kezi mi pan esem:* „Vino să-ţi spun ceva.” Câţiva curioşi s-au strâns revărsându-se spre stradă. „El are o bunică armeancă”, spune unul. „Sigur că sunt şi alte familii ca a lui.” Unele limbi au o mie şi una de anecdote de povestit. Un vehicul

blindat, pe şenile, al armatei turce trece încet pe şoseaua desfundată, ca un apel la ordine, potolindu-i pe cei mai vorbăreţi.

Locuinţa familiei Abdurrahim este departe de centru. În grădiniţă, sub tolele care ţin loc de boltă, un palimpsest identitar şi religios, produs al unui secol zbuciumat, capătă formă. Două mici vecine, fetiţe cu văl, se strecoară în bucătărie. Este ora lecţiei de Coran, predată de cumnata lui Abdurrahim. „Soţia mea ţine ramadanul pentru noi toţi", glumeşte unul dintre fraţii lui Abdurrahim, Talhat, care nu se duce „la moschee decât vinerea, pentru a fi văzut". O Biblie în turcă şi arabă, adusă de un misionar, a fost scoasă pentru vizitatori şi trecută din mână în mână. Cartea nu a fost niciodată deschisă. Dar nici aruncată. „Mă simt, întâi de toate, kurdă, apoi armeancă, chiar dacă nu mă duc la biserică", explică tânăra Zozan. „Eu am sânge 100%

armean", pretinde vărul ei, Abdullah. La familia Zorarslan, identitatea nu trece prin religie. Cu excepţia lui Hasan, fiul lui Abdurrahim. „Slavă Domnului, sunt musulman", spune el pe şleau, cu un oftat de uşurare. Vrând-nevrând, tatăl lui îşi ascunde durerea. „Nu pot să fiu armean, căci asta ar însemna să fiu creştin", continuă tânărul cu ochi albaştri, student în engleză la o universitate din vestul ţării, care a fost educat în şcolile lui Fethullah Giilen, un influent predicator islamic turc. „Este imposibil, căci sunt musulman, ca şi mama mea. Aceasta nu a împiedicat să fiu făcut «necredincios murdar» atunci când eram mic." Rana lui este acolo, palpabilă. În această regiune conservatoare, tânărul trăieşte ca pe un blestem faptul că aparţine uneia dintre ultimele familii de armeni convertiţi din Lice. Ar da mult să poată trimite la dracul rădăcinile creştine ale familiei paterne.

Akif, celălalt frate al lui Abdurrahim, a împrumutat

camionul primăriei pentru a ne arăta casele armeneşti vechi. Ne-am îndreptat spre înălţimile din Lice, la asfinţit. Elicopterele de atac ale armatei turceşti reîncep operaţiunile, zumzăind peste culmile stâncoase. Gherila PKK nu este departe. La capătul unui drum desfundat, câteva ruine se desenează în lumina crepusculului. Vestigiile încremenite ale unui cartier distrus de cutremurul din 1975. Nimic nu s-a clintit de atunci, locurile au fost abandonate. Pe două etaje, o construcţie bizară din care o bucată s-a aplatizat ca o plăcintă cu foi se profilează în penumbră. Este vorba despre carcasa unei moschei-moară datând din veacul al XVI-lea, construită pe un râu ale cărui ape coboară muntele vuind. Puţin mai sus, se înalţă o biserică, dar nimeni nu mai poate s-o viziteze de când militarii au pus stăpânire pe teren. În faţă, spre vale, se disting un bazin de marmură şi nişte pietre risipite printre mărăcini. Este ceea ce a mai rămas din casa subprefectului. Odinioară, locuinţa otomană pe care o închiria înaltul funcţionar avea ţinută.

260

Era înzestrată cu un *salemlik,* parte a locuinţei consacrată recepţiilor, şi un *haremlik,* rezervat vieţii de familie. Pietrele ei albe fuseseră tăiate cu iscusinţă de un sirian şi proveneau din oraşul Mardin, din vecinătatea Siriei de astăzi. Erau cele mai frumoase din întreaga regiune. După cutremur, armata le-a folosit pentru a-şi construi cazărmile care împresoară oraşul. Se poate obsera una, peste drum, în zona militară interzisă accesului public, care se caţără de-a lungul stâncii povârnite. Iată singurele urme pe care Lice le-a conservat de la curajosul ei funcţionar.

Revenim la Diyarbakir şi la cei un milion de locuitori ai lui. Exodul provocat de războiul civil a transformat oraşul. Acesta a trecut peste zidurile din piatră de lavă neagră ridicate în anul 3.000 i. Hr. Şi lungi de 5 km şi şi-a înghesuit

refugiaţii în imobile lipsite de suflet. Între refugiaţi mulţi sunt din Lice. În mijlocul betoanelor, amintirea fragmentară a poveştii lui Nesimi este pe punctul de a cădea în uitare completă. Timpul lucrează ca un complice nedezminţit al autorităţilor turce şi al negării istoriei. Câţiva bătrâni originari din Lice se întâlnesc zilnic la „Ceainăria Ozay", o încăpere minusculă cu ziduri îngălbenite, având, într-un colţ, un televizor obosit, branşat pe cursele de cai. Interdicţia de a fuma în locurile publice, adoptată de Turcia, nu a ajuns până aici. Cărţile şi dominoul se pleznesc pe mesele cu picioare strâmbe, într-un nor des de fum de ţigară. Nihat Işik, un bătrân de o eleganţă demodată, îmbrăcat într-un costum din trei piese, la modă în anii '80, vine aici să-şi bea ceaiul în toate zilele pe care Dumnezeu i le mai lasă. Selim, nepotul lui taică-său, un notabil kurd, fusese proprietarul casei pe care o închiria subprefectul. Cei doi oameni se preţuiau. „Într-o zi, în anii '50, un bărbat pe nume Siileyman a venit să mă vadă. Lucram la starea civilă a subprefecturii din Lice, povesteşte Nihat. El era originar din Hani, un sat din apropiere de Lice. Voia să-mi vorbească,

pentru că avea pe conştiinţă o povară care îl apăsa. Mi-a spus că se numărase printre cei care trăseseră în *kaimakam.* Şi că şeful acestei *fete* înaintase un raport prin care informa că nişte bandiţi armeni îl uciseseră, dar ordinul venea de la guvernator." Nihat pare foarte satisfăcut să comunice această istorie, pe care a păstrat-o cu străşnicie mai bine de o jumătate de veac, căci nu a putut vorbi despre asta „deschis" cu oricine. „Trupul lui a rămas acolo toată noaptea, adaugă el. Seim Bey a chemat sătenii să se ocupe de cadavru, iar ei l-au înmormântat chiar în acel loc." Ştia povestea de la mama subprefectului. Îşi mai aminteşte şi el câteva amănunte: funcţionarului

Nesimi, turc originar din insula Creta, pe atunci posesiune otomană, îi plăcea să bea vin în grădina lui şi se ducea să ia masa de seară la armeni.

Şeyhmus Diken, pornit în căutarea subprefectului, este cel care a pus mâna pe Nihat Işik. Scriitorul are o sensibilitate ascuţită la prezenţa istorică a armenilor pe aceste meleaguri, majoritar kurde. „Cele două comunităţi au împărţit această geografie timp de secole. Probabil că armenii nu mai sunt aici din punct de vedere fizic, însă locuinţele lor, bisericile, da. Pentru mine, sufletul lor este mereu viu pe aceste străzi.” Acest omuleţ cu privirea scânteietoare este un nostalgic al mozaicului etnic care era odinioară Diyarbakir. Oraşul lui natal era populat de kurzi, sirieni, evrei, armeni... în anii ’60, mai rămăseseră doar câţiva. Un incident din copilărie stă probabil la originea angajamentului său. Într-o după-amiază, la ieşirea din şcoala primară, o ceată de copii au tăbărât cu toată forţa pe prietenul lui, Artin. Şeyhmus a încercat să-l apere, în ochii celorlalţi, el luase partea unui *gavur,* a unui „infidel”. Bunica lui Şeyhmus i-a consolat pe cei doi băieţi cu felii de pâine unse cu pastă de roşii. Şi într-o zi, Artin şi familia lui au părăsit Diyarbakir-ul, sperând, ca şi ceilalţi armeni, să-şi refacă viaţa într-un ţinut mai primitor. Prietenul din copilărie

s-a mai şters din memoria lui Diken, dar în urmă cu câţiva ani l-a întâlnit pe Aram Ateşyan, vicarul patriarhului armean din Istanbul, venit în vizită la Diyarbakir. Ateşyan era Aretin din copilăria sa.

La 58 ani, acest fiu al Diyarbakir-ului vrea să fie „de partea oprimaţilor”. El crede că este esenţial pentru reabilitare ca memoria subprefectului să fie reîmprospătată. „A te mulţumi să spui că un milion şi jumătate de armeni au fost ucişi, dar că asta nu ne priveşte

întrucât Republica Turcă nu exista pe atunci, nu va duce la nimic.” Sinceritatea căinţei se ascunde în detalii. De altfel, „dacă statul ar fi fost inteligent, ar fi putut să-şi folosească istoria pentru a arăta că nu toţi guvernatorii au executat ordinele; au existat şi excepţii”. Dar poate un stat să fie inteligent? Şeyhmus Diken, absolvent cu diplomă de licenţă al Facultăţii de ştiinţe politice din Ankara, a experimentat răspunsul în mod direct. După absolvire, el devine, la rândul lui, subprefect. Va fi demis după lovitura de stat din 12 septembrie 1980. Originile kurde l-au ajuns din urmă. „Este adevărat, am fost şi eu *kaâmakam* şi mi-au fost daţi şi mie papucii. Nesimi a avut grijă de armeni. Eu, de kurzi. Statele otoman şi turc au aceeaşi mentalitate.”

Pe malul european care duce spre Tracia, Beylikduzii este unul dintre acele cartiere noi ale Istanbulului care se întinde spre infinit. Din centrul metropolei, faci o oră bună cu maşina ca să ajungi aici. Asfaltul de pe străzile care duc spre zonele rezidenţiale, cu blocuri turn şi cu fabrici, abia s-a uscat, iar excavatoarele scobesc de zor pământul. Antreprenorii turci sunt presaţi de timp: dezvoltarea rapidă a zonei anunţă un viitor promiţător şi temeinic. Un Porsche Cayenne alb stă garat în faţa intrării unei firme. Trebuie să te strecori printre jacuzzi pentru a ajunge la biroul PDG. Bun venit în imperiul descendenţilor subprefectului. Ei au făcut avere cu sălile de baie pe care le exportă în lumea întreagă.

263

Cei doi nepoţi ne primesc sub privirile unui imens portret al lui Mustafa Kemal. Ultimul număr al magazinului *Forbes* zace pe o măsuţă joasă. Ceas aurit, păr alb de patriarh, seniorul este depozitarul entuziast al epopeei bunicului său, al cărui nume îl poartă. Hiiseyin Nesimi a crescut într-o familie respectată, cu un unchi mare şeic, în Creta. Administraţia otomană le interzicea turcilor să părăsească

insula, agitată de revoltele organizate de susţinătorii independenţei, explică nepotul lui. Cu o singură excepţie: în fiecare an, celor mai buni doi liceeni li se permitea să-şi continue studiile la Istanbul: primul, la şcoala militară, iar al doilea, la *Mekteb-i Miilkiye*, şcoala de formare a funcţionarilor. Hiiseyin Nesimi, în care spiritul rebel se înşurubase deja adânc, a intrat la şcoala de administraţie publică. Într-o vineri s-a postat în primele rânduri ale unei mulţimi de pe traseul pe care urma să treacă procesiunea imperială. Atunci când sultanul Abdulhamid II a trecut prin faţa lui, a aruncat în caleaşca acestuia o scrisoare ce cuprindea o listă de măsuri de luat pentru reformarea Imperiului. „Drept pedeapsă, a fost trimis în estul ţării", continuă Hiiseyin Nesimi Jr. Aceste ţinuturi populate de kurzi rebeli faţă de autoritatea centrală erau deja percepute ca locuri ingrate...

„Doica mea a fost martora evenimentelor, precizează el. La Lice, ea l-a crescut pe tatăl meu. Mi-a povestit că armenii, disperaţi, îi aduceau bunicului aurul pe care îl aveau, cu speranţa că vor fi salvaţi. El refuza să-l ia, bineînţeles. Ne-a mai spus că ordonase soldaţilor să-i protejeze pe armeni. Celor care voiau să-i omoare, le spunea: luaţi-le bunurile, dar nu-i omorâţi." După asasinarea *kaïmakam-ului,* Fatma, văduva lui, şi Abidin, fiul lui, au primit, şi ei, ameninţări de la bandiţi. „Proprietarul casei i-a ascuns."

Orfan la 4 ani, Abidin a moştenit vizibil ceva din temperamentul tatălui său. Activist al partidului comunist, a fost închis, în această calitate, de mai multe ori. Ultima oară pentru

că scrisese un eseu asupra reformei agrare şi necesităţii de a redistribui terenurile confiscate de marii latifundiari. „Atunci când tata nu era la închisoare, casa era plină de

vizitatori, îşi aminteşte Huseyin Nesimi. Avea mulţi prieteni armeni. Am ştiut totdeauna ce s-a întâmplat cu bunicul, dar nu prea vorbeam despre asta în afara familiei.” Astăzi, nepotul lui îi evocă amintirea cu o plăcere vizibilă. „În ochii mei, bunicul este un erou. El s-a sacrificat pentru a salva viaţa oamenilor.” Alegându-şi cuvintele cu grijă, ocoleşte orice întrebare privind responsabilitatea statului. Afacerile sunt afaceri. Dar istoria îl captivează. Nu pornise niciodată pe urmele bunicului său şi nu cunoaşte din toată regiunea decât una dintre sucursalele afacerii sale, instalată la Diyarbakir. Astăzi, intenţionează să-i ridice un mausoleu, în apropierea bătrânului arbore, unde îi fusese întinsă cursa.

Capitolul 18

Turcii drepţi

Clienţii îşi încredinţează genţile Vuitton hamalilor servili, înainte de a trece prin uşile batante. Cu perspectiva lui uluitoare spre Bosfor, mai ales în apus, atunci când apa capătă o nuanţă trandafirie, *Swiss Hotel* este unul dintre hotelurile de lux cele mai râvnite de turiştii bogaţi. Aici se intersectează nababi din Peninsula Arabă, oameni de afaceri de toate naţionalităţile, miniştri şi diplomaţi. Pentru a ajunge la hotel, taxiurile o iau de-a lungul stadionului de fotbal al clubului Beşiktaş şi apoi pe un drum în serpentină. Chiar acolo, la câţiva zeci de metri de intrare, se află mormântul bunicului său, Djelal Bey, crede Kemal Ceyhan. Sub bitum. Înainte de a construi drumul, autorităţile nu şi-au dat osteneala să mute mormântul, închizându-l într-un cavou de asfalt.

Altădată, un parc care conţinea un mic cimitir privat se afla pe locul unde acum este Swiss *Hotel.* Familia Djelal, o ramură a dinastiei otomane, era proprietara acestei bijuterii de verdeaţă pe care a donat-o municipalităţii Istanbul în anii ’20. „Două condiţii au fost puse: construirea unei moschei şi păstrarea cimitirului”, povesteşte Kemal

Ceyhan. Perspectivele de câştig pe care le promitea un asemenea amplasament au făcut ca dezvoltatorii să facă uitate aceste condiţii, iar „procesele intentate pentru recuperarea acestor terenuri au fost toate pierdute.” Cine îşi mai aminteşte astăzi de asemenea lucruri?

266

Djelal Bey fusese un înalt funcţionar al Imperiului Otoman. Numele lui ar trebui să fie cunoscut de toţi şcolarii turci, însă, cu toate acestea, nu figurează în niciun manual de istorie. O dată în plus, a fost meticulos îngropat. Asemenea tuturor tinerilor din generaţia sa, Fikret nu ştia nimic despre ilustrul său strămoş. Băiatul avea 12 ani când a dat nas în nas cu acesta, într-o zi, se afla împreună cu părinţii, ocupaţi să facă inventarul vilei unui unchi mare, celibatar excentric care tocmai murise. Deschizând un cofret de lemn încrustat cu sidef, el descoperă nişte vechi hârtii îngălbenite. Printre ele, paşaportul unui anume Mehmet Djelal Bey. Pe fotografia de identitate, bărbatul purta cravată şi fes, acoperământul de cap otoman. Ochelari fini, puşi în echilibru pe nas, încadrează o pleoapă obosită şi o privire austeră. „Fost guvernator general al Conieh1” stă scris la rubrica „profesie”. Fikret îl întreabă pe tatăl lui, Kemal Ceyhan, cine este această persoană de care nu auzise niciodată. „Este străbunicul tău, un funcţionar respectat, guvernator al mai multor provincii.” Inginerul, cu zâmbetul lui împodobit de o mustaţă ascuţită, pare „cam încurcat, chestiunea fiind sensibilă”. Bombardat cu întrebări de fiul lui, rupe, în cele din urmă, tăcerea.

Suntem în 1915. Exilul armenilor a fost declanşat în mod ineluctabil: Junii Turci, aflaţi la putere, au expediat telegrame şi au trimis emisari în toate provinciile. Mehmet Djelal Bey era, la acea vreme, guvernator al provinciei Alep, spre care afluau convoaiele cu armeni. Supravieţuitorii ajung aici în zdrenţe, numai piele şi os, mâncaţi de insecte

parazite. Conştiinţa morală a funcţionarului încetineşte mersul operaţiunilor. El se opune deportărilor în deşerturile siriene. Sancţionat, este mutat la Conieh; îşi ia în primire atribuţiile în acest oraş din

1 *Konya* în turca modernă.

mijlocul câmpiei anatoliene, la 18 iunie. Continuă să nu se supună ordinelor. Atât cât poate, reprezentantul Imperiului Otoman protejează populaţia armenească, interzice prădarea bunurilor ei, îşi dă osteneala să uşureze suferinţele altor zeci de mii care tranzitează gara feroviară şi sunt duşi cu forţa în deşertul sirian, un cimitir în aer liber. În memoriile sale, demnitarul va scrie: „La Konya, eram asemenea unui om stând pe malul unui râu, fără a avea la îndemână absolut niciun mijloc de salvare. În loc de apă, râul căra sânge, mii de copii nevinovaţi, bătrâni venerabili, femei lipsite de apărare, tineri viguroşi, duşi toţi spre nimicire. Pe cei pe care i-am putut prinde cu mâinile mele, i-am salvat; ceilalţi, aşa cum bănuiesc, au fost duşi la vale pentru a nu se mai întoarce vreodată.”

Ceyhanii spun că, atunci când a murit, în 1926, zeci de mii de armeni au participat la funeraliile turcului musulman care şi-a primejduit viaţa pentru a-i salva. Dar despre acest omagiu adus de un întreg popor, Fikret, strănepotul lui, nu a aflat decât deschizând un cofret sidefat...

„Acasă, nu se discută mult despre politică. Auzisem spunându-se câte ceva despre armeni, dar puţin.” Tatăl lui ştia bine că, într-o Turcie ostilă armenilor, străMoşul era stânjenitor şi putea să-i aducă prejudicii. Nu eram atunci decât în 2005, anul când conferinţa timid intitulată *Armenii otomani în timpul declinului Imperiului* a fost organizată la Universitatea Bilgi din Istanbul şi a făcut ca tabuul să zboare în ţăndări. Cuvântul „genocid” a fost rostit acolo în mod public, dar atmosfera era încordată. Maşini blindate şi

forţe de poliţie au trebuit să asigure protecţia participanţilor, într-un puseu naţionalist, justiţia îl va urmări şi pe scriitorul Orhan Pamuk.

Fikret Ali Ceyhan, actualmente student la Universitatea Princeton din Statele Unite, în vârstă de 19 ani, a început să

lucreze la o carte despre străbunul lui: „Vreau să înţeleg cum se conjugă originile mele cu istoria şi să fac cunoscut faptul că au existat oameni curajoşi care au sfidat ordinele.” Iniţiativa îl nelinişteşte puţin pe tată, care este însă mândru de fiul său.

Pe cuprinsul întregului Imperiu, şi alţi funcţionari otomani, afară de Djelal Bey, au rezistat şi au spus „nu”. Ei au refuzat să participe la exterminarea unui popor. Numeroşi reprezentanţi ai statului, precum, bunăoară, *vali* („guvernatori”) din Kastamonu sau din Ankara, au fost demişi din funcţiile pe care le ocupau pentru că nu au pus în executare ordinele de deportare. Unii au plătit cu propria viaţă, ca subprefectul din Lice sau cel din Bafra, din regiunea Mării Negre. Mustafa agha Azizoglu, primarul din Malatya, a fost asasinat chiar de fiul lui, un ultra-[conservator] care nu a suportat eforturile părintelui său de a-i salva pe armeni de la moarte. La nivelul lor, unii eroi anonimi au fost şi ei salvatori de vieţi. Este vorba de săteni care şi-au ascuns vecinii sau i-au ajutat să scape. Nu ne referim aici la aceia care au luat copii pentru propriul interes ori fete tinere şi frumoase pentru a se căsători cu ele cu forţa. Nu vorbim nici despre indivizii care, însetaţi de câştig, s-au îmbogăţit în schimbul unei „protecţii”, care se termina de îndată ce banii încetau să mai curgă. Este vorba despre bărbaţi şi femei care, călăuziţi de principii morale, au ales o cale mai periculoasă şi au acţionat din credinţă sau din omenie. Aceşti turci drepţi sunt eroii uitaţi ai genocidului. Dispariţia lor din atenţia publică este de

înţeles: existenţa lor constituie prin ea însăşi o dovadă a crimei pe care Ankara, de aproape un secol, se osteneşte să o nege.

În Turcia, studiile tocmai încep să fie întreprinse. Fundaţia *Hrant Dink* oferă burse cercetătorilor care desţelenesc subiectul. „Drepţii sunt încă un subiect tabu”, explică Betul Tanbay, însărcinat cu proiectul fundaţiei şi profesor de matematică la prestigioasa Universitate a Bosforului. „Perioada negării a

succedat-o pe aceea a tăcerii în Turcia. Dacă turcii i-ar cunoaşte pe Drepţi, asta le-ar permite să deschidă o uşă interzisă şi le-ar înlesni accesul la evenimentul istoric. Scopul nu este de a-i dezvinovăţi pe toţi strămoşii lor, ci aduce cu mecanismul care i-a ajutat pe francezi să accepte că au colaborat [cu naziştii]: a fost mai uşor să recunoşti dacă erai convins că bunicul tău a fost luptător în rezistenţă...” Existenţa Drepţilor reprezintă un argument eficace contra discursului clasic, care se repetă ca un disc stricat: „Strămoşii noştri nu au putut comite asemenea atrocităţi.”

Dar care a fost amploarea acţiunilor de salvare? „Ce s-a petrecut la scară individuală în Turcia? Nu ştim nimic, căci o istorie locală nu există”, explică istoricul Taner Akçam, care şi-a dedicat cartea *Un act ruşinos* „memoriei lui Haji Halii, un turc musulman pios, care i-a salvat pe membrii unei familii armene de deportare şi de moarte, ascunzându-i mai bine de un an, cu riscul propriei sale vieţi. Acest act curajos continuă să arate calea unei relaţii diferite între turci şi armeni.” În mod evident, asemenea cazuri nu au fost izolate. Este ceea ce pare să indice o telegramă expediată guvernatorilor de comandantul Armatei a JH-a, lucru pe care Raymond Kevorkian l-a rememorat: „Aflăm că în unele localităţi, a căror populaţie este trimisă către interiorul ţării,

anumite elemente ale populaţiei musulmane adăpostesc armeni. Aceasta fiind contrar deciziilor guvernului, capii de familie care adăpostesc sau protejează armeni trebuie să fie executaţi în faţa propriei locuinţe, fiind imperativ şi ca aceasta să fie incendiată. Ordinul de faţă trebuie să fie transmis în mod corespunzător şi comunicat cui trebuie. Vegheaţi ca niciun armean să nu rămână nedeportat şi ţineţi-ne la curent cu măsurile pe care le-aţi luat. În egală măsură, şi armenii convertiţi trebuie expediaţi. Dacă cei care încearcă să-i adăpostească sau întreţin relaţii amicale cu ei sunt militari, ei trebuie excluşi de îndată şi aduşi în faţa justiţiei. Dacă în cauză

sunt civili, este necesar ca aceştia să fie concediaţi şi să fie aduşi în faţa Curţii Marţiale pentru a fi judecaţi1.”

În diaspora, sunt evocate vagoanele de animale în care armenii erau vârâţi claie peste grămadă şi care au fost detaşate de la trenurile deportării. În timpul unei conversaţii obişnuite, aflăm că un demnitar local, Wahabi effendi, a ascuns toţi copiii pe care i-a găsit în scorburile copacilor. În regiunea kurdă din sud-est, sătenii i-au povestit istoricului David Gaunt că, în noaptea dinainte de masacrarea vecinilor armeni, femeile au îndesat până la refuz miez de pâine în puştile soţilor... Călătorind pe pământurile rebele ale Dersim-ului, îl întâlnim pe Cafer Tayhani, apicultor armean care îşi petrece cu greu sfârşiturile de lună îndărătul unui grătar dintr-un birt. Vara, se dedică stupilor, instalaţi pe pământul care aparţine descendenţilor lui aga Temur. Acest şef de trib odihneşte într-un mic cimitir din mijlocul câmpurilor. Familia lui Cafer îi datorează viaţa. „El a salvat în 1915 două sute de armeni. Se spune că generalul care se afla la comanda operaţiunilor din Dersim a încercat de mai multe ori să-l ucidă, pentru că refuza să-i predea pe armenii care se refugiaseră la el.” Din

vastul domeniu nu au mai rămas decât nişte parcele costelive. Loturile de pământ fuseseră împărţite în urma disputelor dintre moştenitori. Dar frumoasa clădire din piatră se înalţă tot mândră. Haskar Cagli este cea care o locuieşte. Bătrâna doamnă întreţine cu ardoare memoria bunicului ei, Temur. „Chiar au venit emisari să-i propună funcţia de guvernator dacă înceta să-i mai protejeze pe armeni, se jură ea. El a refuzat.” Face câţiva paşi spre grajdul de vite, se opreşte şi bate în pământ cu bastonul: „Ascunzătoarea era chiar aici, dedesubt, săpată în pământ. Existau mereu acolo toate cele

1 Raymond Kevorkian, *L'Opposition des fonctionnaires ottomans au genocide des Armeniens* în *La Resistance au genocide, pluralite des actes de sauvetage,* Les Presses de Sciences Po, 2008.

trebuincioase: paturi, cuverturi, rezerve de hrană. Atunci când pericolul a devenit prea mare, a început evacuarea armenilor către frontul rusesc, spre nord, în apropiere de Erzincan. Erau organizaţi în grupuri mici, de câte 10.” Autorităţile tunau şi fulgerau. Armata i-a ars recoltele. „Portretele lui Temur au fost expuse în toată regiunea, continuă bătrâna. Scria pe ele că era căutat pentru colaboare cu armenii.” În cele din urmă, va fi ucis. „Temur era un om foarte pios şi foarte bun, conchide Haskar Cagh. Din nefericire, trebuie spus lucrurilor pe nume, mulţi dintre noi au fost foarte răi cu armenii.”

Diaspora armeană constituie un alt izvor preţios de informaţii. Bunica paternă a Veronicăi Agoudjian avea aproximativ 18 ani în 1915. Fiică a arămarului Kouyoumdjian, Varvar locuia la Kutahya, un târguşor din vest, renumit pentru faianţa sa. Poate că va veni ziua în care oraşul va fi amintit pentru curajul de care a dat dovadă guvernatorul lui de la acea vreme. Sprijinit de două

familii de demnitari locali, Faik Ali Bey a refuzat să-i deporteze pe cei cinci mii de armeni din jurisdicţia lui şi a ordonat subordonaţilor săi turci să-i protejeze. Toţi au fost cruţaţi. Mii de deportaţi au găsit, la rândul lor, azil în această provincie. „Bunică-mea mi-a spus că, într-o dimineaţă, nişte turci i-au bătut la uşă: «Plecaţi numaidecât, părăsiţi ţara, căci viaţa vă este în primejdie.» Negreşit, erau nişte vecini", presupune nepoata sa, actualmente farmacistă în Paris.

În zori familia Kouyoumdjian a fugit, aşadar, spre apus, apoi şi mai departe, spre vestul Europei, într-o călătorie pe care o ştiau fără întoarcere. Femeile şi-au cusut monede de aur în jupoane. Primul popas a fost la Salonic, în Grecia, înainte de a-şi relua drumul către Lumea Nouă, în 1923. O importantă comunitate originară din Kutahya s-a stabilit la Buenos Aires şi, până în ziua de azi, păstrează amintirea originilor,

strângându-se laolaltă o dată pe lună. Tânăra Varvar a debarcat cu soţul ei la Marsilia, acolo unde vaporul făcea escală. Părinţii ei, cei doi fraţi şi sora au rămas la bord. A murit în 1986, la vârsta de 93 de ani, fără a apuca să-i mai vadă. Toată viaţa a păstrat cu străşnicie o scrumieră ciobită din faianţă de Kütahya, decorată cu linii negre, galbene şi albastre. Exilat ca şi ea, obiectul stătea la loc de cinste pe masă.

Asemenea tuturor supravieţuitorilor, încerca să ţină „trecutul" la distanţă, prin tăcere. Trebuia să insişti ca să vorbească. Adesea, lacrimile îi veneau înaintea cuvintelor. Povestea că au fost mame care îşi urâţiseră fetele ca să nu fie răpite, dar şi că relaţiile cu vecinii turci erau bune. Se invitau unii pe alţii la ceai. Şi „repeta fără să obosească că rămăsese în viaţă datorită turcilor, îşi aminteşte Véronique. Le era foarte recunoscătoare, ştiind că o decizie politică îi

condiţionase pe unii turci să comită ce este mai rău, în timp ce alţii rămăseseră oameni cu gândirea independentă şi au refuzat să ucidă pe cei pe care îi aveau alături.”

Aceste fapte curajoase s-au pierdut uneori de la o generaţie la alta. Michel Marian, profesor de filosofie la Sciences Po [din Paris], ştie că bunicii lui, originari din Bayazid, în extremitatea estică a Imperiului Otoman, putuseră să ajungă în Caucaz după ce au traversat frontul rusesc aflat în apropiere. Scăpând astfel de soarta funestă care le fusese rezervată armenilor din împrejurimi, aruncaţi de pe înaltul falezelor în Eufrat sau spintecaţi cu baionetele de fete, grupurile de tâlhari la drumul mare şi de ucigaşi, aflaţi în solda regimului. Toată familia a supravieţuit, mai puţin un unchi, soldat în armata otomană, dispărut în tumultul Marelui Război. Neîndoielnic, acesta avusese aceeaşi soartă ca şi cea mai mare parte a militarilor armeni: dezarmat, a fost asasinat. Povestea care a ajuns la urechile familiei Marian este precisă, dar trunchiată. Bunicul

Agop, negustor de articole de fierărie, s-a refugiat în Armenia sovietică, alături de tânăra lui soţie, Luţik, şi de restul familiei. Dar ceea ce s-a întâmplat în preţioasele ore de dinaintea plecării din ţară nu se mai ştie. În acea zi, câţiva reprezentanţi ai guvernului Junilor Turci îşi fac apariţia în oraş. Având asupra lor ordinul de deportare, aceştia îl caută pe guvernator ca să i-l înmâneze. Imediat ce întâlnirea a luat sfârşit, „guvernatorul se întâlneşte cu notabilii armeni şi le spune să părăsească oraşul chiar în acea noapte, explică Michel Marian. Nu ştiam nimic despre rolul acestui om, el a dispărut din povestea bunicului. Am aflat despre existenţa lui de curând, datorită unei verişoare mai îndepărtate, istoric de profesie, lucru care m-a surprins.” Căci, prin anii ’70, când tânărul licenţiat vrea să spulbere tăcerea şi să ştie ce s-a întâmplat în 1915, află în

detaliu despre atrocităţile îndurate de ramura maternă a familiei lui care provenea din Erzurum, provincia răsăriteană a Anatoliei: copiii morţi de tifos în timpul deportării sau ridicaţi de turci, o străbunică al cărei soţ şi doi dintre feciori sunt asasinaţi sub ochii ei... în această provincie, unde încleştarea armată dintre turci şi ruşi a fost feroce, exterminarea a fost, în mod special, sistematică.

Taner Akçam înţelege asemenea detalii uitate, asemenea pagini de istorie care lipsesc. „Cum de au salvat turcii vieţile armenilor?" Aflând că au fost turci, deopotrivă, şi de partea bună a istoriei, copiii supravieţuitorilor i-au făcut deseori mărturisiri. Şi istoricul a tras, în cele din urmă, concluzia că era vorba „despre un secret cunoscut de toţi. Doar că nu sunt încă pregătiţi să-l dea în vileag." Negaţionismul Turciei îi inhibă. Supravieţuitorii se tem că Drepţii ar putea servi drept cauţiune pentru statul turc. Să se discute despre aceste întâmplări „ar fi un lucru bun, căci s-ar spulbera imaginea negativă globală, conchide Michel Marian. Dar cât timp Turcia nu face un pas oficial, armenii se tem ca aceşti salvatori să nu

constituie o diversiune." Ca faptele acestor suflete nobile să nu eclipseze uriaşul masacru şi să treacă în umbră prioritatea supravieţuitorilor: recunoaşterea genocidului.

Dincolo de reticenţa în a le descoperi, istorisirile salvării dau naştere unor probleme principiale: „Ce este un Drept?" „Ce l-a împins să acţioneze aşa?" La aceste întrebări, istoricul Raymond Kevorkian răspunde că „asemenea comportamente au fost motivate deseori de factori foarte simpli. Ele se explică prin legături de prietenie sau relaţii profesionale. La Adana, de pildă, francmasonii şi-au protejat fraţii armeni, ceea ce nu i-a împiedicat, în alte părţi, să participe la genocidul general. Spre Erzurum, comercianţii turci ai căror asociaţi armeni fuseseră deportaţi i-au

recuperat pe copiii lor. Factorul omenesc are întâietate.” Să luăm cazul acestui Schindler în versiune turcă, Mehmet efendi, a cărui istorie este păstrată la Institutul Zoryan. Industriaş în Malatya, el a ascuns în propria casă familia Piloyan, căreia i-a dat o slujbă, în mod secret, chiar în întreprinderea lui al cărei obiect de activitate era fabricarea de corturi şi saci de dormit pentru armata otomană, angajată în război alături de Germania. De asemenea, s-a zbătut să-l scoată din închisoare pe unul dintre membrii acestei familii, salvându-l de la moarte sigură. În sfârşit, în 1923, el le pune la dispoziţie o escortă armată până în Siria. Familia Piloyan a găsit, în cele din urmă, refugiu în Mexic. La originea acestei protecţii se afla o datorie în bani care, la acest suflet frumos, s-a preschimbat în datorie morală: în 1897, Mehmet efendi, care avea 20 ani, încercase să scape de serviciul militar pentru a nu-şi compromite afacerile ce abia prindeau contur. El îi va cere lui Sarkis Piloyan, proprietarul unei tăbăcării, un împrumut de 20 lire de aur. Această sumă considerabilă îi permite să nu se înroleze sub stindardul otoman. Dar familia Piloyan nu a fost singura care să beneficieze de ajutorul influentului antreprenor. El a angajat şi alţi armeni în fabrica lui. Ceea ce ne

face să credem că Mehmet efendi era totalmente dezinteresat. Ca şi Hasan Mazhar.

Guvernatorul din Ankara a fost destituit, deoarece nu punea în aplicare ordinele de deportare. El nu-şi va schimba niciodată conduita. După război, se află în fruntea comisiei administrative care îi anchetează pe funcţionarii vinovaţi de crime contra armenilor şi pregăteşte dosarele de instrucţie pentru curtea marţială. În declaraţia dată la tribunal, în care explică ceea ce s-a întâmplat în provincia Ankara în 1915, afirma: „Atunci când am primit de la Ministerul de Interne ordine privind deportarea armenilor, m-am făcut că

nu înţeleg. Aşa cum ştiţi, alte provincii au încheiat deportările înainte ca eu măcar să le fi început. Apoi, într-o zi, Atif Bey1 a venit să mă vadă şi mi-a transmis oral ordinele ministrului de Interne cerând asasinarea armenilor în timpul deportării. «Nu, Atif Bey, i-am spus, sunt guvernator, nu bandit, nu pot face asta; prefer să-mi părăsesc postul, nu aveţi decât să faceţi chiar dumneavoastră asta.»” 2

Armen Marsoobian este profesor de filosofie la Universitatea Southern Connecticut din Statele Unite. Povesteşte cu dragă inimă despre bunicul lui, fotografia Merzifon. Tsolag Dildilian era singurul care să practice această profesie din toată regiunea Mării Negre. Aşa cum s-a întâmplat uneori şi în cazul brutarilor sau al potcovarilor, profesia lui Tsolag e posibil să-i fi salvat viaţa, împreună cu cea a familiei. Aceste meserii le erau necesare militarilor turci. Cum au fost salvaţi? „A fost, fără îndoială, rezultatul unui concurs de împrejurări, spune nepotul lui. Dar, mai ales, un individ se detaşează în poveste.” Memoria de familie, care a fost transmisă mulţumită cercetărilor meticuloase făcute de vărul lui parizian,

1 Membru al Comitetului Uniune şi Progres care l-a înlocuit pe vali Mazhar şi a pus în aplicare programul de exterminare a armenilor.

2 Arhivele Patriarhatului Armean de la Ierusalim, fila 21, dosarul M, nr. 492. Citat de Taner Akçam, *op. cit.,* p. 179.

Haik Der Haroutiounian, ne spune că Dildilienii au beneficiat de îndrăzneala prefectului de poliţie1, Mahir Bey: el scrisese „Rămâne aici” pe uşile multor locuinţe armeneşti. Inscripţia era oare plătită cu monede sunătoare? Fapt este că Mahir şi-a pierdut postul, de care a profitat asistentul său plin de zel. Apoi, cum inscripţia nu mai era suficientă pentru a-i proteja pe locuitori, pe 6 august 1915

Mahir Bey se duce pe furiş la fotograf. Maritsa, vară primară a mamei lui Armen Marsoobian, la acea vreme adolescentă, consemnează episodul: „În acea vineri după-amiază, la ora 5, se aude soneria de la poarta familiei Tsolag. M-am dus să deschid. Un ofiţer de rang înalt se afla acolo. Timpul cât să parcurg cei 20–30 de metri care despărţeau poarta de uşa casei a fost suficient ca să-l previn pe unchiul meu şi, cum era interzis ca o fată să se arate înaintea unui turc, m-am depărtat.” Mesajul ofiţerului a fost laconic: „Primul lucru de făcut mâine, cererea de convertire la Islam; este singura cale de scăpare.” Tsolag Dildilian a urmat sfaturile protectorului său.

Pe 10 august 1915, noaptea a fost luminoasă. Ora cinci şi jumătate. Scârţâitul carelor cu boi din stradă o trezeşte pe Maritsa. Ultimele convoaie de armeni părăsesc Merzifon-ul. La sfârşitul lui august, deportările s-au încheiat. Înainte de război, oraşul număra 10.381 de armeni. Nu au mai rămas decât 307. Cu toţii islamizaţi. Armen a dat de urma a opt dintre membrii familiei lui într-un document care repertoria convertiţii. Unul, cu prenumele Ahmed Nuri, fotograf de profesie, este, fără îndoială, bunicul lui. Fiica acestuia, ce se numeşte Hatice Leman, mama lui, Alice...

Armen Marsoobian se întreabă cu privire la conduita lui Mahir Bey: „Un act drept face ca persoana care l-a înfăptuit să fie un Drept? A fost un act pragmatic sau moral? Ce altceva a mai făcut

1 Prezentat ca prefect de poliţie în istoria familiei, este vorba, în realitate, de comandantul jandarmeriei.

pentru a salva armeni? Ce ar mai fi putut să facă?” întrebările lui sunt pertinente: cercetările lui Raymond Kevorkian dezvăluie o faţetă mai puţin glorioasă a personajului. Studierea rapoartelor întocmite de William Peter, agent al consulului american la Samsun, arată un

comandant de jandarmerie care trage foloase de pe urma disperării armenilor, luându-le bani în schimbul unei (false) promisiuni de a nu-i deporta. Este acesta un individ lipsit de scrupule? Un om care şi-a subordonat carierei conştiinţa? Singur Allah poate şti.

În ciuda incertitudinilor privind motivaţiile acestui binefăcător ambiguu, nepotul fotografului crede că este „foarte important pentru societatea turcă de astăzi să cunoască" asemenea cazuri de salvare. Ele aduc o dovadă a „genocidului, căci aceste persoane înţeleseseră că se înfaptuia o crimă contra umanităţii, că exterminarea unui popor era în plină desfăşurare şi că nu era vorba de o simplă deplasare de populaţie, justificabilă din raţiuni de securitate naţională..." în sfârşit, în timp ce „prea mulţi turci încă se identifică cu autorii crimei" care au fost absolviţi de ideologia oficială, Drepţii le oferă o posibilitate la care n-au avut niciodată acces, aceea de a lua poziţie faţă de un trecut pe care nu şi-l asumă şi de a se întreba: „Cu cine mă identific? Dacă aş fi fost în locul lor, ce aş fi făcut?"

Copiii lui 1915 ar putea să găsească un oarecare confort în aceste întâmplări. Cel mai adesea, ele nu pot fi ascultate în diaspora, ghemuită cum stă asupra propriei sale dureri. Turcia le fură deja statutul de victimă, lăsându-i cu propria suferinţă. Aceasta, cel puţin, nu le poate fi luată, aşa că nu vor să audă poveşti cu „turci drepţi". „Dacă îi evocăm, suntem luaţi drept «naivi»", spune cu părere de rău Véronique Agoudjian, a cărei bunică a fost salvată la Kütahya. „Acest refuz reprezintă expresia patologiei unui popor ale cărui suferinţe sunt negate.

278

Descendenţii sunt nişte jupuiţi de vii. Unii sunt totalmente impermeabili la astfel de istorii, totuşi izbăvitoare, nu doar pentru turci, ci şi pentru noi..."

Imaginea turcului drept ne-ar arăta un alt chip al turcului, personaj mitologic, obligatoriu sângeros şi barbar, şi ar domoli, poate, aceste năluci care bântuie conştiinţa descendenţilor, cerând, de un veac, să se facă dreptate.

Concluzie

Suntem în noiembrie 2008, la Erevan, pe colina Tsitsernakaberd. Vârful de granit al memorialului genocidului din 1915 perforează cerul de iarnă care învăluie capitala Armeniei. Universitari din Istanbul, câţiva jurnalişti turci, un german şi un francez se preumblă, gravi şi solemni, pe aleile cu pini plantaţi de şefii de stat care au venit să se reculeagă de-a lungul anilor, în sălile muzeului, în jurul stelelor cenuşii ale monumentului. Micul grup a fost invitat de Fundaţia Turcă pentru Studii Economice şi Sociale (TESEV), un *think-tank* liberal angajat în democratizarea Turciei, care s-a lansat într-o serie de întâlniri cu omologul său armean, Institutul din Caucaz. Majoritatea acestor vizitatori vin pentru prima dată în Armenia şi se numără printre cei mai edificaţi în problema genocidului. Descoperirea memorialului împreună cu nişte cetăţeni turci era un moment simbolic pe care nu voiam să-l ratăm. Am fost suprinşi să-i vedem, în timpul unui lung popas în faţa flăcării veşnice, pe unii dintre vizitatorii turci scoţând aparatele de fotografiat digitale şi începând să facă poze, la fel ca toţi turiştii la Turnul Eiffel sau la Fântâna Trevi. Francezul este stânjenit. Colegul lui german, indignat. Li se atrage atenţia doritorilor de fotografii-suvenir că locul nu se pretează la asemenea exerciţii. Ei nici nu îşi dau seama că ceva a fost necuviincios în comportamentul lor. Şi rapid, conversaţia se

îndreaptă spre responsabilitatea colectivă. „Faţă de ce ar trebui să ne simţim responsabili?”, întreabă turcii miraţi.

Orice licean german, le explică jurnalistul de dincolo de Rin, vizitează de cel puţin trei ori, în timpul şcolii, lagărele de concentrare naziste. El însuşi a ghidat vizitatori în lagărul de la Auschwitz. Dezinvoltura de care dau dovadă în faţa monumentului închinat celor un milion şi jumătate de victime ale genocidului armean este intolerabilă.

Incidentul fotografic de la Tsitsernakaberd scoate în evidenţă sensibilitatea specială a germanilor şi francezilor faţă de memoria genocidului armean şi de recunoaşterea lui, rod al propriei istorii colective. În aceste ţări, trei generaţii au fost crescute cu conştiinţa poverii istoriei de după Al Doilea Război Mondial. Un efort care trebuie, totuşi, să înceapă şi în Turcia. Poporul turc are, deci, în faţă un drum foarte lung de parcurs pentru a-şi însuşi responsabilitatea istorică şi a-şi lua asupra datoria memoriei.

Anul 2015, centenarul genocidului armean, ar putea marca un punct de cotitură, un moment-cheie pe calea conştientizării şi recunoaşterii crimei. Dialogul societăţilor civile turcă şi armeană – din Armenia şi din diaspora –, început de câţiva ani, a dat naştere unor precedente ale deschiderii. Numeroase manifestări şi comemorări vor jalona anul 2015: în Armenia, desigur, unde un „comitet central” a fost special înfiinţat pentru coordonarea evenimentului, dar şi în Europa, în Statele Unite şi chiar în Turcia. Un film despre genocid se află în stadiu de proiect la Hollywood. Un muzeu memorial ar putea, de asemenea, să se deschidă la Sevres, ceea ce ar putea reaprinde furia Ankarei faţă de Franţa. Ca un reflex, Statul turc îşi pregăteşte riposta şi promite să inunde lumea întreagă cu broşuri negaţioniste, cărţi şi filme despre 1915... Dar această atitudine defensivă este, în sine, o declaraţie [de recunoaştere tacită a vinovăţiei], iar liderii turci sunt conştienţi de aceasta.

281

Revenind la Paris, în iulie 2012, după prima vizită oficială care a avut loc după criza diplomatică dintre Franţa şi Turcia, ministrul Afacerilor Externe, Ahmet Davutoglu, a oferit jurnaliştilor care l-au însoţit un punct de vedere ceva mai deschis. „Trebuie să ne aşezăm şi să stăm de vorbă. Obiectivul pe care-l avem este acela de a sparge gheaţa. În momentul de faţă, cineva se va aşeza în faţa armenilor şi-i va asculta. Nu sunt genul de ministru de Externe care să spună: «Nu, nimic nu s-a întâmplat în 1915.» [...]. Pregătim mesaje noi pentru anul 2015. Am început să căutăm un nou limbaj despre conceptul de «memorie dreaptă». În egală măsură, lucrez la o carte despre istoria Imperiului Otoman. Nu numesc ceea ce a fost un genocid, dar atunci când cineva îmi spune că a existat *unul,* nu neg.” Recunoaşterea [genocidului] nu se află pe agenda anului 2015, iar Turcia probabil nu-şi va schimba părerea despre ce s-a întâmplat în 1915 cu prilejul centenarului. Dar, cel puţin, o altă lectură asupra istoriei ar fi posibilă.

Mulţumiri

Ţinem să mulţumim tuturor acelora care au contribuit la realizarea acestei lungi anchete şi la ducerea la bun sfârşit a acestui proiect, tuturor acelora care, prin punctele lor de vedere, sfaturile, lecturile lor, ne-au orientat în conceperea şi scrierea acestei cărţi. Tuturor acelora care, mai cu seamă, au acceptat să ne deschidă uşa, ca să ne povestească istoria lor, suferinţele, îndoielile, scretele lor, să ne acorde încredere în ciuda fricii atât de prezente.

Mulţumirile noastre se îndreptă, în primul rând, spre editor, pentru angajamentul său, spre Nathalia Baravian, pentru încurajări, şi spre Antoine Agoudjian, pentru privirea cu care ne-a însoţit în bună parte călătoriile. Şi, desigur, spre Taner Akçam, care ne-a făcut onoarea de a prefaţa această modestă lucrare.

Este peste putinţă să menţionăm aici toate persoanele intervievate sau solicitate să completeze istoria fantomei armene care bântuie Turcia de un secol. În mod particular, aducem mulţumiri lui Osman Kavala şi Fundaţiei Anadolu Kiiltur, lui Sevan Nişanyan, Cengiz Aktar, Fundaţiei Hrant Dink, lui Robert Koptaş, Yetvart Tomasyan, Raymond Kevorkian, familiei Balikţi, lui Nicole Matta, centrului Aram din Marsilia, lui Philippe Krikorian, Armen Aroyan, Abdullah Demirbaş, Ayse Giil Altmay şi Fethiye Qetin, Vincent Duclert, familiei Nesimi, lui Armen Zorarslan şi fraţilor săi, lui Enver/Assadour Devletli, Savaş, Mehmet Bidav, Damla Kellecioglu, Angel Uţar, Ugur Urnit Ongor, Fikret Ali Ceyhan, Aris Nalci, Sadik Bakircioglu, Mehmet Binay, Sarkis, Osman Koker, Şeyhmus Diken, Metin Ozmen, Oral ţalişlar, Nebahat Akkoţ, Armen Marsoobian.

Cuprins

Prefaţă de Sorin Antohi 5
Note explicative cu privire la pronunţia în limba turcă 11
Cuvânt-înainte de Taner Akşam 13
Repere istorice 21
Introducere: *Genocidul armean şi legea* 23
Capitolul 1 – *Marsilia, mica Armenie* 31
Capitolul 2 – *Călătoriile lui Armen Aroyan, arheologul genocidului* 47
Capitolul 3 – *Bunici şi nepoţi* 63
Capitolul 4 – *Convertiţii, armenii din umbră* 78
Capitolul 5 – *Dersim, pământ rebel* 94
Capitolul 6 – *Genocidul pietrei* 106
Capitolul 7 – *Don Quijote-le armean* 122
Capitolul 8 – *Vaktf, ultimul sat* 131
Capitolul 9 – *Diplomaţia fotbalului şi-a ratat scopul...* 143
Capitolul 10 – *Obsesia negaţionistă a statului* 160
Capitolul 11 – *Sevag Balikţi: „1.500.000 + 2”* 174
Capitolul 12 – *Palatul Çankaya, păcatul originar al*

Republicii 184

Capitolul 13 – *Cel ce a distrus un cuib nu şi-l va putea face pe al lui* 193
Capitolul 14 – *Sufletul mişcării de rezistenţă* 207
Capitolul 15 – *Hrant Dink, armeanul, şi moştenitorii săi turci* 222
Capitolul 16 – *Kurzii, ghimpele conştiinţei turce*? 240
Capitolul 17 – *Subprefectul asasinat* 255
Capitolul 19 – *Turcii drepţi* 265
Concluzie 279
Mulţumiri 282

Mamă armeanca fugind de moarte, în munţii Taurus.

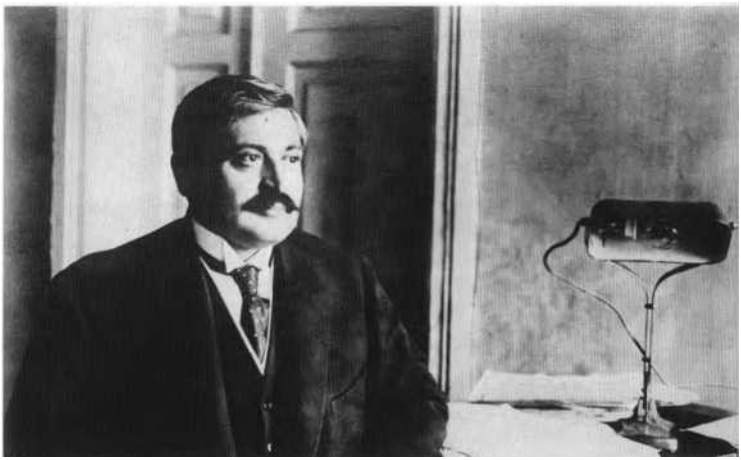

Talaat Paşa (1874–1921) a iniţiat, ca ministru de interne, Legea Tehcir (Legea deportării temporare) care a fost promulgată de Parlamentul Otoman pe 27 mai 1915. Aplicarea acesteia a însemnat deportarea şi asasinarea în masă a peste un milion de armeni, greci şi sirieni (sus).

Djemal Paşa (1872–1922), membru al triumviratului „celor trei paşale”, a fost şi el responsabil pentru genocidul armean, alături de Enver Paşa şi Talaat Paşa. (stânga)

Enver Paşa (1891–1922) a fost, din 1913, ministru de război şi membru al triumviratului „celor trei paşale”, care a condus Imperiul Otoman în timpul Primului Război Mondial. Împreună cu Talaat Paşa şi Djemal Paşa, ceilalţi membri ai triumviratului, el a fost responsabil de genocidul

armean.

Victimele masacrelor, înfometării şi bolilor.

Grup de copii orfani supravieţuitori. În diferite colţuri ale lumii au fost create orfelinate speciale pentru aceşti copii, inclusiv în România, la Strunga.

Notabilităţile armene ale oraşului Harput, din Turcia, duse sub escortă

Femeie cu copil, pe drumul către Dayr az Zawr, în deşertul sirian.

Gara Haidar Paşa, de unde au fost duşi armenii arestaţi, pe 24 aprilie 1915 Fotografia a fost făcută pe timp de pace.

Biserica Sfânta Cruce, construită iniţial în secolul al X-lea, monument de pe insula Akhtamar, mărturie a prezenţei armeneşti în zonă.

Femeie în timpul deportării, alături de copiii ei.

Monumentul Genocidului din Erevan, ridicat în 1965.

Henry Morgenthau (1856–1946), om politic american, a fost ambasador al SUA la Constantinopol între 1913 şi 1916. A depus eforturi pe lângă autorităţile otomane pentru a limita deportarea armenilor.

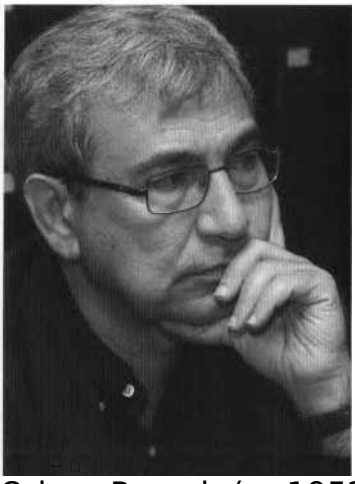

Orhan Pamuk (n. 1952), scriitor turc, laureat al Premiului Nobel pentru Literatură în 2006. A vorbit public despre uciderea a treizeci de mii de kurzi şi a unui milion de armeni în 1915.

Johannes Lepsius (1858–1926), pastor şi misionar protestant german, a încercat să prevină deportarea şi masacrarea armenilor.

Taner Akşam (n. 1953), istoric şi sociolog turc, cercetător al genocidului armean.